Η ΠΕΡΙ
ΘΕΟΥ
ΑΥΤΑΠΑΤΗ
RICHARD DAWKINS
Κάτοπτρο

• «Η *Περί Θεού αυταπάτη* είναι ένα εξαιρετικό βιβλίο· μια αξιομνημόνευτη μαρτυρία του πόθου πολλών ανθρώπων να εκφραστούν συνολικά μέσα από την τόσο εξαίσια ευγλωττία ενός επιστήμονα με κύρος και ισχύ. Το βιβλίο αξίζει πολλαπλές αναγνώσεις, όχι μόνο ως σπουδαία επιστημονική εργασία αλλά και ως ένα λογοτεχνικό αριστούργημα.»
—**Steven Weinberg**, *βραβείο Νόμπελ φυσικής (1979)*

• «Η ανθρώπινη πρόοδος πολύ συχνά συναντά στο δρόμο της εμπόδια από τον άγριο παραλογισμό της θρησκείας. Γι' αυτό, η ανθρωπότητα έχει ανάγκη από παθιασμένους ορθολογιστές που να μη φοβούνται να θίξουν προαιώνιες πεποιθήσεις. Ο Richard Dawkins είναι ένας από αυτούς, όπως αποδεικνύει το οξύ πνεύμα του στην *Περί Θεού αυταπάτη*.»
—**James Watson**, *βραβείο Νόμπελ φυσιολογίας ή ιατρικής (1962)*

• «Στην *Περί Θεού αυταπάτη*, ο Dawkins αποκαλύπτει με γοητευτική απλότητα την πνευματική ένδεια των τεχνασμάτων που χρησιμοποιούν όσοι καλλιεργούν και διαδίδουν τις φονταμενταλιστικές ιδέες [...]. Αν η πλειονότητα των "πιστών θρησκευόμενων" δεν μπορέσει να συμφιλιωθεί με τα ορθολογικά επιχειρήματα του βιβλίου και να αναγνωρίσει την αληθινή ανθρώπινη φύση και θρησκευτικότητα μέσα σε αυτά, τότε οι άτεγκτες δαγκάνες της άλογης μυστικιστικής πίστης δεν θα εξαφανίσουν απλώς τη φώτιση αλλά, σε τούτη την εποχή των τερατωδών εξοπλισμών, και ολόκληρο το ανθρώπινο γένος.»
—**Harry Kroto**, *βραβείο Νόμπελ χημείας (1996)*

ISBN 978-960-6717-07-9

Ο Richard Dawkins, κορυφαίος εξελικτικός βιολόγος και συγγραφέας πολλών κλασικών πλέον έργων επιστήμης και φιλοσοφίας, δήλωνε πάντοτε απερίφραστα ότι η πίστη στον Θεό είναι παραλογισμός που έχει προξενήσει πολλά κοινωνικά δεινά.

Στο παρόν βιβλίο ασκεί σφοδρή κριτική στην ιδέα του Θεού σε όλες τις μορφές της, από τον ιδεοληπτικό με το σεξ, ανάλγητο τύραννο της *Παλαιάς Διαθήκης* έως τον πιο ήπιο, αλλά επίσης παράλογο, Ουράνιο Ωρολογοποιό που προτιμούσαν μερικοί στοχαστές του Διαφωτισμού. Καταρρίπτει τα κύρια επιχειρήματα υπέρ της θρησκείας και καταδεικνύει ότι η ύπαρξη ενός ανώτερου όντος είναι απολύτως απίθανο ενδεχόμενο. Περιγράφει πώς η θρησκεία υποδαυλίζει τον πόλεμο, υποθάλπει τη μισαλλοδοξία και κακοποιεί το νου και την ψυχή των παιδιών.

Η *Περί Θεού αυταπάτη* είναι μια συναρπαστική πολεμική με απαστράπτοντα επιχειρήματα, απαραίτητο ανάγνωσμα για όλους όσοι ενδιαφέρονται για αυτό το συναισθηματικά φορτισμένο και πολύ σημαντικό ζήτημα.

• «Επιτέλους, ο Richard Dawkins, ένας από τους σημαντικότερους εν ζωή συγγραφείς και επιστήμονες, έχει συγκεντρώσει τις σκέψεις του για τη θρησκεία σε ένα βιβλίο υψηλής καλλιέπειας. Η *Περί Θεού αυταπάτη* αποκαλύπτει το ψεύδος των ανόπτων και καθησυχαστικών κοινοτοπιών και αοριστιών τις οποίες ενστερνίζεται ο κόσμος για να αποφύγει την ευθύνη να σκέφτεται με σοβαρότητα τα περί θρησκευτικής πίστεως. [...] Αξίζει να διαβάσετε αυτό το βιβλίο, να σκεφτείτε και να προσπαθήσετε να αντικρούσετε τα επιχειρήματα του Dawkins [...].»
—**Steven Pinker**, *καθηγητής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Harvard*

Ο Richard Dawkins κατέχει την έδρα Charles Simonyi για την Κατανόηση της Επιστήμης από το Ευρύ Κοινό στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Το συγγραφικό του έργο τού έχει αποφέρει επί τιμή διδακτορίες στην επιστήμη και τα γράμματα. Είναι εταίρος τόσο της Βασιλικής Εταιρείας (η βρετανική ακαδημία επιστημών) όσο και της Βασιλικής Εταιρείας Λογοτεχνίας. Έχει τιμηθεί με πολλά βραβεία, μεταξύ των οποίων το βραβείο της Βασιλικής Εταιρείας Λογοτεχνίας το 1987, το βραβείο Michael Faraday της Βασιλικής Εταιρείας το 1990, το βραβείο Nakayama το 1994, το διεθνές βραβείο Cosmos το 1997, το βραβείο Kistler το 2001 και το βραβείο Shakespeare το 2005.

Ο Richard Dawkins κατέχει την έδρα Charles Simonyi για την Κατανόηση της Επιστήμης από το Ευρύ Κοινό στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Το συγγραφικό του έργο τού έχει αποφέρει επί τιμή διδακτορίες στην επιστήμη και τα γράμματα. Είναι εταίρος τόσο της Βασιλικής Εταιρείας (η βρετανική ακαδημία επιστημών) όσο και της Βασιλικής Εταιρείας Λογοτεχνίας. Έχει τιμηθεί με πολλά βραβεία, μεταξύ των οποίων το βραβείο της Βασιλικής Εταιρείας Λογοτεχνίας το 1987, το βραβείο Michael Faraday της Βασιλικής Εταιρείας το 1990, το βραβείο Nakayama το 1994, το διεθνές βραβείο Cosmos το 1997, το βραβείο Kistler το 2001 και το βραβείο Shakespeare το 2005.

Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΑΥΤΑΠΑΤΗ

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

The Selfish Gene
[Ελληνική έκδοση: *Το εγωιστικό γονίδιο*]

The Extended Phenotype

The Blind Watchmaker
[Ελληνική έκδοση: *Ο τυφλός ωρολογοποιός*]

River out of Eden
[Ελληνική έκδοση: *Ο ποταμός της ζωής*]

Climbing Mount Improbable

Unweaving the Rainbow
[Ελληνική έκδοση: *Υφαίνοντας το ουράνιο τόξο*]

A Devil's Chaplain

The Ancestor's Tale

Richard Dawkins

Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΑΥΤΑΠΑΤΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Μαρία Γιατρουδάκη, Παναγιώτης Δεληβοριάς, Αλέκος Μάμαλης,
Νίκος Ντάικος, Κώστας Σίμος, Βασίλης Σακελλαρίου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ *κάτοπτρο*

Συγγραφέας: Richard Dawkins
Τίτλος: *Η περί Θεού αυταπάτη*
Τίτλος πρωτοτύπου: *The God Delusion*
Copyright © 2006 Richard Dawkins

Copyright © για την ελληνική γλώσσα: 2007, **Εκδόσεις Κάτοπτρο**
—Αλ. Μάμαλης και Σία Ο.Ε.

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2007
ISBN: 978-960-6717-07-9

Μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια: Μαρία Γιατρουδάκη (ψυχολόγος),
Παναγιώτης Δεληβοριάς (βιολόγος),
Βασίλης Σακελλαρίου (φυσικός, δρ **φιλοσοφίας της επιστήμης**)
Γλωσσική επιμέλεια: Κάτοπτρο / Νίκος Ντάικος και Κάτοπτρο / Κώστας Σίμος
Τελική ανάγνωση και Επιμέλεια έκδοσης: Αλέξανδρος Μάμαλης

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
Douglas Adams (1952-2001)

«Δεν αρκεί να βλέπεις ότι ένας κήπος είναι όμορφος χωρίς να χρειάζεται να πιστεύεις ότι υπάρχουν νεράιδες στο βάθος του;»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση 13

Πρόλογος 23

1 ΕΝΑΣ ΒΑΘΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΟΜΕΝΟΣ ΑΠΙΣΤΟΣ 31

Άξιοι σεβασμού 32

Ανάξιοι σεβασμού 42

2 Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ 51

Πολυθεϊσμός 53

Μονοθεϊσμός 58

Η εκκοσμίκευση, οι Πατέρες του Έθνους και η θρησκεία στην Αμερική 60

Η ανεπάρκεια του αγνωστικισμού 69

NOMA 77

Το μεγάλο πείραμα της προσευχής 85

Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain 90

Μικρά πράσινα ανθρωπάκια 94

3 ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ 99

Οι «αποδείξεις» του Θωμά Ακινάτη 100

Το οντολογικό επιχείρημα και άλλα a priori *επιχειρήματα* 103

Το επιχείρημα για το ωραίο 109

Το επιχείρημα της προσωπικής «εμπειρίας» 111

Το επιχείρημα από τις Γραφές 116

Το επιχείρημα για τη θρησκευτική πίστη διακεκριμένων επιστημόνων 122

Το στοίχημα του Pascal 128

Επιχειρήματα βασιζόμενα στο θεώρημα του Bayes 130

4 ΓΙΑΤΙ ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΔΟΝ ΒΕΒΑΙΟ ΟΤΙ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ 137
Το Έσχατο Μπόινγκ 747 138
Η φυσική επιλογή αφυπνίζει συνειδήσεις 140
Μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα 144
Η λατρεία των κενών 151
Η ανθρωπική αρχή: η πλανητική εκδοχή 161
Η ανθρωπική αρχή: η κοσμολογική εκδοχή 168
Ένα ιντερλούδιο στο Καίμπριτζ 178

5 ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ 187
Η δαρβινική επιταγή 188
Άμεσα πλεονεκτήματα της θρησκείας 192
Επιλογή ομάδας 195
Η θρησκεία ως παραπροϊόν 197
Ψυχολογικά προδιατεθειμένοι για θρησκεία 204
Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα μιμίδιά μου 217
Λατρείες φορτίου 228

6 ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΓΙΑΤΙ ΕΙΜΑΣΤΕ ΚΑΛΟΙ; 235
Έχει δαρβινική προέλευση το ηθικό μας αίσθημα; 240
Μια μελέτη περιπτώσεων για τις ρίζες της ηθικότητας 248
Εάν δεν υπάρχει Θεός, γιατί να είμαστε καλοί; 252

7 ΤΟ «ΚΑΛΟ» ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΕΞΕΛΙΣΣΟΜΕΝΟ ΗΘΙΚΟ *ZEITGEIST* 261
Η Παλαιά Διαθήκη 263
Μήπως η Καινή Διαθήκη *είναι καλύτερη;* 277
Αγάπα τον πλησίον σου 281
Το ηθικό Zeitgeist 291
Τι έχετε να πείτε για τον Χίτλερ και τον Στάλιν —αυτοί δεν ήταν άθεοι; 301

8 ΤΙ ΚΑΚΟ ΕΧΕΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ; ΠΡΟΣ ΤΙ ΤΟΣΗ ΕΧΘΡΟΤΗΤΗΤΑ; 311
Φονταμενταλισμός και υπονόμευση της επιστήμης 313
Η σκοτεινή πλευρά της απολυτοκρατίας 318
Πίστη και ομοφυλοφιλία 320
Πίστη και ιερότητα της ανθρώπινης ζωής 324
Η Μεγάλη περί Μπετόβεν Πλάνη 331
Πώς η «μετριοπαθής» πίστη εκτρέφει το φανατισμό 335

9 ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ, ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ 343
Σωματική και πνευματική κακοποίηση 349
Σε υπεράσπιση των παιδιών 360
Ένα εκπαιδευτικό σκάνδαλο 366
Και πάλι η αφύπνιση της συνείδησης 372
Η θρησκευτική εκπαίδευση ως μέρος της λογοτεχνικής κουλτούρας 376

10 ΕΝΑ ΑΝΑΓΚΑΙΟ ΚΕΝΟ; 381
Μπίνκερ 382
Παρηγοριά 387
Έμπνευση 396
Η κατεξοχήν μπούρκα 398

Σημειώσεις 413
Βιβλιογραφία 423
Παράρτημα 431
Ευρετήριο όρων και ονομάτων 437

Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση*

Η *Περί Θεού ανταπάτη* αναγνωρίστηκε ευρέως από την πρώτη κιόλας έκδοσή της ως το μπεστ-σέλερ έκπληξη του 2006. Έγινε δεκτό με θέρμη από τη μεγάλη πλειονότητα όσων έστειλαν τις προσωπικές τους κριτικές στο Amazon (περίπου χίλιες κατά την ώρα που γραφόταν το παρόν). Εντούτοις, η αποδοχή υπήρξε λιγότερο ενθουσιώδης στις έντυπες κριτικές. Ένας κυνικός ενδεχομένως θα το απέδιδε στην έλλειψη φαντασίας από μέρους των επιμελητών έκδοσης εντύπων βιβλιοκριτικής: έχει τη λέξη «Θεός» στον τίτλο, οπότε στείλ' το σε έναν γνωστό θρησκόληπτο. Αυτό όμως θα ήταν υπερβολικά κυνικό. Αρκετές αρνητικές κριτικές ξεκινούσαν με τη φράση την οποία από πολύ καιρό έχω μάθει να αντιμετωπίζω ως δυσοίωνη: «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...». Όπως τόνισε ο Daniel Dennett στο βιβλίο του *Breaking the Spell* (Λύνοντας τα μάγια), ένας ανησυχητικά υψηλός αριθμός διανοουμένων «πιστεύουν στην πίστη» ακόμη κι αν οι ίδιοι δεν είναι θρησκευόμενοι. Αυτοί οι εξ υποκαταστάσεως, δεύτερου βαθμού πιστοί επιδεικνύουν συχνά περισσότερο ζήλο απ' ό,τι οι αυθεντικοί, ένα ζήλο που διογκώνεται από μια ευρύτητα πνεύματος η οποία αγγίζει την κολακεία: «Αλίμονο, δεν μπορώ να μοιραστώ την πίστη σου, αλλά τη *σέβομαι* και την κατανοώ».

«Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...». Η συνέχεια είναι σχεδόν πάντοτε ανώφελη, μηδενιστική ή —ακόμη χειρότερα— πλημυρισμένη από μια μορφή περιχαρούς αρνητισμού. Προσέξτε, παρεμπιπτόντως, τη διάκριση από ένα άλλο προσφιλές μοτίβο: «*Ήμουν* άθεος, αλλά...». Αυτό είναι ένα από τα παλαιότερα γνωστά τεχνάσματα του συρμού και ένα από τα πλέον προσφιλή στους απολογητές της θρησκείας, από τον C.S. Lewis μέχρι σήμερα. Εξυπηρετεί την εδραίωση μιας μορφής αποδοχής από την αρχή, και είναι εντυπωσιακό το πόσο συχνά διατυπώνεται. Να έχετε τα μάτια σας ανοικτά.

Έγραψα ένα άρθρο για την ιστοσελίδα RichardDawkins.net με τίτλο «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...», μέρος του οποίου αναπαράγω στον κατάλογο που ακο-

* Πρόκειται για τη χαρτόδετη αγγλική έκδοση που κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 2007.

λουθεί και ο οποίος συνίσταται από αυστηρές —ή καθ' οιονδήποτε τρόπο αρνητικές— κριτικές της πρώτης (πανόδετης) έκδοσης. Η ίδια ιστοσελίδα, την οποία διευθύνει ο εμπνευσμένος Josh Timonen, προσείλκυσε ένα τεράστιο πλήθος επισκεπτών που έχουν αποτελεσματικά αντικρούσει όλες αυτές τις κριτικές, αλλά με λιγότερο επιφυλακτικό και περισσότερο ευθύ τόνο σε σχέση με τον δικό μου ή των φιλοσόφων συναδέλφων μου A.C. Grayling, Daniel Dennett, Paul Kurtz κ.ά., οι οποίοι έχουν πράξει το ίδιο εντύπως.

Δεν μπορείς να ασκείς κριτική στη θρησκεία χωρίς μια λεπτομερή ανάλυση έγκριτων θεολογικών βιβλίων.

Μπεστ-σέλερ έκπληξη; Εάν είχα εντρυφήσει —όπως ένας επιτηδευμένα διανοούμενος κριτικός επιθυμούσε— στις επιστημολογικές διαφορές μεταξύ του Θωμά Ακινάτη και του Duns Scotus, εάν απέδιδα την προσήκουσα τιμή στον Εριγένη περί της υποκειμενικότητας, στον Rahner περί της χάρης ή στον Moltmann περί της ελπίδας (όπως ο εν λόγω κριτικός ματαίως ήλπιζε ότι θα έκανα), τότε το βιβλίο μου θα ήταν κάτι περισσότερο από ένα μπεστ-σέλερ *έκπληξη*: θα ήταν ένα μπεστ-σέλερ θαύμα. Δεν βρίσκεται εκεί όμως το θέμα. Σε αντίθεση με τον Stephen Hawking (ο οποίος συμμορφώθηκε με τη συμβουλή ότι κάθε μαθηματικός τύπος που θα περιλάμβανε στο βιβλίο του θα ελάττωνε τις πωλήσεις του κατά το ήμισυ), ευχαρίστως θα απαρνιόμουν τον τίτλο τού μπεστ-σέλερ εάν υπήρχε η παραμικρή ελπίδα ο Duns Scotus να διαφωτίσει το κεντρικό μου ερώτημα γύρω από την ύπαρξη ή μη του Θεού. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, τα θεολογικά γραπτά αποδέχονται την ύπαρξή Του, και τούτο αποτελεί την αφετηρία τους. Για τους σκοπούς μου, αρκεί να εξετάσω μόνο τους θεολόγους εκείνους που παίρνουν στα σοβαρά την πιθανότητα να μην υπάρχει ο Θεός και επιχειρηματολογούν για το αντίθετο. Αυτό πιστεύω ότι καλύπτεται στο Κεφάλαιο 3, ελπίζω με καλό χιούμορ και σε επαρκές εύρος.

Ως προς το καλό χιούμορ, δεν θα μπορούσα να γράψω κάτι καλύτερο από το έξοχο «Courtier's Reply» (Απάντηση ενός αυλικού), δημοσιευμένο από τον P.Z. Myers στην ιστοσελίδα του Pharyngula.

> Έχω μελετήσει τις αναιδείς κατηγορίες του κυρίου Dawkins και εξοργίστηκα για την έλλειψη ευρυμάθειας που τον διακρίνει. Προφανώς δεν έχει διαβάσει τις λεπτομερείς πραγματείες του κόμη Roderigo της Σεβίλλης σχετικά με τα εξαίσια και εξωτικά δέρματα των υποδημάτων τού Αυτοκράτορα, ούτε αποδίδει έστω και την παραμικρή προσοχή στο αριστούργημα *Περί της φωταύγειας του αυτοκρατορικού πτερωτού καπέλου* τού Bellini. Διαθέτουμε ολόκληρες σχολές αφιερωμένες στη συγγραφή εμ-

> βριθών μελετών σχετικά με το κάλλος της αυτοκρατορικής ενδυμασίας, και κάθε μεγάλη εφημερίδα διαθέτει ένα τμήμα αφιερωμένο στην αυτοκρατορική μόδα [...]. Ο Dawkins αλαζονικά αγνοεί όλα τούτα τα βαθιά φιλοσοφικά πονήματα και κατηγορεί ωμά τον Αυτοκράτορα για γύμνια [...]. Μέχρις ότου ο Dawkins θητεύσει στα καταστήματα των Παρισίων και του Μιλάνου, μέχρι να μάθει να διακρίνει τη διαφορά ανάμεσα σε έναν πτυχωτό φραμπαλά και ένα φουσκωτό πανταλόνι, οφείλουμε όλοι να υποκρινόμαστε ότι δεν εκφράστηκε ενάντια στο γούστο του Αυτοκράτορα. Η εκπαίδευσή του στη βιολογία ενδεχομένως του έχει εξασφαλίσει την ικανότητα να αναγνωρίζει τα ταλαντευόμενα γεννητικά όργανα όταν τα βλέπει, όμως δεν του έχει διδάξει την πρέπουσα εκτίμηση στα Φανταστικά Υφάσματα.

Για να διευρύνω το εν λόγω επιχείρημα, οι περισσότεροι από εμάς απαρνούμαστε με άνεση τις νεράιδες, την αστρολογία και το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών, χωρίς πρώτα να εντρυφούμε σε βιβλία νεραϊδοζυμαρικής θεολογίας κ.λπ.

Ακολουθεί η περιβόητη κριτική περί «αχυρανθρώπου».

Πάντοτε κατηγορείς τα χειρότερα της θρησκείας και αγνοείς τα καλύτερα. «Τα βάζεις με τους αγροίκους, δημαγωγούς καιροσκόπους όπως ο Ted Haggard, ο Jerry Falwell και ο Pat Robertson, αντί για τους καλλιεργημένους θεολόγους, όπως ο Tillich ή ο Bonhoeffer, οι οποίοι διδάσκουν το είδος της θρησκείας στο οποίο πιστεύω εγώ».

Εάν μια τέτοια διακριτική, εκλεπτυσμένη θρησκεία κυριαρχούσε, ο κόσμος θα ήταν σίγουρα καλύτερος, και εγώ θα είχα γράψει ένα διαφορετικό βιβλίο. Η θλιβερή αλήθεια είναι ότι οι πιστοί μιας τέτοιας συγκρατημένης, συνετής θρησκείας παραμένουν αριθμητικά αμελητέοι. Για τη συντριπτική πλειονότητα των πιστών ανά τον κόσμο, η θρησκεία προσομοιάζει πολύ σε αυτά που ακούει κανείς από ανθρώπους όπως ο Robertson, ο Falwell ή ο Haggard, ο Οσάμα μπιν Λάντεν ή ο αγιατολάχ Χομεϊνί. Αυτοί οι άνθρωποι δεν είναι από άχυρο —αντιθέτως ασκούν ισχυρή επιρροή, και ο καθένας στον σύγχρονο κόσμο τούς συναντά μπροστά του.

Είμαι άθεος, αλλά επιθυμώ να διαχωρίσω τον εαυτό μου από την εριστική, τραχεία, οξύθυμη, αδιάλλακτη γλώσσα σου.

Στην πραγματικότητα, εάν παρατηρήσετε τη γλώσσα τής *Περί Θεού απατάτης*, είναι μάλλον λιγότερο εριστική ή οξύθυμη από τη γλώσσα που

τακτικά αποδεχόμαστε με ηρεμία —όταν, λόγου χάριν, ακούμε πολιτικούς σχολιαστές ή κριτικούς θεάτρου, τέχνης ή βιβλίων. Η γλώσσα μου ηχεί έντονη και οξεία μόνο εξαιτίας της περίεργης σύμβασης, σχεδόν οικουμενικά αποδεκτής (δείτε το παράθεμα από τον Douglas Adams στις σελίδες 42-43), ότι η θρησκευτική πίστη διαθέτει ένα μοναδικό προνόμιο: είναι πέραν και υπεράνω κάθε κριτικής.

Το 1915, ο Horatio Bottomely, μέλος της Βρετανικής Βουλής, πρότεινε ότι, μετά τον πόλεμο, «εάν κάποια ημέρα τύχει να ανακαλύψετε σε ένα εστιατόριο ότι σας σερβίρει ένας γερμανός σερβιτόρος, να πετάξετε τη σούπα στο αχρείο πρόσωπό του· εάν ανακαλύψετε ότι κάθεστε δίπλα σε έναν γερμανό υπάλληλο, να αδειάσετε το μελανοδοχείο πάνω στο αχρείο κεφάλι του». Αυτό, όντως, είναι τραχύ και αδιάλλακτο —και, θα τολμούσα να σκεφθώ, αποτελεί γελοία και αναποτελεσματική ρητορική ακόμη και για την εποχή της. Αντιπαραβάλετέ το με την εναρκτήρια πρόταση του Κεφαλαίου 2, το χωρίο που παρατίθεται πιο συχνά ως «τραχύ» ή «εριστικό». Δεν είμαι εγώ αρμόδιος να δηλώσω εάν το κατάφερα ή όχι, όμως ο σκοπός μου πλησίαζε περισσότερο στην αποφασιστική αλλά χιουμοριστική επίθεση παρά στην εριστική πολεμική. Στις δημόσιες αναγνώσεις της *Περί Θεού αυταπάτης*, αυτό είναι το μόνο χωρίο που εγγυημένα θα εξασφαλίσει καλοκάγαθο γέλιο, και για το λόγο αυτό η γυναίκα μου κι εγώ το χρησιμοποιούμε μονίμως για να σπάμε τον πάγο με ένα καινούργιο κοινό. Εάν τολμούσα να προτείνω το λόγο για τον οποίο το χιούμορ του είναι αποτελεσματικό, θα έλεγα ότι έγκειται στο ετερόκλιτο ταίριασμα ενός θέματος, που *θα μπορούσε* να είχε εκφραστεί με εριστικότητα ή τραχύτητα, και στη διατύπωσή του μέσω ενός μακροσκελούς καταλόγου βαρύγδουπων λέξεων («μοχθηρός», «τεκνοκτόνος», «μεγαλομανής»). Το πρότυπό μου εδώ ήταν ένας από τους πλέον ευτράπελους συγγραφείς του 20ού αιώνα, και κανείς δεν θα μπορούσε να αποκαλέσει τον Evelyn Waugh εριστικό ή τραχύ (μάλιστα προδόθηκα αναφέροντας το όνομά του στην ανεκδοτολογική ιστορία που ακολουθεί αμέσως πιο κάτω, στη σελίδα 52).

Οι βιβλιοκριτικοί ή οι κριτικοί θεάτρου μπορούν να είναι χλευαστικά αρνητικοί και να δέχονται κολακευτικούς επαίνους για το δηκτικό πνεύμα της κριτικής τους. Εντούτοις, στις επικρίσεις εναντίον της θρησκείας, ακόμη και η *σαφήνεια* παύει να συνιστά αρετή και ηχεί σαν επιθετική εχθρότητα. Ένας πολιτικός μπορεί να επιτεθεί καυστικά σε κάποιον αντίπαλό του από τα έδρανα της Βουλής και να επιδοκιμαστεί για την έντονη εριστικότητά του. Ας επιχειρήσει όμως ένας νηφάλιος επικριτής της θρησκείας να χρησιμοποιήσει ό,τι σε άλλα ζητήματα θα ακουγόταν απλώς ως ευθύ και ειλικρινές, και η ευγενική κοινωνία θα σουφρώσει τα χείλη της και θα κουνήσει αποδοκιμαστικά το κεφάλι της· ακόμη και η κοσμική ευγενική κοινω-

νία, και κυρίως εκείνο το κομμάτι της κοσμικής κοινωνίας που με άνεση αναγγέλλει: «Είμαι άθεος, ΑΛΛΑ...».

Κηρύττεις σε ένα πεπεισμένο ακροατήριο. Ποιο το νόημα;

Στην ιστοσελίδα RichardDawkins.net, η «Γωνιά των Προσυλήτων» (Converts' Corner) διαψεύδει αυτή τη θέση· ακόμη όμως κι αν την παίρναμε τοις μετρητοίς, οι κατάλληλες απαντήσεις δεν λείπουν. Εν πρώτοις, το ακροατήριο των άπιστων είναι πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι νομίζουν πολλοί, ιδιαίτερα στην Αμερική. Εντούτοις, και πάλι ιδιαίτερα στην Αμερική, συνιστά ένα κρυφό ακροατήριο, και χρειάζεται απεγνωσμένα ενθάρρυνση ώστε να αποκαλυφθεί. Κρίνοντας από τις ευχαριστίες που δέχτηκα σε όλη τη Βόρεια Αμερική κατά την περιοδεία μου για την προώθηση του βιβλίου, η ενθάρρυνση που μπορούμε να προσφέρουμε άνθρωποι όπως ο Sam Harris, ο Daniel Dennett, ο Christopher Hitchens και εγώ εκτιμάται σημαντικά.

Ένας πιο ιδιαίτερος λόγος για τον οποίο κηρύττω σε πεπεισμένο ακροατήριο είναι η ανάγκη αφύπνισης της συνείδησης. Όταν οι φεμινίστριες αφύπνισαν τη συνείδησή μας γύρω από τη σεξιστική χρήση των αντωνυμιών, ενδεχομένως κήρυτταν σε ένα ακροατήριο που ήταν πεπεισμένο όσον αφορά τα πιο ουσιώδη ζητήματα των δικαιωμάτων των γυναικών και των δεινών λόγω των διακρίσεων εις βάρος τους. Εντούτοις, εκείνο το έντιμο, φιλελεύθερο ακροατήριο είχε ανάγκη να αφυπνίσει τη συνείδησή του σχετικά με την καθημερινή του γλώσσα. Όσο σωστή κι αν ήταν η θέση μας σχετικά με τα πολιτικά ζητήματα των δικαιωμάτων των γυναικών και των σεξιστικών διακρίσεων, εντούτοις ασυνείδητα αποδεχόμασταν γλωσσικές συμβάσεις που έκαναν το ήμισυ του ανθρώπινου γένους να νιώθει αποκλεισμένο.

Υπάρχουν και άλλες γλωσσικές συμβάσεις που πρέπει να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο με τις σεξιστικές αντωνυμίες, και το αθεϊστικό ακροατήριο δεν εξαιρείται. Χρειαζόμαστε όλοι αφύπνιση της συνείδησής μας. Οι άθεοι, όπως και οι θεϊστές, τηρούν ασυνείδητα την κοινωνική σύμβαση ότι οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα ευγενικοί και γεμάτοι σεβασμό απέναντι στην πίστη. Και ποτέ δεν κουράζομαι να εφιστώ την προσοχή στη σιωπηρή αποδοχή από μέρους της κοινωνίας του χαρακτηρισμού των μικρών παιδιών ως κατόχων των θρησκευτικών απόψεων των γονέων τους. Οι άθεοι πρέπει να ανεβάσουν τη συνειδητότητά τους σχετικά με αυτή την ανωμαλία: η γνώμη για τη θρησκεία αποτελεί το είδος της γνώμης των γονέων που —με σχεδόν οικουμενική συναίνεση— δύναται να επιβληθεί σε παιδιά τα οποία είναι, στην πραγματικότητα, πολύ μικρά ώστε να έχουν δική τους γνώμη. Δεν υπάρχουν χριστιανόπουλα: μόνο παιδιά χριστιανών γονέων. Αδράξτε κάθε δοθείσα ευκαιρία να το καταδείξετε.

Είσαι τόσο φονταμενταλιστής όσο και εκείνοι τους οποίους επικρίνεις.

Όχι, σας παρακαλώ· είναι πολύ εύκολη η σύγχυση του πάθους —τότε μπορείς να αλλάξεις γνώμη— με το φονταμενταλισμό —ποτέ δεν θα το πράξεις. Οι φονταμενταλιστές χριστιανοί αντιτίθενται παθιασμένα στην εξέλιξη των ειδών, και εγώ την υπερασπίζομαι παθιασμένα. Όσον αφορά το πάθος, είμαστε ισόπαλοι. Και αυτό, σύμφωνα με ορισμένους, σημαίνει ότι είμαστε εξίσου φονταμενταλιστές. Εντούτοις, για να παραφράσω έναν αφορισμό του οποίου την πηγή δεν είμαι σε θέση να προσδιορίσω, όταν δύο αντιτιθέμενες απόψεις εκφράζονται με το ίδιο σθένος, η αλήθεια δεν βρίσκεται απαραιτήτως στη μέση. Είναι δυνατόν η μία πλευρά απλά να σφάλλει. Και αυτό δικαιολογεί το πάθος από μέρους της άλλης πλευράς.

Οι φονταμενταλιστές γνωρίζουν τι πιστεύουν και γνωρίζουν ότι τίποτε δεν μπορεί να τους κάνει να αλλάξουν γνώμη. Το παράθεμα του Kurt Wise στη σελίδα 317 τα λέει όλα: «[...] εάν όλες οι αποδείξεις στο Σύμπαν στρέφονταν εναντίον του δημιουργισμού, θα ήμουν ο πρώτος που θα το παραδεχόταν· θα παρέμενα ωστόσο δημιουργιστής, διότι τούτο φαίνεται να επιτάσσει ο Λόγος του Θεού. Αυτή πρέπει να είναι η θέση μου». Η διαφορά μεταξύ μιας τέτοιας παθιασμένης αφοσίωσης στα βιβλικά θεμελιώδη και της εξίσου παθιασμένης αφοσίωσης του αληθινού επιστήμονα στην επιστήμη δεν θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη. Ο φονταμενταλιστής Kurt Wise δηλώνει ότι όλες οι αποδείξεις στον Κόσμο δεν θα τον έκαναν να αλλάξει γνώμη. Ο αληθινός επιστήμονας, ωστόσο, όσο παθιασμένα κι αν «πιστεύει» στην εξέλιξη, γνωρίζει επακριβώς τι χρειάζεται ώστε να αλλάξει γνώμη: Αποδεικτικά στοιχεία. Όπως είπε ο J.B.S. Haldane όταν ρωτήθηκε τι είδους αποδείξεις θα μπορούσαν να αντικρούσουν την εξέλιξη, «απολιθώματα κουνελιών στο Προκάμβριο». Επιτρέψτε μου να διατυπώσω τη δική μου αντίθετη εκδοχή στο μανιφέστο τού Kurt Wise: «Εάν όλες οι αποδείξεις στο Σύμπαν ευνοούσαν το δημιουργισμό, θα ήμουν ο πρώτος που θα το παραδεχόταν, και ευθύς θα άλλαζα γνώμη. Όπως έχουν τα πράγματα, ωστόσο, όλα τα διαθέσιμα αποδεικτικά στοιχεία (και υπάρχουν εν αφθονία) ευνοούν την εξέλιξη. Για το λόγο αυτό και μόνο επιχειρηματολογώ υπέρ της εξέλιξης με ένα πάθος που είναι ισάξιο του πάθους εκείνων οι οποίοι επιχειρηματολογούν εναντίον της. Το πάθος μου βασίζεται στις αποδείξεις. Το δικό τους, έτσι όπως αντιβαίνει στις αποδείξεις, είναι γνήσια φονταμενταλιστικό».

Εγώ ο ίδιος είμαι άθεος, αλλά καταλαβαίνω ότι η θρησκεία αποτελεί μια πραγματικότητα που δεν αλλάζει. Αποδέξου το. «Θέλεις να ξεφορτωθείς τη θρησκεία; Καλή τύχη! Νομίζεις ότι μπορείς να ξεφορτωθείς τη

θρησκεία; Μα σε ποιον πλανήτη ζεις; Η θρησκεία είναι δεδομένη. Ξεπέρασέ το!».

Θα μπορούσα να ανεχτώ οποιοδήποτε από τα παραπάνω καταθλιπτικά σχόλια, εάν διατυπώνονταν με μια δόση θλίψης ή ανησυχίας. Αντιθέτως, μερικές φορές αποπνέουν μια αίσθηση αγαλλίασης. Δεν νομίζω ότι πρόκειται για μαζοχισμό. Πιθανότερα μπορούμε να το αποδώσουμε και πάλι σε «πίστη στην πίστη». Οι εν λόγω άνθρωποι ίσως να μην είναι θρησκευόμενοι, αλλά τους ευχαριστεί η ιδέα ότι υπάρχουν άλλοι άνθρωποι που είναι. Αυτό με οδηγεί στην τελευταία κατηγορία των αρνητών.

Εγώ ο ίδιος είμαι άθεος, όμως οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από τη θρησκεία. «Τι σκοπεύεις να βάλεις στη θέση της; Πώς σκοπεύεις να παρηγορήσεις τους τεθλιμμένους; Πώς θα καλύψεις αυτή την ανάγκη;».

Τι συγκαταβατικότητα! «Εσύ και εγώ, φυσικά, είμαστε πολύ ευφυείς και μορφωμένοι για να έχουμε ανάγκη από τη θρησκεία. Εντούτοις, οι συνηθισμένοι άνθρωποι, οι *πολλοί*, οι προλετάριοι του Όργουελ, οι ημιπλίθιοι Δέλτα και Έψιλον του Huxley, χρειάζονται τη θρησκεία». Μου θυμίζει την περίπτωση όπου έδινα διάλεξη σε ένα συνέδριο με θέμα τη δημόσια κατανόηση της επιστήμης, και εν συντομία καταφέρθηκα εναντίον της υπεραπλούστευσης. Στο τέλος, την ώρα των ερωταποκρίσεων, ένα μέλος του ακροατηρίου σηκώθηκε και πρότεινε ότι η υπεραπλούστευση ίσως είναι απαραίτητη ώστε «να προσελκυστούν οι μειονότητες και οι γυναίκες στην επιστήμη». Ο τόνος της φωνής του έδειχνε ότι πίστευε πως αυτό που είπε ήταν φιλελεύθερο και προοδευτικό. Μπορώ απλώς να φανταστώ τι γνώμη θα είχαν οι γυναίκες και οι «μειονότητες» του ακροατηρίου για αυτό.

Επιστρέφοντας στην ανάγκη της ανθρωπότητας για παρηγορία, είναι βεβαίως αληθινή, μήπως όμως υπάρχει κάτι το παιδιάστικο στην πεποίθηση ότι το Σύμπαν δικαιωματικά μας χρωστά παρηγοριά; Η παρατήρηση του Isaac Asimov σχετικά με τον παιδισμό της ψευδοεπιστήμης μπορεί εξίσου καλά να εφαρμοστεί στη θρησκεία: «Εξέτασε κάθε στοιχείο της ψευδοεπιστήμης και θα ανακαλύψεις ένα κάλυμμα ασφαλείας, ένα δάκτυλο να πιπιλήσεις, ένα φουστάνι να κρατήσεις». Επιπλέον, είναι εντυπωσιακό το πόσο πολλοί άνθρωποι αδυνατούν να κατανοήσουν ότι η πρόταση «το Χ είναι παρηγορητικό» δεν συνεπάγεται ότι «το Χ αληθεύει».

Μια συναφής αντίρρηση αφορά την ανάγκη για ένα «σκοπό» στη ζωή. Παραθέτω την κριτική ενός Καναδού:

> Οι άθεοι ενδέχεται να έχουν δίκιο για τον Θεό. Ποιος ξέρει; Εντούτοις, είτε υπάρχει Θεός είτε όχι, είναι ξεκάθαρο ότι κάτι στην ανθρώπινη

> ψυχή έχει ανάγκη από την πεποίθηση πως η ζωή έχει ένα σκοπό ο οποίος υπερβαίνει το επίπεδο της ύλης. Θα περίμενε κάποιος ότι ένας υπερορθολογιστής εμπειριστής όπως ο Dawkins θα αναγνώριζε αυτό το πάγιο γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης [...]· πιστεύει πραγματικά ο Dawkins ότι ο κόσμος θα γινόταν πιο ανθρώπινος εάν όλοι στρεφόμασταν στην *Περί Θεού αυταπάτη* αντί για τη *Βίβλο* στην αναζήτησή μας για αλήθεια και παρηγοριά;

Βασικά, ναι· αφού χρησιμοποιείτε τη λέξη «ανθρώπινος», ναι, το πιστεύω —όμως οφείλω να επαναλάβω, για άλλη μία φορά, ότι το παρηγορητικό περιεχόμενο μιας πίστης δεν αυξάνει την αληθοτιμή της. Φυσικά δεν μπορώ να αρνηθώ την ανάγκη για συναισθηματική παρηγοριά και δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι η κοσμοθεωρία που υιοθετείται στο παρόν βιβλίο προσφέρει κάτι περισσότερο από μια μέτρια παρηγοριά στους τεθλιμμένους. Εάν όμως η παρηγοριά που φαίνεται να προσφέρει η θρησκεία θεμελιώνεται πάνω στην ιδιαίτερα απίθανη, από νευρολογικής άποψης, υπόθεση ότι επιβιώνουμε μετά το θάνατο των εγκεφάλων μας, θέλετε πραγματικά να την υπερασπιστείτε; Σε κάθε περίπτωση, δεν νομίζω ότι γνώρισα ποτέ κάποιον σε κηδεία που να διαφωνεί με την άποψη ότι τα μη θρησκευτικά μέρη (οι επικήδειοι, τα αγαπημένα ποιήματα ή η αγαπημένη μουσική του εκλιπόντος) είναι πιο συγκινητικά απ' ό,τι οι προσευχές.

Έχοντας διαβάσει την *Περί Θεού αυταπάτη*, ο δρ David Ashton, ένας βρετανός καθηγητής ιατρικής, μου έγραψε με αφορμή τον ξαφνικό θάνατο, την ημέρα των Χριστουγέννων τού 2006, του αγαπημένου του δεκαεπτάχρονου γιου, Luke. Λίγο καιρό πριν από το θάνατο του Luke, οι δυο τους είχαν συνομιλήσει επαινετικά για το φιλανθρωπικό ίδρυμα που έχω θεσπίσει για την προώθηση της λογικής και της επιστήμης. Στην κηδεία τού Luke, στη νήσο τού Μαν, ο πατέρας του συνέστησε στο εκκλησίασμα ότι, εάν επιθυμούσαν να κάνουν κάποια συνεισφορά εις μνήμην τού Luke, να την αποστείλουν στο ίδρυμά μου, όπως θα ήθελε ο Luke. Οι τριάντα επιταγές που έλαβα ξεπερνούσαν το ποσό των 2.000 λιρών, συμπεριλαμβανομένων 600 λιρών από έναν έρανο στην τοπική παμπ. Το αγόρι προφανώς ήταν πολύ αγαπητό. Όταν διάβασα το πρόγραμμα της νεκρώσιμης λειτουργίας δάκρυσα στην κυριολεξία, μολονότι ποτέ δεν είχα γνωρίσει τον Luke, και ζήτησα την άδεια να το αναπαραγάγω στην ιστοσελίδα μου RichardDawkins.net. Ένας μοναχικός μουσικός έπαιζε στην γκάιντα τον παραδοσιακό θρήνο των Μανξ, *Ellen Vallin*. Δύο φίλοι εκφώνησαν επικήδειους. Ο ίδιος ο δρ Ashton απήγγειλε το όμορφο ποίημα *Ο λόφος με τις φτέρες* τού Dylan Thomas («Έτσι όπως ήμουν νέος και ξέλυτος εκεί που γέρναν οι μηλιές» —που τόσο πονεμένα αποπνέει το άρωμα της χαμένης νιότης). Και τότε, μου κόβεται

η ανάσα που το αναφέρω, διάβασε τις εναρκτήριες γραμμές του βιβλίου μου *Unweaving the Rainbow*, γραμμές τις οποίες έχω φυλάξει για τη δική μου κηδεία.

> Πρόκειται να πεθάνουμε, και αυτό μάς καθιστά τυχερούς. Οι περισσότεροι άνθρωποι ποτέ δεν θα πεθάνουν, διότι ποτέ δεν θα γεννηθούν. Οι δυνάμει άνθρωποι που θα μπορούσαν να βρίσκονται εδώ στη θέση μου, αλλά που στην πραγματικότητα δεν θα αντικρίσουν ποτέ το φως της ημέρας, είναι περισσότεροι από τους κόκκους της άμμου της Σαχάρας. Σίγουρα αυτά τα αγέννητα φαντάσματα περιλαμβάνουν ποιητές σπουδαιότερους από τον Keats, επιστήμονες σπουδαιότερους από τον Νεύτωνα. Το γνωρίζουμε αυτό διότι το σύνολο των δυνάμει ανθρώπων που επιτρέπει το DNA μας είναι κατά τάξεις μεγέθους μεγαλύτερο από το σύνολο των πραγματικών ανθρώπων. Σε πείσμα των εκπληκτικών αυτών πιθανοτήτων, εσείς και εγώ, στην απλότητά μας, βρισκόμαστε εδώ [...].

Εμείς οι λίγοι προνομιούχοι που κερδίσαμε στη λοταρία της γέννησης έναντι όλων των πιθανοτήτων, με τι θράσος κλαυθμυρίζουμε για την αναπόφευκτη επιστροφή μας στην πρότερη εκείνη κατάσταση, από την οποία η συντριπτική πλειονότητα ποτέ δεν μετακινήθηκε;

Προφανώς υπάρχουν εξαιρέσεις, όμως υποψιάζομαι ότι για πολλούς ανθρώπους ο κύριος λόγος για τον οποίο προσκολλώνται στη θρησκεία δεν είναι επειδή βρίσκουν παρηγοριά, αλλά επειδή έχουν προδοθεί από το εκπαιδευτικό μας σύστημα και δεν αντιλαμβάνονται καν ότι το να μην πιστεύουν αποτελεί επιλογή. Τούτο σίγουρα αληθεύει για τους περισσότερους από όσους νομίζουν ότι είναι δημιουργιστές. Απλώς δεν έχουν διδαχτεί σωστά την εκπληκτική εναλλακτική απάντηση του Δαρβίνου. Πιθανότατα το ίδιο ισχύει και για τον υποτιμητικό μύθο ότι οι άνθρωποι «έχουν ανάγκη» από τη θρησκεία. Σε ένα συνέδριο το 2006, κάποιος ανθρωπολόγος (και άξιο βραβείου δείγμα δήθεν αθεϊστικού επιχρίσματος) παρέθεσε μια ρήση τής Γκόλντα Μέιρ όταν ρωτήθηκε εάν πιστεύει στον Θεό: «Πιστεύω στον εβραϊκό λαό, και ο εβραϊκός λαός πιστεύει στον Θεό». Ο ανθρωπολόγος μας την αντικατέστησε με τη δική του εκδοχή: «Πιστεύω στους ανθρώπους, και οι άνθρωποι πιστεύουν στον Θεό». Προτιμώ να λέω ότι πιστεύω στους ανθρώπους, και οι άνθρωποι, όταν τους παρέχεται η κατάλληλη ενθάρρυνση να σκέπτονται από μόνοι τους όλες τις πληροφορίες που είναι σήμερα διαθέσιμες, πολύ συχνά καταλήγουν να *μην* πιστεύουν στον Θεό και να ζουν ολοκληρωμένες και ικανοποιητικές —αληθινά *απελευθερωμένες* ζωές.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν ήταν παιδί, η γυναίκα μου μισούσε το σχολείο της και ευχόταν να μπορούσε να το εγκαταλείψει. Χρόνια αργότερα, πάνω από είκοσι ετών, αποκάλυψε το δυσάρεστο αυτό γεγονός στους γονείς της, και η μητέρα της έμεινε εμβρόντητη: «Αγάπη μου, γιατί δεν μας το έλεγες;». Η απάντηση της Lalla αποτελεί το θέμα που θέλω να αναπτύξω εδώ: «Μα, δεν ήξερα ότι μπορούσα».

Δεν ήξερα ότι μπορούσα.

Υποψιάζομαι —μάλλον, είμαι σίγουρος— ότι πολλοί άνθρωποι που ανατράφηκαν στο περιβάλλον της μίας ή της άλλης θρησκείας είναι δυστυχείς, δεν πιστεύουν ή ενοχλούνται με όσα αποτρόπαια διαπράττονται στο όνομά της· νιώθουν μια αόριστη λαχτάρα να εγκαταλείψουν τη θρησκεία των γονέων τους και εύχονται να μπορούσαν να το πράξουν, αλλά δεν συνειδητοποιούν ότι η φυγή αποτελεί επιλογή. Εάν είστε ένας από αυτούς, το ανά χείρας βιβλίο σάς αφορά. Στοχεύει στην αφύπνιση της συνείδησης —την αφύπνιση της συνείδησης απέναντι στο γεγονός ότι το να είναι κανείς άθεος αποτελεί μια ρεαλιστική φιλοδοξία, και μάλιστα γενναία και μεγαλοπρεπή. Μπορείτε να είστε ένας άθεος, αλλά και ένα ευτυχές, ισορροπημένο, ηθικό και διανοητικά ολοκληρωμένο άτομο. Αυτό είναι το πρώτο από τα μηνύματά μου που αφορούν την αφύπνιση συνείδησης. Ομοίως, θέλω να αφυπνίσω συνειδήσεις και σχετικά με τρία άλλα ζητήματα, στα οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Τον Ιανουάριο του 2006 παρουσίασα στη βρετανική τηλεόραση (στο Channel Four) ένα τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ σε δύο μέρη με τίτλο *Root of All Evil?* (Η ρίζα όλων των δεινών;). Ο τίτλος δεν μου άρεσε από την αρχή. Η θρησκεία δεν συνιστά τη ρίζα *όλων* των δεινών, διότι κανένα μεμονωμένο πράγμα δεν συνιστά τη ρίζα ενός όλου. Χάρηκα όμως με τη διαφήμιση που δημοσίευσε το Channel Four στις πανεθνικής εμβέλειας εφημερίδες: μια φωτογραφία τού Μανχάταν, με τη λεζάντα «Φανταστείτε έναν κόσμο χωρίς θρησκεία». Ποια ήταν η συσχέτιση; Οι δίδυμοι πύργοι του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου βρίσκονταν στη θέση τους.

Φανταστείτε, μαζί με τον Τζον Λένον, έναν κόσμο χωρίς θρησκεία. Φανταστείτε να μην υπήρχαν βομβιστές αυτοκτονίας, 11η Σεπτεμβρίου, 7η Ιουλίου, Σταυροφορίες, κυνήγι μαγισσών, Συνωμοσία της Πυρίτιδας, διαίρεση της Ινδίας, πόλεμοι Ισραηλινών/Παλαιστινίων, σφαγές Σέρβων/Κροατών/μουσουλμάνων, διώξεις των Εβραίων ως «δολοφόνων του Χριστού», «ταραχές» στη Βόρεια Ιρλανδία, «εγκλήματα τιμής», φανταχτερά ντυμένοι καρπκομόωντες τηλεευαγγελιστές που «ξαλαφρώνουν» εύπιστους ανθρώπους από τα χρήματά τους («ο Θεός θέλει να δίνεις μέχρι να ματώσεις»). Φανταστείτε να μην υπήρχαν Ταλιμπάν να ανατινάζουν αρχαία αγάλματα, δημόσιοι αποκεφαλισμοί των βλασφήμων ή μαστίγωση του γυναικείου σώματος για το έγκλημα της αποκάλυψης ενός εκατοστού του. Παρεμπιπτόντως, ο συνάδελφός μου Desmond Morris με πληροφορεί ότι το έξοχο τραγούδι τού Τζον Λένον μερικές φορές παίζεται στην Αμερική με περικομμένη τη φράση «και καμία θρησκεία, επίσης» (and no religion too). Κάποιοι μάλιστα είχαν την αναίδεια να το αλλάξουν σε: «και *μία* θρησκεία, επίσης» (and one religion too).

Μήπως νιώθετε ότι ο αγνωστικισμός συνιστά λογική θέση, αλλά ότι ο αθεϊσμός είναι εξίσου δογματικός με τη θρησκευτική πίστη; Τότε, ελπίζω το Κεφάλαιο 2 να σας κάνει να αλλάξετε γνώμη, πείθοντάς σας ότι η «Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού» συνιστά μια επιστημονική υπόθεση για το Σύμπαν, η οποία οφείλει να αναλυθεί επιστημονικά με τον ίδιο σκεπτικισμό που θα επιφυλάσσαμε σε οποιαδήποτε άλλη. Ίσως διδαχτήκατε ότι οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι έχουν εκθέσει βάσιμους λόγους για τους οποίους πρέπει να πιστεύουμε στον Θεό. Εάν έχετε τέτοια γνώμη, τότε πιθανόν να απολαύσετε το Κεφάλαιο 3 με θέμα τα «Επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού» —τα επιχειρήματα αποδεικνύονται εντυπωσιακά ασθενή. Ενδεχομένως νομίζετε ότι είναι προφανές πως ο Θεός υπάρχει, διότι πώς αλλιώς θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί ο Κόσμος; Πώς αλλιώς θα μπορούσε να υπάρχει η ζωή, με όλη την πλούσια ποικιλότητά της, με το κάθε είδος να φαντάζει τόσο αλλόκοτα σαν να έχει «σχεδιαστεί»; Εάν οι σκέψεις σας κινούνται σε αυτές τις γραμμές, ελπίζω ότι θα διαφωτιστείτε από το Κεφάλαιο 4, «Γιατί είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπάρχει Θεός». Αντί να υποδεικνύει ένα δημιουργό, η πλάνη του σχεδίου στον έμβιο κόσμο εξηγείται με πολύ περισσότερη οικονομία και εξαιρετική κομψότητα από τη δαρβινική φυσική επιλογή. Και μολονότι η ίδια η φυσική επιλογή περιορίζεται στην εξήγηση του έμβιου κόσμου, μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την πιθανότητα ύπαρξης ανάλογων εξηγητικών «γερανών» οι οποίοι θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην κατανόηση του ίδιου του Σύμπαντος. Η ισχύς γερανών όπως η φυσική επιλογή αποτελεί τον δεύτερο από τους τέσσερις παράγοντες που αφυπνίζουν συνειδήσεις.

Ίσως νομίζετε ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας ή πολλοί θεοί, διότι ανθρωπολόγοι και ιστορικοί αναφέρουν ότι οι πιστοί κυριαρχούν σε κάθε ανθρώπινη κουλτούρα. Εάν το βρίσκετε αυτό πειστικό, παρακαλώ ανατρέξτε στο Κεφάλαιο 5, «Οι ρίζες της θρησκείας», το οποίο εξηγεί γιατί η πίστη είναι πανταχού παρούσα. Ή μήπως νομίζετε ότι η θρησκευτική πίστη είναι απαραίτητη ώστε να έχουμε ηθικές αρχές τις οποίες να μπορούμε να δικαιολογήσουμε; Δεν έχουμε ανάγκη από τον Θεό προκειμένου να είμαστε καλοί; Παρακαλώ διαβάστε τα Κεφάλαια 6 και 7 για να δείτε γιατί κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Διατηρείτε ακόμα μια συμπάθεια απέναντι στη θρησκεία ως κάτι καλό στον κόσμο, ακόμη κι αν έχετε χάσει την πίστη σας; Το Κεφάλαιο 8 θα σας παρακινήσει να αναλογιστείτε με ποιους τρόπους η θρησκεία δεν αποτελεί κάτι τόσο καλό για τον κόσμο.

Εάν νιώθετε παγιδευμένοι στη θρησκεία με την οποία ανατραφήκατε, θα ήταν άξιο λόγου να αναρωτηθείτε πώς συνέβη αυτό. Η απάντηση συνήθως έγκειται σε κάποια μορφή κατήχησης κατά την παιδική ηλικία. Εάν είστε θρήσκοι, πολύ πιθανό η θρησκεία σας να είναι ίδια με εκείνη των γονέων σας. Εάν γεννηθήκατε στο Άρκανσο και πιστεύετε ότι ο χριστιανισμός είναι αληθής και το ισλάμ ψευδές, γνωρίζοντας πολύ καλά ότι θα πιστεύατε το αντίθετο εάν είχατε γεννηθεί στο Αφγανιστάν, τότε είστε θύμα παιδικής κατήχησης. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, εάν έχετε γεννηθεί στο Αφγανιστάν.

Το όλο ζήτημα της θρησκείας και της παιδικής ηλικίας αποτελεί θέμα του Κεφαλαίου 9, το οποίο επίσης αναφέρεται στον τρίτο παράγοντα συνειδητοποίησης. Όπως ακριβώς οι φεμινίστριες δυσφορούν όταν ακούνε τη λέξη «αυτός» αντί για «αυτός ή αυτή», ή «άντρας» αντί για «άνθρωπος», έτσι θέλω όλοι να αντιδρούμε όποτε ακούμε μια φράση όπως «χριστιανόπουλο» ή «μουσουλμανόπουλο». Μιλήστε για «παιδί χριστιανών γονέων» εάν θέλετε· εάν όμως ακούσετε κάποιον να μιλά για ένα χριστιανόπουλο, διακόψτε τον ευγενικά και επισημάνετε ότι τα παιδιά είναι πολύ μικρά ώστε να έχουν γνώμη για τέτοια θέματα, όπως ακριβώς είναι πολύ μικρά ώστε να έχουν γνώμη για την οικονομία ή την πολιτική. Ακριβώς επειδή πρόθεσή μου είναι η αφύπνιση της συνείδησης, δεν θα απολογηθώ που το αναφέρω τόσο στον Πρόλογο όσο και στο Κεφάλαιο 9. Όσο συχνά και να το πεις, δεν επαρκεί. Θα το ξαναπώ. Το παιδί εκείνο δεν είναι μουσουλμανόπουλο, αλλά παιδί μουσουλμάνων γονέων. Το παιδί είναι πολύ μικρό ώστε να γνωρίζει εάν είναι μουσουλμάνος ή όχι. Δεν υπάρχουν μουσουλμανόπουλα. Δεν υπάρχουν χριστιανόπουλα.

Τα Κεφάλαια 1 και 10 ανοίγουν και κλείνουν το βιβλίο εξηγώντας, με τους διαφορετικούς τους τρόπους, πώς μια σωστή κατανόηση του μεγαλείου του πραγματικού Κόσμου, χωρίς ποτέ να μετατρέπεται σε θρησκεία,

μπορεί να καταστεί πηγή έμπνευσης, ρόλο τον οποίο η θρησκεία ιστορικά —και ανεπαρκώς— έχει ιδιοποιηθεί.

Ο τέταρτος παράγοντας αφύπνισης συνειδήσεων στον οποίο επιθυμώ να αναφερθώ είναι η αθεϊστική υπερηφάνεια. Το να είναι κανείς άθεος δεν συνιστά κάτι για το οποίο πρέπει να απολογείται. Αντιθέτως, αποτελεί κάτι για το οποίο πρέπει να είναι υπερήφανος, να στέκει αγέρωχα και να ατενίζει τον ορίζοντα, διότι ο αθεϊσμός σχεδόν πάντοτε υποδεικνύει μια υγιή ανεξαρτησία του νου και, μάλιστα, ενός υγιούς νου. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που γνωρίζουν, στα μύχια της καρδιάς τους, ότι είναι άθεοι, αλλά δεν τολμούν να το ομολογήσουν στις οικογένειές τους ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και στους εαυτούς τους. Εν μέρει τούτο οφείλεται στο ότι η ίδια η λέξη «άθεος» έχει επιμελώς εντυπωθεί ως ένας φοβερός και τρομακτικός χαρακτηρισμός. Στο Κεφάλαιο 9 παρατίθεται η κωμικοτραγική ιστορία κατά την οποία οι γονείς της κωμικού Julia Sweeney ανακάλυψαν, διαβάζοντας μια εφημερίδα, ότι η κόρη τους είχε γίνει άθεη. Το να μην πιστεύει στον Θεό μπορούσαν ίσως να το ανεχτούν, αλλά να γίνει άθεη! *ΑΘΕΗ*; (Η φωνή της μητέρας της μετατράπηκε σε κραυγή.)

Πρέπει σε τούτο το σημείο να πω κάτι στους αμερικανούς αναγνώστες συγκεκριμένα, διότι η θρησκοληψία της σημερινής Αμερικής είναι κάτι πραγματικά αξιοπρόσεκτο. Η δικηγόρος Wendy Kaminer υπερέβαλε ελάχιστα μόνο όταν παρατήρησε ότι το να σατιρίζει κανείς τη θρησκεία είναι εξίσου ριψοκίνδυνο με το να καίει μια σημαία στην Αίθουσα της Αμερικανικής Λεγεώνας.[1] Η θέση των άθεων στην Αμερική σήμερα είναι ανάλογη με εκείνη των ομοφυλοφίλων πριν από πενήντα χρόνια. Σήμερα, έπειτα από το κίνημα Υπερηφάνειας των Γκέι, είναι δυνατόν, μολονότι όχι πολύ εύκολο ακόμα, για έναν ομοφυλόφιλο να εκλεγεί σε δημόσιο αξίωμα. Σε μια δημοσκόπηση που πραγματοποιήθηκε το 1999 ρωτήθηκαν Αμερικανοί κατά πόσο θα ψήφιζαν ένα καλά καταρτισμένο κατά τα άλλα άτομο που είναι γυναίκα (το 95% θα το έπραττε), ρωμαιοκαθολικός (94%), Εβραίος (92%), μαύρος (92%), μορμόνος (79%), ομοφυλόφιλος (79%) ή άθεος (49%). Έχουμε εμφανώς να διανύσουμε πολύ δρόμο ακόμα. Εντούτοις, οι άθεοι είναι σημαντικά πιο πολυάριθμοι, ιδιαίτερα ανάμεσα στη μορφωμένη ελίτ, απ' ό,τι πολλοί νομίζουν. Αυτό ίσχυε ακόμη και τον 19ο αιώνα, όταν ο John Stuart Mill ήταν ήδη σε θέση να πει: «Ο κόσμος θα έμενε άναυδος εάν γνώριζε πόσο μεγάλο ποσοστό από τα λαμπρότερα στολίδια του, από τους πλέον διαπρεπείς στη συνείδησή του ως προς τη σοφία και την αρετή, διακατέχονται από πλήρη σκεπτικισμό απέναντι στη θρησκεία».

Αυτό μάλλον ισχύει ακόμη περισσότερο σήμερα και, μάλιστα, εκθέτω σχετικές ενδείξεις στο Κεφάλαιο 3. Ο λόγος για τον οποίο τόσο πολλοί άνθρωποι αγνοούν τους άθεους είναι ότι πολλοί από εμάς διστάζουν να «απο-

καλυφθούν». Ευελπιστώ ότι το ανά χείρας βιβλίο ίσως τους βοηθήσει να το πράξουν. Όπως συνέβη και στην περίπτωση του κινήματος των γκέι, όσο περισσότεροι άνθρωποι αποκαλυφθούν τόσο ευκολότερο θα είναι για άλλους να τους μιμηθούν. Αν σχηματιστεί μια κρίσιμη μάζα, ίσως πυροδοτηθεί μια αλυσιδωτή αντίδραση.

Οι δημοσκοπήσεις στην Αμερική υποδηλώνουν ότι οι άθεοι και οι αγνωστικιστές είναι πολύ περισσότεροι από τους θρησκευόμενους Εβραίους, όπως και από τις περισσότερες μεμονωμένες θρησκευτικές ομάδες. Σε αντίθεση με τους Εβραίους ωστόσο, οι οποίοι είναι διαβόητοι ως ένα από τα πλέον ισχυρά πολιτικά λόμπι στις ΗΠΑ, και σε αντίθεση με τους ευαγγελικούς, οι οποίοι κρατούν στα χέρια τους ακόμη μεγαλύτερη πολιτική ισχύ, οι άθεοι και οι αγνωστικιστές δεν είναι οργανωμένοι και κατά συνέπεια ασκούν σχεδόν μηδενική επιρροή. Μάλιστα, η προσπάθεια οργάνωσης των άθεων έχει παρομοιαστεί με την απόπειρα συναγελασμού γατών, διότι τείνουν να σκέπτονται ανεξάρτητα και δεν συμμορφώνονται με την εξουσία. Εντούτοις, *ένα καλό πρώτο βήμα θα ήταν να σχηματίσουμε μια κρίσιμη* μάζα όσων είναι πρόθυμοι να «αποκαλυφθούν», ενθαρρύνοντας έτσι και άλλους να πράξουν το ίδιο. Ακόμη κι αν δεν συναγελάζονται, οι γάτες σε επαρκείς αριθμούς μπορούν να κάνουν πολύ θόρυβο και είναι αδύνατον να αγνοηθούν.

Η λέξη «αυταπάτη»* στον τίτλο έχει θορυβήσει ορισμένους ψυχιάτρους που τη θεωρούν τεχνικό όρο, ο οποίος πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή. Τρεις μάλιστα μου έγραψαν για να προτείνουν έναν τεχνικό όρο για τη θρησκευτική αυταπάτη: «θρησκαπάτη» («relusion», από τις λέξεις religious και delusion).[2] Ίσως επικρατήσει. Εντούτοις, προς το παρόν εμμένω στην «αυταπάτη», και οφείλω να δικαιολογήσω τη χρήση της. Το λεξικό *Penguin English Dictionary* ορίζει την αυταπάτη (delusion) ως εξής: «μια ψευδής πεποίθηση ή εντύπωση». Κατά περίεργο τρόπο, η επεξηγηματική φράση που παραθέτει το λεξικό ανήκει στον Phillip E. Johnson: «Ο δαρβινισμός αποτελεί την ιστορία της απελευθέρωσης της ανθρωπότητας από την αυταπάτη ότι η μοίρα της ελέγχεται από μια ανώτερη δύναμη». Θα μπορούσε μήπως να είναι ο ίδιος Phillip E. Johnson που ηγείται της επίθεσης των δημιουργιστών εναντίον του δαρβινισμού στη σημερινή Αμερική; Πράγματι είναι, και η εν λόγω φράση, όπως μπορούμε να φανταστούμε, απομονώθηκε από το γενικό της πλαίσιο. Ελπίζω ότι η παραπάνω παρατήρηση θα τύχει της δέουσας προσοχής, κάτι που δεν έχει συμβεί σε πολυά-

* Ο ακριβής ψυχιατρικός όρος για τη λέξη «delusion» είναι «παραίσθηση» ή «παραληρηματική ιδέα». (Σ.τ.μ.)

ριθμες περιπτώσεις κατά τις οποίες δημιουργιστές παραθέτουν αποσπάσματα από έργα μου, εσκεμμένα και παραπλανητικά απομονωμένα από το ευρύτερο πλαίσιό τους. Όποιο κι αν ήταν το νόημα που της απέδιδε ο ίδιος ο Johnson, θα μπορούσα ευχαρίστως να προσυπογράψω την πρότασή του ως έχει. Το λεξικό που συνοδεύει το Microsoft Word ορίζει την αυταπάτη ως «μια έμμονη ψευδή πεποίθηση η οποία διατηρείται εις πείσμα ισχυρών ενδείξεων που την αντικρούουν, ιδιαίτερα ως σύμπτωμα ψυχικής διαταραχής». Το πρώτο σκέλος περιγράφει τέλεια τη θρησκευτική πίστη. Όσο για το κατά πόσον αποτελεί σύμπτωμα ψυχικής διαταραχής, τείνω να συμφωνήσω με τον Robert M. Pirsig, συγγραφέα του βιβλίου *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* (Το ζεν και η τέχνη συντήρησης της μοτοσικλέτας): «Όταν ένας άνθρωπος υποφέρει από μια αυταπάτη, αυτό ονομάζεται παράνοια. Όταν πολλοί άνθρωποι υποφέρουν από μια αυταπάτη, αυτό ονομάζεται θρησκεία».

Εάν το παρόν βιβλίο ανταποκριθεί στους σκοπούς μου, οι θρησκευόμενοι αναγνώστες που θα το ανοίξουν θα έχουν γίνει άθεοι μέχρι να το αφήσουν από τα χέρια τους. Τι τολμηρή αισιοδοξία! Φυσικά, οι φανατισμένοι θρησκόληπτοι έχουν ανοσία απέναντι στην επιχειρηματολογία, με αντοχή που αναπτύχθηκε μέσα από χρόνια παιδικής κατήχησης και με μεθόδους οι οποίες χρειάστηκαν αιώνες μέχρι να ωριμάσουν (είτε μέσω εξέλιξης είτε μέσω σχεδίου). Ανάμεσα στα πιο επιτυχημένα ανοσοποιητικά τεχνάσματα περιλαμβάνεται μια απειλητική προειδοποίηση να μην ανοίξουν καν ένα βιβλίο σαν και τούτο, το οποίο σίγουρα αποτελεί έργο του Σατανά. Πιστεύω όμως ότι υπάρχουν πολλοί ανοιχτόμυαλοι άνθρωποι γύρω μας: άνθρωποι των οποίων η κατήχηση κατά την παιδική τους ηλικία δεν ήταν πολύ ύπουλη, ή για διάφορους λόγους δεν «έπιασε», ή των οποίων η εγγενής ευφυΐα είναι αρκετά ισχυρή ώστε να την υπερκεράσει. Τέτοια ελεύθερα πνεύματα χρειάζονται λίγη μόνο ενθάρρυνση ώστε να απελευθερωθούν εξ ολοκλήρου από τη μέγκενη της θρησκείας. Τουλάχιστον, ελπίζω ότι κανένας άνθρωπος, έχοντας διαβάσει αυτό το βιβλίο, δεν θα μπορεί να πει: «Δεν ήξερα ότι μπορούσα».

Για τη βοήθειά τους στην προετοιμασία του βιβλίου, είμαι ευγνώμων σε πολλούς φίλους και συναδέλφους. Ο χώρος δεν επαρκεί για να τους αναφέρω όλους, όμως δεν μπορώ να μην κάνω ιδιαίτερη μνεία στον πράκτορα πνευματικών δικαιωμάτων John Brockman και τους επιμελητές έκδοσης Sally Gaminara (για την Transworld) και Eamon Dolan (για τη Houghton Mifflin), οι οποίοι διάβασαν το βιβλίο με ευαισθησία και ευφυή κατανόηση και μου προσέφεραν ένα βοηθητικό μείγμα κριτικής και συμβουλών. Η ολόψυχη και ενθουσιώδης πίστη τους στο βιβλίο υπήρξε πολύ ενθαρρυντι-

κή. Η Gillian Somerscales υπήρξε υποδειγματική επιμελήτρια, τόσο δημιουργική με τις προτάσεις της όσο σχολαστική και με τις διορθώσεις της. Στους ανθρώπους που άσκησαν κριτική σε διάφορα προσχέδια, και στους οποίους είμαι πολύ ευγνώμων, περιλαμβάνονται οι Jerry Coyne, J. Anderson Thomson, R. Elisabeth Cornwell, Ursula Goodenough, Latha Menon και ιδιαίτερα η Karen Owens, *εξαιρετική* κριτικός, της οποίας η εξοικείωση με τις εξαντλητικές προσπάθειες για τη διαμόρφωση κάθε προσχεδίου του βιβλίου ήταν σχεδόν εξίσου λεπτομερής με τη δική μου.

Το βιβλίο οφείλει κάτι (και αντιστρόφως) στο τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ *Root of All Evil?*, το οποίο παρουσίασα στη βρετανική τηλεόραση (Channel Four) τον Ιανουάριο του 2006. Είμαι ευγνώμων σε όλους όσοι ασχολήθηκαν με την παραγωγή του, συμπεριλαμβανομένων των Deborah Kidd, Russell Barnes, Tim Cragg, Adam Prescod, Alan Clements και Hamish Mykura. Για την άδεια να χρησιμοποιήσω παραθέματα από το ντοκιμαντέρ ευχαριστώ την IWC Media και το Channel Four. Το *Root of All Evil?* σημείωσε υψηλή τηλεθέαση στη Βρετανία, και επιπλέον το έχει εξασφαλίσει το Αυστραλιανό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας. Παραμένει ανοικτό το κατά πόσο θα τολμήσει κάποιο τηλεοπτικό κανάλι των ΗΠΑ να το προβάλει.*

Το βιβλίο διαμορφωνόταν στο μυαλό μου για αρκετά χρόνια. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, ορισμένες από τις ιδέες του αναπόφευκτα βρήκαν το δρόμο τους σε διαλέξεις, όπως για παράδειγμα τις διαλέξεις Tanner που έδωσα στο Πανεπιστήμιο Harvard, καθώς και σε άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά. Οι αναγνώστες της μόνιμης στήλης μου στο *Free Inquiry*, ειδικότερα, ίσως βρουν γνώριμα ορισμένα εδάφια. Είμαι επίσης ευγνώμων στον Tom Flynn, εκδότη τού εν λόγω αξιοθαύμαστου περιοδικού, για το ερέθισμα που μου προσέφερε όταν μου ζήτησε να γίνω τακτικός αρθρογράφος. Έπειτα από μια προσωρινή παύση κατά τα τελικά στάδια ολοκλήρωσης του βιβλίου, ελπίζω πλέον να επιστρέψω στη στήλη μου, την οποία αναμφίβολα θα χρησιμοποιήσω για να απαντήσω στις κριτικές του βιβλίου.

Για πλείστους όσους λόγους είμαι ευγνώμων στους Daniel Dennett, Marc Hauser, Michael Stirrat, Sam Harris, Helen Fisher, Margaret Downey, Ibn Warraq, Hermione Lee, Julia Sweeney, Dan Barker, Josephine Welsh, Ian Baird και ιδιαίτερα στον George Scales. Στην εποχή μας, ένα βιβλίο όπως αυτό δεν είναι πλήρες προτού μετατραπεί σε πυρήνα μιας ζωντανής ιστοσελίδας, ενός φόρουμ συμπληρωματικών θεμάτων, αντιδράσεων, συζητή-

* Καθώς η δεύτερη έκδοση βρίσκεται καθ' οδόν προς το πιεστήριο, η απάντηση παραμένει αρνητική. Εντούτοις, υπάρχουν πλέον DVD διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://richarddawkins.net/store.

σεων, ερωτήσεων και αποκρίσεων —και ποιος ξέρει τι θα φέρει το μέλλον; Ελπίζω ότι η ιστοσελίδα του Ιδρύματος Richard Dawkins για τη Λογική και την Επιστήμη (Richard Dawkins Foundation for Reason and Science, http://www.richarddawkins.net/) θα καταφέρει να διαδραματίσει αυτό το ρόλο, και είμαι εξαιρετικά ευγνώμων στον Josh Timonen για την τέχνη, τον επαγγελματισμό και τη σκληρή δουλειά που καταθέτει σε αυτήν.

Πάνω από όλα, ευχαριστώ τη σύζυγό μου Lalla Ward, η οποία με καθοδήγησε μέσα από όλους τους δισταγμούς και τις αμφιβολίες μου, όχι μόνο με την ηθική της υποστήριξη και τις ευφυείς βελτιωτικές της προτάσεις, αλλά και διαβάζοντάς μου μεγαλόφωνα ολόκληρο το βιβλίο, σε δύο διαφορετικά στάδια της εξέλιξής του, έτσι ώστε να μπορέσω να αντιληφθώ πολύ άμεσα πώς ενδεχομένως θα φαίνεται σε έναν άλλο αναγνώστη πέραν του εαυτού μου. Προτείνω την τεχνική αυτή και σε άλλους συγγραφείς, όμως οφείλω να τους προειδοποιήσω ότι για καλύτερα αποτελέσματα πρέπει ο αφηγητής να είναι επαγγελματίας ηθοποιός, με τη φωνή και το αφτί του ευαίσθητα συντονισμένα στη μουσική της γλώσσας.

ΕΝΑΣ ΒΑΘΙΑ ΘΡΗΣΚΕΥΟΜΕΝΟΣ ΑΠΙΣΤΟΣ

Δεν προσπαθώ να φανταστώ κανέναν προσωπικό Θεό·
αρκεί να στεκόμαστε με δέος μπροστά στο κτίσμα του Κόσμου,
στο μέτρο που επιτρέπει στις ατελείς αισθήσεις
μας να τον εκτιμήσουν.

—ΑΛΜΠΕΡΤ ΑΪΝΣΤΑΪΝ

Άξιοι σεβασμού

Το αγόρι ήταν ξαπλωμένο μπρούμυτα στο χορτάρι, με το πιγούνι στηριγμένο στις παλάμες του. Ξαφνικά συνειδητοποίησε με έκπληξη πώς κουβαριάζονταν όλοι εκείνοι οι μίσχοι και οι ρίζες: ένα ολόκληρο δάσος σε μικρογραφία, ένα μετουσιωμένο σύμπαν από μυρμήγκια και σκαθάρια, και ακόμα —μολονότι δεν θα ήξερε τέτοιες λεπτομέρειες εκείνη την εποχή— από δισεκατομμύρια βακτήρια του εδάφους, που σιωπηλά και αόρατα στύλωναν την οικονομία του μικρόκοσμου. Ξαφνικά, το μικροσκοπικό δάσος της χλόης τού φάνηκε ότι μεγάλωσε και έγινε ένα με το Σύμπαν και με τον συνεπαρμένο νου του, που το παρατηρούσε. Ερμήνευσε αυτή την εμπειρία με θρησκευτικούς όρους, γεγονός που τον οδήγησε να γίνει τελικά κληρικός. Χειροτονήθηκε αγγλικανός ιερέας και έγινε εφημέριος του σχολείου μου· ο αγαπημένος μου δάσκαλος. Χάρη σε ορισμένους σεμνούς και φιλελεύθερους κληρικούς σαν και εκείνον, κανένας δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί σήμερα ότι μου φόρτωσαν τη θρησκεία με το ζόρι. (Η αγαπημένη μας ασχολία στη διάρκεια του μαθήματος ήταν να τον αποσπούμε από τις Γραφές για να μας λέει συγκινητικές ιστορίες για τη Διοίκηση Μαχητικών και τους Λίγους [Fighter Command and the Few].* Στη διάρκεια του πολέμου είχε υπηρετήσει στη RAF, και ένιωσα ένα αίσθημα οικειότητας και κάποιας τρυφερότητας, που ακόμα διατηρώ, για την Εκκλησία της Αγγλίας [τουλάχιστον σε σύγκριση με τον ανταγωνισμό], όταν αργότερα διάβασα το ποίημα του John Betjeman: «Ο πατήρ μας είναι ένας γέρος πιλότος του ουρανού/Σκληρά έχουν τώρα ψαλιδίσει τα φτερά του/Μα ο ιστός της σημαίας στον κήπο του πρεσβυτέριου/Προς τα Ψηλά Πράγματα δείχνει ακόμη...».)

Σε κάποιον άλλο τόπο και χρόνο, αυτό το αγόρι θα μπορούσε να ήμουν εγώ, κάτω από τα αστέρια, θαμπωμένος από τον Ωρίωνα, την Κασσιόπεια και τη Μεγάλη Άρκτο, με δάκρυα συγκίνησης για την άφωνη μουσική του Γαλαξία, μεθυσμένος από τις νυχτερινές μυρωδιές της πλουμερίας και των δειλινών σε έναν αφρικανικό κήπο. Το ερώτημα γιατί το ίδιο συναίσθημα οδήγησε τον εφημέριό μας στη μία κατεύθυνση και εμένα στην άλλη δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Ένα οιονεί μυστικιστικό αίσθημα για τη Φύση και το Σύμπαν διακατέχει συχνά επιστήμονες και ορθολογιστές. Δεν έχει καμία σχέση με πίστη στο υπερφυσικό. Τουλάχιστον όσο ήταν παιδί, ο εφη-

* Fighter Command and the Few: Ο R. Dawkins αναφέρεται στους πιλότους μαχητικών τής RAF που πήραν μέρος στη Μάχη της Αγγλίας, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. «Few» ονομάστηκαν οι συγκεκριμένοι πιλότοι, ύστερα από τη δήλωση του Τσόρτσιλ ότι «ποτέ άλλοτε τόσο πολλοί δεν χρωστούσαν τόσα πολλά σε τόσο λίγους». (Σ.τ.μ.)

μέριός μου δεν γνώριζε (όπως δεν γνώριζα και εγώ) τις λέξεις με τις οποίες κατέληγε το *The Origin of Species* (Η καταγωγή των ειδών)* —το πασίγνωστο απόσπασμα για την «όχθη με την οργιώδη βλάστηση», «με πουλιά να τραγουδούν πάνω στους θάμνους, με έντομα να πετούν γύρω, και με σκουλήκια να έρπουν μέσα στην υγρή γη». Αν τις ήξερε, θα είχε σίγουρα συμφωνήσει και, αντί για την ιεροσύνη, θα είχε ίσως οδηγηθεί στην άποψη του Δαρβίνου ότι όλα «έχουν παραχθεί από νόμους που ενεργούν γύρω μας»:

> Έτσι, από τον πόλεμο μέσα στη Φύση, από την πείνα και το θάνατο, προκύπτει άμεσα το πιο θαυμάσιο αποτέλεσμα που είμαστε ικανοί να συλλάβουμε, δηλαδή η παραγωγή των ανώτερων ζώων. Υπάρχει μεγαλείο σε αυτή τη θεώρηση ότι η ζωή, με τις ποικίλες δυνάμεις της, αρχικά εμφυσήθηκε σε λίγες μορφές, ή μόνο σε μία· και ότι, ενώ ο πλανήτης μας περιστρεφόταν και εξακολουθεί να περιστρέφεται σύμφωνα με τον σταθερό νόμο της βαρύτητας, από μια τόσο απλή αρχή εξελίχθηκαν, και συνεχίζουν να εξελίσσονται, αμέτρητες μορφές, τόσο όμορφες και τόσο θαυμαστές.

Ο Carl Sagan, στο βιβλίο του *Pale Blue Dot* (Αχνογάλαυη κουκκίδα), έγραφε:

> Πώς γίνεται και καμία σχεδόν από τις μείζονες θρησκείες δεν έχει κοιτάξει προς τη μεριά της επιστήμης και δεν έχει συμπεράνει: «Τούτο εδώ είναι καλύτερο απ' ό,τι νομίζαμε! Το Σύμπαν είναι πολύ μεγαλύτερο απ' όσο έλεγαν οι προφήτες μας, πιο μεγαλοπρεπές, πιο ευφυές, πιο κομψό»; Αντίθετα, λένε: «Όχι, όχι, όχι! Ο δικός μου θεός είναι ένας μικρός θεός, και τον θέλω να μείνει έτσι». Όποια θρησκεία, παλαιά ή νέα, θα τόνιζε ποτέ το μεγαλείο του Σύμπαντος όπως το αποκαλύπτει η σύγχρονη επιστήμη, θα κατόρθωνε να φέρει στο φως τέτοια αποθέματα ευλάβειας και δέους τα οποία δεν διανοούνται καν τα συμβατικά συστήματα πίστης.

Όλα τα βιβλία τού Sagan διεγείρουν τις ίδιες νευρικές απολήξεις του υπερβατικού δέους το οποίο υπήρξε μονοπώλιο της θρησκείας εδώ και αιώνες. Στο ίδιο στοχεύουν και τα δικά μου βιβλία. Αυτό έχει ως συνέπεια να ακούω συχνά να με περιγράφουν ως βαθιά θρησκευόμενο άνθρωπο. Μια αμερικανίδα φοιτήτρια μου έγραψε ότι είχε ρωτήσει τον καθηγητή της τι πί-

* Ελληνική έκδοση: Ικοβόστης, 1910. (Σ.τ.μ.)

στευε για εμένα. «Βέβαια» απάντησε εκείνος «η θετική του επιστήμη δεν είναι συμβατή με τη θρησκεία, αλλά πέφτει σε έκσταση όταν μιλά για τη Φύση και το Σύμπαν. Για εμένα, αυτό είναι θρησκεία!». Είναι όμως η «θρησκεία» η σωστή λέξη; Δεν το νομίζω. Ο κάτοχος του βραβείου Νόμπελ φυσικής (και άθεος) Steven Weinberg έθεσε το ζήτημα καλύτερα από οποιονδήποτε στο *Dreams of a Final Theory* (Όνειρα για μια Τελική Θεωρία):*

> Ορισμένοι άνθρωποι έχουν τόσο γενικές και ελαστικές απόψεις για τον Θεό, ώστε είναι αναπόφευκτο να τον βρίσκουν οπουδήποτε τον αναζητήσουν. Ακούμε ότι «ο Θεός είναι το έσχατο», ή «ο Θεός είναι η καλύτερη φύση μας», ή «ο Θεός είναι το Σύμπαν». Φυσικά, στη λέξη «Θεός», όπως και σε κάθε άλλη λέξη, μπορούμε να δώσουμε οποιοδήποτε νόημα επιθυμούμε. Εάν θέλουμε να πούμε ότι «ο Θεός είναι ενέργεια», μπορούμε να τον βρούμε και σε ένα κομμάτι άνθρακα.

Ο Weinberg έχει φυσικά δίκιο όταν υποστηρίζει ότι, για να μην καταλήξει η λέξη «Θεός» τελείως κενή νοήματος, οφείλουμε να τη χρησιμοποιούμε όπως οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν συνηθίσει να την εκλαμβάνουν: έτσι ώστε να εννοείται ένας υπερφυσικός δημιουργός που «αξίζει να τον λατρεύουμε».

Πολλές θλιβερές συγχύσεις έχουν προκύψει από την αδυναμία να διαχωριστεί ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «αϊνσταΐνεια θρησκεία» από τη θρησκεία που αναφέρεται στο υπερφυσικό. Ο Αϊνστάιν επικαλέστηκε κάποιες φορές το όνομα του Θεού (και δεν ήταν ο μόνος αθεϊστής επιστήμονας που το έκανε), προκαλώντας έτσι την παρανόησή του από οπαδούς του υπερφυσικού οι οποίοι καραδοκούσαν να τον παρερμηνεύσουν και να ισχυριστούν ότι ο διαπρεπής στοχαστής ανήκε στη δική τους τάξη. Η δραματική (ή μήπως σκανδαλιάρικη;) κατακλείδα του βιβλίου *A Brief History of Time* (Το χρονικό του Χρόνου)** του Stephen Hawking, «διότι τότε θα έχουμε γνωρίσει τη σκέψη του Θεού», είναι περιβόητη όσον αφορά την παρερμηνεία της. Έχει οδηγήσει κάποιους ανθρώπους να πιστέψουν, λανθασμένα βέβαια, ότι ο Hawking είναι θρήσκος. Η κυτταροβιολόγος Ursula Goodenough, στο βιβλίο της *The Sacred Depths of Nature* (Τα ιερά βάθη της Φύσης), ηχεί πιο θρήσκα ακόμη και από τον Hawking ή τον Αϊνστάιν. Λατρεύει τις εκκλησίες, τα τεμένη και τους ναούς, και πολλά αποσπάσματα του βιβλίου της κυριολεκτικά θα προκαλούσαν τους πιστούς του υπερφυ-

---

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1995. (Σ.τ.μ.)

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, πρώτη έκδοση 1988, δεύτερη έκδοση 1997. (Σ.τ.μ.)

σικού να τα περιλάβουν, αποσπώντας τα από το ευρύτερο πλαίσιό τους, στο οπλοστάσιό τους. Φτάνει έως το σημείο να αποκαλέσει τον εαυτό της «ευλαβή νατουραλίστρια». Κι όμως, η προσεκτική ανάγνωση του βιβλίου της αποδεικνύει ότι, στην πραγματικότητα, είναι και αυτή τόσο αφοσιωμένη στον αθεϊσμό όσο και εγώ.

Η λέξη «νατουραλιστής» είναι κάπως αμφίσημη. Για εμένα, ανακαλεί τον ήρωα των παιδικών μου χρόνων, τον Dr Dolittle τού Hugh Lofting (χαρακτήρας ο οποίος, παρεμπιπτόντως, είχε πάνω του κάτι περισσότερο από μια πινελιά του «φιλοσόφου» νατουραλιστή του πλοίου *Beagle* της Αυτού Μεγαλειότητος).* Τον 18ο και τον 19ο αιώνα, η λέξη «νατουραλιστής» σήμαινε ό,τι σημαίνει και για τους περισσότερους από εμάς σήμερα: το μελετητή του φυσικού κόσμου. Οι νατουραλιστές σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, από τον Gilbert White και ύστερα, συχνά ήταν κληρικοί. Ο ίδιος ο Δαρβίνος, μάλιστα, ως νεαρός άντρας προαλειφόταν για την Εκκλησία, ελπίζοντας ότι οι νωχελικοί ρυθμοί της ζωής του εφημέριου της υπαίθρου θα του έδιναν τη δυνατότητα να αφοσιωθεί στο πάθος του για τα σκαθάρια. Οι φιλόσοφοι όμως χρησιμοποιούν τον όρο «νατουραλιστής» με πολύ διαφορετική έννοια, δηλαδή ως το αντίθετο *εκείνου που πιστεύει στο υπερφυσικό*. Ο Julian Baggini, στο βιβλίο του *Atheism: A Very Short Introduction* (Αθεϊσμός. Μια πολύ σύντομη εισαγωγή), εξηγεί το νόημα που έχει η δέσμευση των αθεϊστών στη φυσιοκρατία: «Οι περισσότεροι αθεϊστές πιστεύουν ότι, μολονότι στο Σύμπαν υπάρχει μόνο ένα είδος ουσίας, η οποία είναι υλικής φύσεως, από αυτή την ουσία προκύπτουν οι νοήσεις, η ομορφιά, τα συναισθήματα, οι ηθικές αξίες —εν ολίγοις, όλο το φάσμα των φαινομένων που δίνουν πλούτο στην ανθρώπινη ζωή».

Οι ανθρώπινες σκέψεις και τα συναισθήματα *αναδύονται* μέσα από τις εξαιρετικά πολύπλοκες διασυνδέσεις φυσικών οντοτήτων μέσα στον εγκέφαλο. Ο αθεϊστής, με αυτή τη φιλοσοφική έννοια του νατουραλιστή, είναι κάποιος που πιστεύει ότι δεν υπάρχει τίποτε επέκεινα του φυσικού, υλικού κόσμου, καμία *υπερ*φυσική δημιουργική ευφυΐα που ελλοχεύει πίσω από το παρατηρήσιμο Σύμπαν, ούτε ψυχή η οποία επιβιώνει μετά το θάνατο του σώματος, ούτε και θαύματα —εκτός υπό την έννοια φυσικών φαινομένων τα οποία δεν μπορούμε ακόμα να εξηγήσουμε. Εάν υπάρχει κάτι το οποίο,

* Ο Dr Dolittle, κεντρικός χαρακτήρας μιας σειράς παιδικών βιβλίων που άρχισε να γράφει το 1920 ο βρετανός Hugh Lofting, ήταν γιατρός της βικτωριανής εποχής με την ικανότητα να μιλά με τα ζώα. Στη συνέχεια έγινε φυσιοδίφης για να κατανοήσει καλύτερα τη Φύση και τα ζώα. Το *Beagle* ήταν το πλοίο που μετέφερε τον Δαρβίνο ανά τον κόσμο για τις μελέτες του. (Σ.τ.μ.)

σύμφωνα με τον ατελή τρόπο που κατανοούμε τον Κόσμο σήμερα, δείχνει να βρίσκεται πέρα από τον φυσικό κόσμο, ελπίζουμε ότι εν τέλει θα το εξηγήσουμε και θα το περιλάβουμε μέσα στα όρια του φυσικού. Όπως και κάθε άλλη φορά, αν ξεϋφάνουμε το ουράνιο τόξο, εκείνο δεν θα γίνει λιγότερο θαυμαστό.

Κάποιοι μεγάλοι επιστήμονες της εποχής μας, οι οποίοι δίνουν την εντύπωση θρήσκων ανθρώπων, συνήθως δεν αποδεικνύονται θρήσκοι όταν εξετάσει κανείς τις πεποιθήσεις τους σε βάθος. Αυτό οπωσδήποτε ισχύει για τον Αϊνστάιν και τον Hawking. Ο Martin Rees, σημερινός βασιλικός αστρονόμος και πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας, μου είπε ότι πηγαίνει στην εκκλησία ως «άπιστος αγγλικανός [...] από αφοσίωση στη φυλή». Δεν έχει θεϊστικές πεποιθήσεις, αλλά συμμερίζεται και εκείνος τον ποιητικό νατουραλισμό που εμπνέει το Σύμπαν και στους άλλους επιστήμονες που ανέφερα. Στη διάρκεια μιας πρόσφατης συζήτησης που μεταδόθηκε από την τηλεόραση, προκάλεσα το φίλο μου γυναικολόγο Robert Winston, έναν σεβαστό στυλοβάτη της βρετανικής εβραϊκής κοινότητας, να παραδεχθεί ότι και ο δικός του ιουδαϊσμός ήταν του ίδιου ακριβώς είδους και ότι στην πραγματικότητα δεν πίστευε σε τίποτε υπερφυσικό. Παραλίγο να το παραδεχθεί, αλλά δείλιασε την τελευταία στιγμή (για να είμαστε δίκαιοι, υποτίθεται ότι εκείνος έπαιρνε συνέντευξη από εμένα και όχι το αντίστροφο).[3]

Όταν τον πίεσα, είπε ότι θεωρούσε πως ο ιουδαϊσμός τού παρείχε ένα σύστημα αρχών που τον βοηθούσαν να δομήσει τη ζωή του και να τη ζήσει καλά. Ίσως να είναι έτσι· αυτό όμως δεν έχει, φυσικά, ούτε την παραμικρή σχέση με την αληθοτιμή κανενός από τους περί υπερφυσικού ισχυρισμούς του ιουδαϊσμού. Υπάρχουν πολλοί άθεοι διανοούμενοι οι οποίοι αποκαλούν με υπερηφάνεια τον εαυτό τους ιουδαίο και συμμετέχουν στις ιουδαϊκές τελετουργίες, ίσως από αφοσίωση στην αρχαία παράδοση ή σε αδικοχαμένους συγγενείς τους, αλλά και εξαιτίας μιας συγκεχυμένης —που προκαλεί περαιτέρω σύγχυση— τάσης τους να ονομάζουν «θρησκεία» εκείνη την πανθεϊστική ευλάβεια την οποία πολλοί μοιραζόμαστε με τον πιο διαπρεπή εκφραστή της, τον Άλμπερτ Αϊνστάιν. Ίσως να μην είναι πιστοί, αλλά, για να δανειστώ μια φράση του φιλοσόφου Daniel Dennett, «πιστεύουν στην πίστη».[4]

Μία από τις μανιωδώς μνημονευόμενες παρατηρήσεις τού Αϊνστάιν είναι η εξής: «Η επιστήμη χωρίς τη θρησκεία είναι χωλή, ενώ η θρησκεία χωρίς την επιστήμη είναι τυφλή». Ο Αϊνστάιν όμως είπε επίσης:

> Φυσικά, τα όσα διαβάσατε για τις θρησκευτικές μου πεποιθήσεις ήταν ψέματα, ψέματα που επαναλαμβάνονται συστηματικά. Δεν πιστεύω σε κανέναν προσωπικό Θεό και ποτέ δεν το αρνήθηκα —αντιθέτως, το

> έχω μάλιστα εκφράσει σαφέστατα. Αν υπάρχει κάτι μέσα μου που να μπορεί να ονομαστεί θρησκευτικό, αυτό είναι ο απεριόριστος θαυμασμός μου για τη δομή του Κόσμου, όπως μας την αποκαλύπτει η επιστήμη.

Μήπως φαίνεται ότι ο Αϊνστάιν έπεφτε σε αντιφάσεις; Ότι από τα λόγια του θα μπορούσαν να τσιμπολογηθούν ρήσεις για να υποστηριχθούν και οι δύο πλευρές της αντιπαράθεσης; Όχι. Με τη λέξη «θρησκεία» ο Αϊνστάιν εννοούσε κάτι εντελώς διαφορετικό από εκείνο που κατά σύμβαση εννοείται. Καθώς λοιπόν θα προχωρώ στην αποσαφήνιση της διάκρισης μεταξύ υπερφυσικής θρησκείας από τη μία πλευρά και αϊνσταΐνειας θρησκείας από την άλλη, ας έχετε υπόψη σας ότι θεωρώ μόνο τους *υπερφυσικούς* θεούς αυταπάτες.

Στη συνέχεια παραθέτω μερικές ρήσεις τού Αϊνστάιν, για να πάρετε μια γεύση της αϊνσταΐνειας θρησκείας.

> Είμαι ένας βαθιά θρησκευόμενος άπιστος. Πρόκειται για ένα κάπως νέο είδος θρησκείας.

> Ποτέ δεν έχω αποδώσει στη Φύση κάποιο σκοπό ή επιδίωξη, ή οτιδήποτε άλλο θα μπορούσε να εκληφθεί ως ανθρωπομορφικό. Στη Φύση βλέπω μια μεγαλειώδη δομή την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε μόνο πολύ ατελώς, και τούτο θα έπρεπε να γεμίζει οποιονδήποτε σκεπτόμενο άνθρωπο με ένα συναίσθημα ταπεινότητας. Αυτό είναι ένα γνήσια θρησκευτικό συναίσθημα και δεν έχει καμία σχέση με το μυστικισμό.

> Η ιδέα ενός προσωπικού Θεού μού είναι εντελώς ξένη —και μου φαίνεται έως και αφελής.

Μετά το θάνατό του, όλο και περισσότεροι απολογητές της θρησκείας έχουν ευλόγως προσπαθήσει να πείσουν ότι ο Αϊνστάιν ήταν δικός τους. Μερικοί όμως από τους θρήσκους συγχρόνους του τον είχαν δει πολύ διαφορετικά. Το 1940, ο Αϊνστάιν έγραψε ένα σπουδαίο δοκίμιο όπου τεκμηρίωνε τη δήλωσή του: «Δεν πιστεύω σε κανέναν προσωπικό Θεό». Αυτό, και άλλες παρόμοιες δηλώσεις του, προκάλεσαν καταιγισμό επιστολών από τους οπαδούς της «ορθής» πίστης, πολλές δε από τις οποίες αναφέρονταν στην εβραϊκή καταγωγή τού Αϊνστάιν. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν έχουν ληφθεί από το βιβλίο *Einstein and Religion* (Ο Αϊνστάιν και η θρησκεία) του Max Jammer —το οποίο υπήρξε και η δική μου κύρια πηγή όσον αφορά ρήσεις τού Αϊνστάιν σχετικά με τη θρησκεία. Ο επίσκοπος της

Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας τού Κάνσας Σίτι δήλωσε: «Είναι θλιβερό να βλέπει κανείς έναν άνθρωπο, ο οποίος προέρχεται από το λαό της *Παλαιάς Διαθήκης* και τις διδαχές της, να αρνείται τη μεγάλη παράδοση αυτού του λαού». Και άλλοι, καθολικοί κληρικοί, μπήκαν επίσης στο χορό: «Δεν υπάρχει κανένας άλλος Θεός πέρα από τον προσωπικό Θεό [...] ο Αϊνστάιν δεν ξέρει τι λέει. Πλανάται πλάνην οικτρά. Μερικοί άνθρωποι νομίζουν ότι, επειδή έχουν κατακτήσει βαθιά γνώση στο επιστημονικό πεδίο τους, είναι και αρμόδιοι για να εκφράζουν άποψη επί παντός επιστητού». Η θέση ότι η θρησκεία συνιστά καθαυτήν ένα *πεδίο* με την ορθή έννοια του όρου, όπου μάλιστα μπορεί κανείς να θεωρηθεί *ειδήμων*, είναι από εκείνες που δεν πρέπει να γίνουν αποδεκτές αβασάνιστα. Ο εν λόγω κληρικός, ερωτώμενος για το ακριβές σχήμα και χρώμα των φτερών μιας νεράιδας, πιθανότατα δεν θα παρέπεμπε στην αυθεντία κάποιου που θα αυτοαποκαλούνταν «νεραϊδολόγος». Τόσο ο ίδιος όσο και ο επίσκοπος νόμιζαν ότι ο Αϊνστάιν, επειδή δεν γνώριζε θεολογία, είχε παρανοήσει τη φύση του Θεού. Αντιθέτως, ο Αϊνστάιν κατανοούσε πολύ καλά τι ήταν εκείνο που αρνιόταν.

Ένας αμερικανός ρωμαιοκαθολικός και δικηγόρος, ο οποίος εργαζόταν για λογαριασμό ενός οικουμενικού χριστιανικού συνασπισμού, έγραψε στον Αϊνστάιν:

> Νιώθουμε βαθιά θλίψη για τη δήλωσή σας [...] με την οποία γελοιοποιείτε την ιδέα του προσωπικού Θεού. Τα τελευταία δέκα χρόνια δεν έχει εμφανιστεί τίποτε πιο υστερόβουλο από τη δική σας δήλωση, τίποτα τόσο μελετημένο ώστε να οδηγεί τον κόσμο να πιστέψει ότι ο Χίτλερ είχε κάποιο δίκιο όταν εκδίωκε τους Εβραίους από τη Γερμανία. Μολονότι αναγνωρίζω το δικαίωμά σας στην ελευθερία του λόγου, εξακολουθώ να θεωρώ ότι η δήλωσή σας σάς καθιστά μία από τις κυριότερες αιτίες διχόνοιας στην Αμερική.

Ένας ραββίνος από τη Νέα Υόρκη είπε: «Ο Αϊνστάιν είναι αναμφίβολα μεγάλος επιστήμονας, αλλά οι απόψεις του περί θρησκείας αντίκεινται εμφανώς προς τον ιουδαϊσμό».

«Αλλά»; «*Αλλά*»; Γιατί όχι «και»;

Ο πρόεδρος μιας εταιρείας ιστορικών τού Νιου Τζέρσι έγραψε μια επιστολή όπου εκθέτει τόσο ανεπανόρθωτα τις αδυναμίες του θρησκευόμενου νου ώστε αξίζει να τη διαβάσει και να την ξαναδιαβάσει κανείς:

> Σεβόμαστε το εύρος των γνώσεών σας, δρ Αϊνστάιν· αλλά υπάρχει κάτι που μάλλον δεν το έχετε μάθει: ο Θεός είναι πνεύμα, και δεν μπορεί να βρεθεί με το τηλεσκόπιο ή με το μικροσκόπιο, όπως και η ανθρώπινη

> σκέψη και το συναίσθημα δεν μπορούν να ανακαλυφθούν με ανάλυση του εγκεφάλου. Όπως γνωρίζει ο καθένας, η θρησκεία βασίζεται στην πίστη, όχι στη γνώση. Ίσως κάθε σκεπτόμενος άνθρωπος ταλανίζεται κάποτε από αμφιβολίες για την πίστη του. Και η δική μου πίστη έχει καμφθεί πολλές φορές. Αλλά δεν μίλησα ποτέ σε κανέναν για τούτες τις πνευματικές μου παρεκκλίσεις, για δύο λόγους: (1) Από φόβο ότι θα μπορούσα, με υποβολή και μόνο, να ταράξω και να καταστρέψω τη ζωή και τις ελπίδες κάποιου συνανθρώπου μου· (2) επειδή συμφωνώ με το συγγραφέα που έγραψε ότι «Υποκινείται από κακία όποιος προσπαθεί να καταστρέψει την πίστη κάποιου άλλου». [...] Ελπίζω, δρ Αϊνστάιν, ότι οι δηλώσεις σας παρεξηγήθηκαν και ότι στο μέλλον θα πείτε κάτι για να ευχαριστήσετε περισσότερο όλους εκείνους τους Αμερικανούς οι οποίοι χαίρονται να σας τιμούν.

Τι εξόχως αποκαλυπτική επιστολή! Η κάθε της πρόταση στάζει διανοητική και ηθική δειλία.

Λιγότερο αξιοθρήνητη αλλά πιο σοκαριστική ήταν η επιστολή από τον ιδρυτή της Ένωσης της Κιβωτού του Γολγοθά (Calvary Tabernacle Association) στην Οκλαχόμα:

> Καθηγητά Αϊνστάιν, πιστεύω ότι κάθε χριστιανός της Αμερικής θα σας απαντήσει: «Δεν θα εγκαταλείψουμε την πίστη μας στον Θεό μας και στον Υιό Του, Ιησού Χριστό, αλλά καλούμε εσάς, αν δεν πιστεύετε στον Θεό των ανθρώπων αυτής της χώρας, να πάτε εκεί από όπου ήρθατε». Έχω κάνει οτιδήποτε μπορούσα για να είμαι ευλογία για το Ισραήλ, και ύστερα έρχεστε εσείς και, με μια βλάσφημη δήλωσή σας, κάνετε περισσότερο κακό στην υπόθεση του λαού σας απ' όσο καλό κάνουν όλες οι προσπάθειες των χριστιανών που αγαπούν το Ισραήλ για να ξεριζώσουν τον αντισημιτισμό από τη χώρα μας. Καθηγητά Αϊνστάιν, κάθε χριστιανός στην Αμερική θα σας απαντήσει αμέσως: «Πάρτε την τρελή, εσφαλμένη θεωρία σας περί εξέλιξης, και πηγαίνετε πίσω στη Γερμανία από όπου ήρθατε, ειδάλλως σταματήστε να προσπαθείτε να καταστρέψετε την πίστη των ανθρώπων που σας καλωσόρισαν όταν αναγκαστήκατε να εγκαταλείψετε την πατρίδα σας».

Μόνο σε ένα πράγμα είχαν δίκιο όλοι οι θεϊστές επικριτές τού Αϊνστάιν: ότι δεν ήταν δικός τους. Είχε επανειλημμένα εκφράσει την αγανάκτησή του όταν τον παρουσίαζαν ως θεϊστή. Τελικά, ήταν άραγε ντεϊστής, όπως ο Βολταίρος και ο Ντιντερό; Ή μήπως πανθεϊστής, όπως ο Σπινόζα, του οποίου θαύμαζε τη φιλοσοφία; «Πιστεύω στον Θεό τού Σπινόζα, ο οποίος αποκα-

λύπτεται στην τάξη και την αρμονία όσων υπάρχουν, και όχι σε έναν Θεό ασχολούμενο με τα πεπρωμένα και τις πράξεις των ανθρώπων» είχε δηλώσει κάποτε.

Ας θυμηθούμε την ορολογία. Ένας θεϊστής πιστεύει στην ύπαρξη μιας υπερφυσικής διάνοιας η οποία, εκτός από το κύριο έργο της, τη Δημιουργία του Σύμπαντος, εξακολουθεί να «κυκλοφορεί ανάμεσά μας», για να επιβλέπει και να επηρεάζει το πεπρωμένο της αρχικής της Δημιουργίας. Σε πολλά θεϊστικά συστήματα πίστης, η θεότητα έχει ενεργή ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις. Ο Θεός αποκρίνεται σε προσευχές, συγχωρεί ή τιμωρεί αμαρτίες, παρεμβαίνει στον κόσμο κάνοντας θαύματα, χολοσκάει για τις καλές και τις κακές μας πράξεις, και ξέρει πότε τις κάνουμε (ή ακόμη και πότε *σκεπτόμαστε* να τις κάνουμε). Ο ντεϊστής πιστεύει και εκείνος σε μια υπερφυσική διάνοια, της οποίας ωστόσο οι δραστηριότητες περιορίστηκαν πρωτίστως στον καθορισμό των νόμων που κυβερνούν το Σύμπαν. Ο ντεϊστικός Θεός δεν παρεμβαίνει πλέον —και πάντως δεν έχει κανένα ενδιαφέρον για τις ανθρώπινες υποθέσεις. Οι πανθεϊστές δεν πιστεύουν καθόλου στην ύπαρξη οποιουδήποτε υπερφυσικού Θεού, αλλά χρησιμοποιούν τη λέξη «Θεός» ως ένα μη υπερφυσικό συνώνυμο για τη Φύση ή το Σύμπαν ή για τους νόμους που διέπουν τη λειτουργία του. Οι ντεϊστές διαφέρουν από τους θεϊστές κατά το ότι ο Θεός τους δεν απαντά σε προσευχές, δεν ενδιαφέρεται για αμαρτίες ή για εξομολογήσεις, δεν διαβάζει τις σκέψεις μας και δεν παρεμβαίνει με καπριτσιόζικα θαύματα. Οι ντεϊστές διαφέρουν από τους πανθεϊστές κατά το ότι ο Θεός των ντεϊστών είναι ένα είδος κοσμικής διάνοιας, και όχι το μεταφορικό ή το ποιητικό *συνώνυμο* των πανθεϊστών για τους νόμους του Σύμπαντος. Ο πανθεϊσμός είναι φτιασιδωμένος αθεϊσμός. Ο ντεϊσμός είναι νερωμένος θεϊσμός.

Υπάρχουν πάρα πολλοί λόγοι για να θεωρήσουμε ότι διάσημες ρήσεις τού Αϊνστάιν, όπως «Ο Θεός είναι πολυμήχανος αλλά όχι κακοπροαίρετος» ή «Ο Θεός δεν παίζει ζάρια» ή «Είχε ο Θεός άλλη επιλογή από το να δημιουργήσει το Σύμπαν;», είναι πανθεϊστικές· όχι ντεϊστικές, και οπωσδήποτε όχι θεϊστικές. Η πρόταση «Ο Θεός δεν παίζει ζάρια» πρέπει να μεταφραστεί ως «Η τυχαιότητα δεν βρίσκεται στην καρδιά των πάντων». Η πρόταση «Είχε ο Θεός άλλη επιλογή από το να δημιουργήσει το Σύμπαν;» σημαίνει: «Θα μπορούσε η απαρχή του Σύμπαντος να ήταν διαφορετική;». Ο Αϊνστάιν χρησιμοποιούσε τη λέξη «Θεός» με έναν καθαρά μεταφορικό, ποιητικό τρόπο. Το ίδιο και ο Stephen Hawking, το ίδιο και οι περισσότεροι φυσικοί που κατά διαστήματα διολισθαίνουν και χρησιμοποιούν τη γλώσσα των θρησκευτικών μεταφορών. Το βιβλίο *The Mind of God* (Ο νους του Θεού), τού Paul Davies, δίνει την εντύπωση ότι αιωρείται μεταξύ αϊνσταΐνειου πανθεϊσμού και μιας ασαφούς μορφής ντεϊσμού —για την οποία αντα-

μείφθηκε με το βραβείο Templeton (ένα μεγάλο χρηματικό ποσό που δίνεται ως έπαθλο ετησίως από το Ίδρυμα Templeton, συνήθως σε κάποιον επιστήμονα ο οποίος έχει την προθυμία να πει κάτι «καθωσπρέπει» σχετικά με τη θρησκεία).

Επιτρέψτε μου να συνοψίσω την έννοια της θρησκείας τού Αϊνστάιν σε μία ακόμα ρήση του ίδιου του Αϊνστάιν: «Το να αντιλαμβάνεται κανείς ότι, πίσω από οτιδήποτε μπορεί να βιώσει, υπάρχει κάτι που ο νους μας αδυνατεί να συλλάβει, και του οποίου η ομορφιά και το μεγαλείο μάς αγγίζει μόνο έμμεσα και σαν μισοσβησμένη αντανάκλαση, αυτό είναι θρησκευτικότητα. Υπό τη συγκεκριμένη έννοια είμαι θρήσκος». Υπό αυτή την έννοια είμαι θρήσκος και εγώ, με την επιφύλαξη όμως ότι η έκφραση «δεν μπορεί να συλλάβει» δεν σημαίνει απαραίτητα και «ασύλληπτο για πάντα». Εντούτοις, προτιμώ να μην αυτοαποκαλούμαι θρήσκος, επειδή κάτι τέτοιο είναι παραπλανητικό. Είναι μάλιστα καταστροφικά παραπλανητικό, αφού, για την πλειονότητα των ανθρώπων, η λέξη «θρησκεία» υπονοεί το «υπερφυσικό». Ο Carl Sagan το διατύπωσε ωραία: «[...] αν με τη λέξη "Θεός" εννοεί κανείς το σύνολο των φυσικών νόμων που διέπουν το Σύμπαν, τότε, ολοφάνερα, υπάρχει τέτοιος Θεός. Αυτός όμως ο Θεός δεν ικανοποιεί συναισθηματικές ανάγκες [...] δεν έχει και πολύ νόημα να προσευχηθείς στο νόμο της βαρύτητας».

Είναι διασκεδαστικό το γεγονός ότι, για την παραπάνω δήλωση του Carl Sagan, το έδαφος είχε προετοιμαστεί από τον αιδεσιμότατο δρ Fulton J. Sheen, καθηγητή στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Αμερικής, ο οποίος εξαπέλυσε σφοδρή επίθεση στον Αϊνστάιν όταν εκείνος, το 1940, αποκήρυξε την ιδέα του προσωπικού Θεού. Ο Sheen ρώτησε σαρκαστικά αν υπήρχε κανείς πρόθυμος να θυσιάσει τη ζωή του για τον Γαλαξία. Προφανώς πίστευε πως με αυτό τον τρόπο έθιγε τον Αϊνστάιν, και όχι τον εαυτό του, καθώς μετά συμπλήρωσε: «Υπάρχει μόνο ένα λάθος στην "κοσμική" του θρησκεία: έβαλε ένα παραπάνω γράμμα στη λέξη —το γράμμα "σ"». Δεν υπάρχει τίποτε κωμικό στις πεποιθήσεις τού Αϊνστάιν. Εντούτοις, πολύ θα ήθελα οι φυσικοί να απέφευγαν να χρησιμοποιούν τη λέξη «Θεός» με την ειδική, μεταφορική της σημασία. Ο μεταφορικός ή πανθεϊστικός Θεός των φυσικών βρίσκεται έτη φωτός μακριά από τον Θεό —ο οποίος παρεμβαίνει, κάνει θαύματα, διαβάζει σκέψεις, τιμωρεί αμαρτίες, απαντά σε προσευχές— της *Βίβλου*, των παπάδων, των μουλάδων, των ραββίνων και της καθομιλουμένης. Το να προκαλεί κανείς σκόπιμα σύγχυση μεταξύ αυτών των δύο συνιστά, κατά τη γνώμη μου, πράξη εσχάτης διανοητικής προδοσίας.

Ανάξιοι σεβασμού

Ο τίτλος του βιβλίου μου, *Η περί Θεού αυταπάτη*, δεν αναφέρεται στον Θεό τού Αϊνστάιν και των άλλων φωτισμένων επιστημόνων της προηγούμενης ενότητας. Για αυτό το λόγο έπρεπε καταρχάς να τελειώνω με το ζήτημα της αϊνσταΐνειας θρησκείας: έχει αποδεδειγμένα την ικανότητα να περιπλέκει τα πράγματα. Στο υπόλοιπο βιβλίο αναφέρομαι στους *υπερφυσικούς* θεούς, από τους οποίους ο πιο γνωστός στην πλειονότητα των αναγνωστών μου θα είναι ο Ιεχωβά, ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης*. Θα επανέλθω σε αυτόν σύντομα. Αλλά πριν ολοκληρώσω τούτο το προκαταρκτικό κεφάλαιο, χρειάζεται να ασχοληθώ με ένα ακόμα θέμα, αλλιώς θα ταλανίζει όλο το βιβλίο. Αυτή τη φορά πρόκειται για ένα ζήτημα τάξεως. Κάποιοι θρησκευόμενοι αναγνώστες ενδέχεται να προσβληθούν από όσα σκοπεύω να πω και ίσως θεωρήσουν ότι σε τούτες εδώ τις σελίδες δεν υπάρχει αρκετός *σεβασμός* για τις ιδιαίτερες προσωπικές τους πεποιθήσεις (όχι, ωστόσο, για πεποιθήσεις που άλλοι θεωρούν πολύτιμες). Θα είναι κρίμα αν μια τέτοιου είδους ευθιξία δεν τους αφήσει να συνεχίσουν την ανάγνωση, και επομένως θέλω να ξεκαθαρίσω τα πράγματα εδώ, εξαρχής.

Μια ευρύτατα αποδεκτή υπόθεση, την οποία ασπάζονται σχεδόν όλα τα μέλη της κοινωνίας μας —συμπεριλαμβανομένων και των άθρησκων—, είναι ότι η θρησκευτική πίστη μπορεί να προσβληθεί πολύ εύκολα, και ως εκ τούτου θα έπρεπε να προστατεύεται με ένα αφύσικα αδιαπέραστο τείχος σεβασμού, διαφορετικής τάξεως από το σεβασμό που οφείλει να έχει κάθε ανθρώπινο ον για κάθε άλλο. Ο Douglas Adams το έθεσε τόσο ωραία, σε ένα αυτοσχέδιο λογύδριό του στο Καίμπριτζ, λίγο καιρό πριν από το θάνατό του,[5] ώστε δεν κουράζομαι να μεταφέρω τα λόγια του:

> Η θρησκεία [...] εγκολπώνεται ορισμένες ιδέες που τις ονομάζουμε ιερές ή άγιες ή κάτι τέτοιο τέλος πάντων. Αυτό είναι σαν να λέμε: «Νά μια ιδέα ή μια έννοια για την οποία δεν επιτρέπεται να πεις τίποτε κακό· απλά, δεν επιτρέπεται. —Γιατί όχι; —Διότι δεν επιτρέπεται!». Αν κάποιος ψηφίσει ένα κόμμα με το οποίο δεν συμφωνείς, είσαι ελεύθερος να επιχειρηματολογήσεις επ' αυτού όσο θέλεις· όλοι θα πουν τα επιχειρήματά τους, και κανένας δεν θα αισθάνεται θιγμένος. Εάν κάποιος θεωρεί ότι οι φόροι πρέπει να αυξηθούν ή να μειωθούν, είσαι ελεύθερος να υποστηρίξεις τα επιχειρήματά σου επί του ζητήματος. Αλλά, από την άλλη μεριά, αν κανείς πει «Δεν πρέπει ούτε το φως να ανάψω τα Σάββατα», τότε απαντάς: «Το *σέβομαι* αυτό».
>
> Γιατί να είναι απολύτως θεμιτό να υποστηρίζει κανείς το κόμμα των Εργατικών ή των Συντηρητικών, τους Ρεπουμπλικανούς ή τους Δημο-

> κρατικούς, το ένα μοντέλο οικονομίας σε σχέση με το άλλο, τη Macintosh και όχι τα Windows —αλλά το να έχεις γνώμη για το πώς ξεκίνησε το Σύμπαν, για το ποιος δημιούργησε το Σύμπαν [...] όχι, αυτό είναι ιερό; [...] Έχουμε συνηθίσει να μην αμφισβητούμε τις θρησκευτικές ιδέες, αλλά είναι πολύ ενδιαφέρον το πόσο σάλο ξεσηκώνει ο Richard όταν το κάνει! Όλοι γίνονται έξαλλοι, επειδή δεν επιτρέπεται να λες τέτοια πράγματα. Κι όμως, αν το δεις ορθολογικά, δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην είναι και αυτές οι ιδέες εξίσου ανοικτές στο διάλογο όπως και οποιεσδήποτε άλλες —αν εξαιρέσουμε βέβαια το ότι κατά κάποιον τρόπο έχουμε συμφωνήσει μεταξύ μας πως δεν θα έπρεπε να είναι.

Ακολουθεί ένα παράδειγμα του υπερβολικού σεβασμού που απολαύει η θρησκεία στην κοινωνία μας —και μάλιστα παράδειγμα βαρύνουσας σημασίας: Είναι εξαιρετικά ευκολότερο να αναγνωριστεί σε κάποιον η ιδιότητα του αντιρρησία συνείδησης σε καιρό πολέμου αν επικαλεστεί θρησκευτικούς λόγους. Ακόμη κι αν είσαι ένας λαμπρός ηθικός φιλόσοφος, με βραβευμένη διδακτορική διατριβή η οποία εξετάζει σε βάθος τα δεινά του πολέμου, μπορεί η επιτροπή στρατολόγησης να σε ταλαιπωρεί για πολύ καιρό καθώς θα αξιολογεί το αίτημά σου να θεωρηθείς αντιρρησίας συνείδησης. Αλλά αν πεις ότι ο ένας ή και οι δύο γονείς σου είναι κουάκεροι, τότε παίρνεις την έγκριση χωρίς καμία σκοτούρα, ανεξάρτητα από το πόσο συμμερίζεσαι ή γνωρίζεις τη θεωρία του ειρηνισμού, ή ακόμη και τις αρχές του ίδιου του κουακερισμού.

Στο διαμετρικά αντίθετο του ειρηνισμού άκρο του φάσματος βρίσκουμε τη δειλή απροθυμία να χρησιμοποιηθούν θρησκευτικά ονόματα για φατρίες ευρισκόμενες σε εμπόλεμη διαμάχη. Στη Βόρεια Ιρλανδία, οι καθολικοί και οι προτεστάντες ονομάζονται κατ' ευφημισμόν «εθνικιστές» και «νομιμόφρονες», αντίστοιχα. Η ίδια η λέξη «θρησκείες» λογοκρίνεται και μετατρέπεται σε «κοινότητες», όπως στη φράση «σύρραξη μεταξύ κοινοτήτων». Ως συνέπεια της αγγλοαμερικανικής εισβολής τού 2003, ο πόλεμος του Ιράκ εκφυλίστηκε σε έναν μισαλλόδοξο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ σουνιτών και σιιτών μουσουλμάνων. Ολοφάνερα πρόκειται για σύγκρουση θρησκευτικών ομάδων —κι όμως, στην *Independent* της 20ής Μαΐου 2006, ο πρωτοσέλιδος τίτλος και το κύριο άρθρο τη χαρακτήριζαν ως «εθνοκάθαρση». Το πρώτο συνθετικό *εθνο-* αποτελεί έναν ακόμα ευφημισμό. Αυτό που παρακολουθούμε να συμβαίνει τώρα στο Ιράκ είναι η εκκαθάριση θρησκευτικών μειονοτήτων. Και η αρχική χρήση του όρου «εθνοκάθαρση» στη διάρκεια του πολέμου στην πρώην Γιουγκοσλαβία αποτελεί, εύλογα, έναν ευφημισμό για να εννοηθούν οι εκκαθαρίσεις θρησκευτικών μειονοτήτων, δηλαδή ορθόδο-

ξων χριστιανών Σέρβων, καθολικών χριστιανών Κροατών και μουσουλμάνων Βοσνίων.[6]

Έχω και παλαιότερα επιστήσει την προσοχή στην προνομιακή μεταχείριση που απολαμβάνει η θρησκεία τόσο από τα μέσα ενημέρωσης όσο και από την κυβέρνηση,[7] σε δημόσιες συζητήσεις για ζητήματα ηθικής. Όποτε εγείρεται κάποια αντιπαράθεση σχετικά με τα σεξουαλικά ή τα αναπαραγωγικά ήθη, μπορείτε να στοιχηματίσετε ότι αρκετές διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες θα αντιπροσωπεύονται περίοπτα από τους ηγέτες τους σε επιτροπές με μεγάλη επιρροή, ή σε δημόσιες συζητήσεις στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση. Δεν προτείνω εδώ να επιδιώξουμε να λογοκρίνουμε τις απόψεις αυτών των ανθρώπων. Αλλά γιατί θα έπρεπε η κοινωνία μας μονίμως να στρέφεται σε εκείνους, σαν να ήταν κατά κάποιον τρόπο ειδήμονες επί του ζητήματος, συγκρίσιμοι, λόγου χάριν, με έναν ηθικό φιλόσοφο, με ένα δικηγόρο οικογενειακών υποθέσεων ή με ένα γιατρό;

Ακολουθεί ένα ακόμα αλλόκοτο παράδειγμα που αφορά την προνομιακή μεταχείριση της θρησκείας: Στις 21 Φεβρουαρίου τού 2006, το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ αποφάσισε, σε συμφωνία με το Σύνταγμα των ΗΠΑ, ότι μια εκκλησία στο Νιου Μέξικο πρέπει να εξαιρεθεί από το νόμο κατά της χρήσης παραισθησιογόνων ουσιών[8] —νόμο στον οποίο όλοι οι υπόλοιποι οφείλουν υπακοή. Οι πιστοί και μέλη τού Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal πιστεύουν ότι μπορούν να κατανοήσουν τον Θεό μόνο αν πιουν το αφέψημα hoasca, το οποίο περιέχει την παράνομη παραισθησιογόνο ουσία διμεθυλτρυπταμίνη. Δώστε προσοχή στο γεγονός ότι αρκεί που *πιστεύουν* πως η εν λόγω ουσία ενισχύει την κατανόησή τους· δεν χρειάζεται να προσκομίσουν αποδείξεις. Από την άλλη, υπάρχουν άφθονες ενδείξεις ότι η κάνναβη ανακουφίζει από τα συμπτώματα ναυτίας και δυσφορίας τους υποβαλλόμενους σε χημειοθεραπεία καρκινοπαθείς. Εντούτοις, το Ανώτατο Δικαστήριο αποφάσισε, το 2005, και πάλι σε συμφωνία με το Σύνταγμα, ότι όσοι ασθενείς χρησιμοποιούν κάνναβη για ιατρικούς λόγους είναι δυνατόν να διωχθούν σύμφωνα με την ομοσπονδιακή νομοθεσία (ακόμη και στις λίγες πολιτείες όπου επιτρέπεται τέτοια ειδική χρήση). Η θρησκεία, όπως πάντα, έχει το πλεονέκτημα. Φανταστείτε τι θα γινόταν αν τα μέλη κάποιου καλλιτεχνικού συλλόγου προσπαθούσαν να πείσουν ένα δικαστήριο πως «πιστεύουν» ότι μια παραισθησιογόνος ουσία τούς είναι απαραίτητη για να μπορέσουν να ενισχύσουν την κατανόησή τους για τα έργα της ιμπρεσιονιστικής ή της σουρεαλιστικής ζωγραφικής. Όταν όμως μια εκκλησία ισχυρίζεται ότι έχει κάποια παρόμοια ανάγκη, τότε βρίσκει αμέριστη υποστήριξη από το ανώτατο δικαστήριο της χώρας. Τέτοια είναι η δύναμη της θρησκείας!

Πριν από δεκαεπτά χρόνια, βρέθηκα μεταξύ των τριάντα έξι συγγραφέ-

ων και καλλιτεχνών οι οποίοι κλήθηκαν από το περιοδικό *New Statesman* να γράψουν κείμενα υποστήριξης για τον διακεκριμένο συγγραφέα Salman Rushdie,[9] *ο οποίος βρισκόταν τότε υπό τη σκιά θανατικής καταδίκης* εξαιτίας του μυθιστορήματος που έγραψε. Εξοργισμένος από τη «συμπάθεια» που εκφράστηκε από κάποιους χριστιανούς ηγέτες, αλλά ακόμη και από μερικούς εξωεκκλησιαστικούς διαμορφωτές της κοινής γνώμης, για την «οδύνη» και την «προσβολή» που βίωναν οι μουσουλμάνοι, έκανα τον παρακάτω παραλληλισμό:

> Αν οι οπαδοί τού απαρτχάιντ διέθεταν αρκετό μυαλό, θα είχαν ισχυριστεί —το λέω ειλικρινά— ότι το να επιτρέπεται η μείξη των φυλών αντιβαίνει στις θρησκευτικές τους αντιλήψεις. Μια μεγάλη μερίδα των αντιπάλων τους θα είχε κάνει πίσω, με μεγάλο σεβασμό. Δεν έχει μάλιστα κανένα νόημα να υποστηρίξει κανείς ότι τούτος ο παραλληλισμός δεν είναι δίκαιος, επειδή δήθεν το απαρτχάιντ στερείται κάθε λογικής αιτιολόγησης. Το όλο ζήτημα με τη θρησκεία, η μεγάλη δύναμή της —και το μεγαλείο της—, *συνίσταται στο ότι είναι ανεξάρτητη από τη* λογική αιτιολόγηση. Οι υπόλοιποι αναμένεται να υποστηρίζουμε τις προκαταλήψεις μας λογικά. Ζήτα όμως από ένα θρήσκο να τεκμηριώσει την πίστη του, και πάραυτα καταστρατηγείς την «ελευθερία τού θρησκεύεσθαι».

Πού να ήξερα πως κάτι παρόμοιο θα συνέβαινε τον 21ο αιώνα! Σύμφωνα με δημοσίευση των *Los Angeles Times* (10 Απριλίου 2006), πολλές φοιτητικές χριστιανικές ομάδες από όλες τις ΗΠΑ κατέθεσαν αγωγές εναντίον των πανεπιστημίων τους επειδή υιοθέτησαν κανονισμούς κατά των διακρίσεων, όπως, μεταξύ άλλων, απαγόρευση παρενόχλησης, προσβολής ή κακομεταχείρισης των ομοφυλοφίλων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του James Nixon, ενός δωδεκάχρονου αγοριού από το Οχάιο, στον οποίο, το 2004, το δικαστήριο επέτρεψε να φορά ένα μπλουζάκι που έλεγε τα εξής: «Η ομοφυλοφιλία είναι αμαρτία, το ισλάμ είναι ψέμα, η έκτρωση είναι φόνος. Μερικά πράγματα είναι απλώς άσπρο-μαύρο!».[10] Στο σχολείο τού είπαν να μη φορά το μπλουζάκι —και οι γονείς του παιδιού μήνυσαν το σχολείο! Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι γονείς του διεξήγαν έναν ηθικά άμεμπτο δικαστικό αγώνα αν είχαν βασίσει την αγωγή τους στην πρώτη τροπολογία του Συντάγματος των ΗΠΑ, η οποία εγγυάται την ελευθερία του λόγου. Αλλά δεν ακολούθησαν αυτή την οδό. Αντίθετα, οι δικηγόροι των Nixon επικαλέστηκαν το συνταγματικό δικαίωμα στην *ελευθερία τού θρησκεύεσθαι*. Η νικηφόρα αγωγή τους υποστηριζόταν από το Ταμείο Συμμαχίας και Υποστήριξης (Alliance Defense Fund) της Αριζόνας, του οποίου

έργο είναι να «προωθεί τους δικαστικούς αγώνες για θρησκευτική ελευθερία».

Ο αιδεσιμότατος Rick Scarborough, υποστηρίζοντας το κύμα αυτών των χριστιανικών αγωγών που επιχειρούν να κατοχυρώσουν τη θρησκεία ως νομικό έρεισμα για διακρίσεις εναντίον των ομοφυλοφίλων και άλλων ομάδων, το έχει ονοματίσει αγώνα του 21ου αιώνα για τα πολιτικά δικαιώματα: «Οι χριστιανοί θα χρειάζεται πλέον να αγωνίζονται για το δικαίωμά τους να είναι χριστιανοί».[11] Για να το επαναλάβω μία ακόμα φορά: αν αυτοί οι άνθρωποι αγωνίζονταν για το δικαίωμά τους στην ελεύθερη έκφραση, θα μπορούσε κανείς να τους κατανοήσει, έστω και απρόθυμα. Αλλά εδώ δεν πρόκειται περί αυτού. Εδώ, το «δικαίωμα να είσαι χριστιανός» δείχνει να σημαίνει «δικαίωμα να ανακατεύεσαι στην ιδιωτική ζωή των άλλων». Η βάσει δικαστικών αποφάσεων υποστήριξη των διακρίσεων ενάντια στους ομοφυλόφιλους παρουσιάζεται ως ανταγωγή ενάντια σε υποτιθέμενες θρησκευτικές διακρίσεις! Και ο νόμος φαίνεται να το σέβεται αυτό. Δεν μπορείς να πεις, χωρίς να υποστείς συνέπειες: «Αν προσπαθήσεις να με εμποδίσεις να προσβάλω τους ομοφυλόφιλους, παραβιάζεις το δικαίωμά μου στην προκατάληψη». Αλλά μπορείς να πεις, χωρίς να υποστείς συνέπειες: «Παραβιάζεις το δικαίωμά μου να θρησκεύομαι». Αν το σκεφθεί κανείς λίγο, ποια είναι η διαφορά; Και πάλι η θρησκεία υπερισχύει.

Θα τελειώσω το παρόν κεφάλαιο με μια συγκεκριμένη μελέτη περιπτώσεων, η οποία αποκαλύπτει σαφέστατα τον υπερβάλλοντα σεβασμό με τον οποίο περιβάλλει η κοινωνία μας τη θρησκεία, πάνω και πέρα από τον συνήθη σεβασμό ανθρώπου προς άνθρωπο. Το θέμα αυτό φούντωσε τον Φεβρουάριο του 2006 —πρόκειται για ένα κωμικοτραγικό περιστατικό. Τον προηγούμενο Σεπτέμβριο, η δανική εφημερίδα *Jyllands-Posten* είχε δημοσιεύσει δώδεκα γελοιογραφίες οι οποίες απεικόνιζαν τον Προφήτη Μωάμεθ. Τους επόμενους τρεις μήνες, μια μικρή ομάδα μουσουλμάνων που ζούσαν στη Δανία, με επί κεφαλής δύο ιμάμηδες στους οποίους είχε δοθεί άσυλο εκεί,[12] καλλιέργησαν προσεκτικά και συστηματικά την αγανάκτηση σε ολόκληρο τον ισλαμικό κόσμο. Προς το τέλος τού 2005, αυτοί οι κακόβουλοι εξόριστοι ταξίδεψαν από τη Δανία στην Αίγυπτο κουβαλώντας ένα φάκελο εγγράφων, ο οποίος αντιγράφηκε και κυκλοφόρησε από εκεί σε ολόκληρο τον ισλαμικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένης μάλιστα της Ινδονησίας. Ο φάκελος περιείχε διάφορα ψέματα για υποτιθέμενη κακομεταχείριση των μουσουλμάνων στη Δανία και το υποβολιμαίο ψέμα ότι η εφημερίδα *Jyllands-Posten* ελεγχόταν από την κυβέρνηση. Περιείχε επίσης τις δώδεκα γελοιογραφίες, αλλά το κρίσιμο στοιχείο ήταν ότι οι ιμάμηδες τις είχαν συμπληρώσει με τρεις επιπλέον εικόνες άγνωστης προέλευσης, οι οποίες σίγουρα δεν είχαν καμία σχέση με τη Δανία. Σε αντίθεση με τις πρώ-

τες δώδεκα, αυτές οι τρεις πρόσθετες εικόνες ήταν πράγματι προσβλητικές —ή θα ήταν τέτοιες εάν, όπως οι φανατικοί προπαγανδιστές διατείνονταν, απεικόνιζαν πράγματι τον Μωάμεθ. Η πιο προσβλητική από τις τρεις δεν ήταν καν γελοιογραφία, αλλά η φωτογραφία ενός γενειοφόρου άντρα που φορούσε ψεύτικο ρύγχος γουρουνιού στερεωμένο με λάστιχο, η οποία είχε σταλεί με φαξ. Αργότερα αποδείχθηκε ότι ήταν μια φωτογραφία τού Associated Press και απεικόνιζε ένα Γάλλο ο οποίος συμμετείχε σε διαγωνισμό γρυλισμάτων σε κάποιο πανηγύρι της Γαλλίας.[13] Η φωτογραφία δεν είχε καμία απολύτως σχέση με τον Μωάμεθ, καμία σχέση με το ισλάμ και καμία σχέση με τη Δανία. Αλλά οι μουσουλμάνοι ακτιβιστές, ενσπείροντας ζιζάνια καθ' οδόν προς το Κάιρο, άφησαν να εννοηθεί το αυτονόητο των τριών αυτών σχέσεων... με τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ο προσεκτικά καλλιεργημένος ισχυρισμός ότι κάποιοι είχαν «θιγεί» και «προσβληθεί» έφτασε σε εκρηκτική κλιμάκωση πέντε μήνες αφότου είχαν δημοσιευτεί για πρώτη φορά οι γελοιογραφίες. Διαδηλωτές στο Πακιστάν και στην Ινδονησία έκαψαν δανικές σημαίες (πού να τις βρήκαν άραγε;) και απαίτησαν υστερικά να απολογηθεί η δανική κυβέρνηση. (Να απολογηθούν για τι; Δεν ήταν εκείνοι που έφτιαξαν τις γελοιογραφίες ή που τις δημοσίευσαν. Απλώς οι Δανοί ζουν σε μια χώρα με ελευθερία του Τύπου, κάτι που οι κάτοικοι των περισσότερων ισλαμικών κρατών ίσως αδυνατούν να κατανοήσουν.) Εφημερίδες της Νορβηγίας, της Γερμανίας, της Γαλλίας και ακόμη και των ΗΠΑ (αλλά, επιδεικτικά, όχι της Βρετανίας) αναδημοσίευσαν τις γελοιογραφίες σε μια χειρονομία αλληλεγγύης προς την *Jyllands-Posten*, ρίχνοντας και άλλο λάδι στη φωτιά. Πρεσβείες και προξενεία έγιναν ρημαδιό, ξεκίνησε μποϊκοτάζ των δανικών προϊόντων, απειλήθηκε η ζωή και η σωματική ακεραιότητα δανών πολιτών και Δυτικών γενικότερα· χριστιανικές εκκλησίες στο Πακιστάν, οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση με τη Δανία ή την Ευρώπη, πυρπολήθηκαν. Εννέα άνθρωποι σκοτώθηκαν όταν κάποιοι λίβυοι ταραχοποιοί επιτέθηκαν και έκαψαν το ιταλικό προξενείο στη Βεγγάζη. Όπως έγραψε και η Germaine Greer, εκείνο που λατρεύουν αυτοί οι άνθρωποι, και που ξέρουν να κάνουν καλύτερα από οτιδήποτε άλλο, είναι το πανδαιμόνιο.[14]

Ένας πακιστανός ιμάμης ανακοίνωσε ότι θα δινόταν αμοιβή 1 εκατομμυρίου δολαρίων για το κεφάλι του «δανού γελοιογράφου» —ο ιμάμης προφανώς δεν γνώριζε ότι οι δανοί γελοιογράφοι ήταν δώδεκα διαφορετικά άτομα και σχεδόν σίγουρα δεν γνώριζε ότι οι τρεις πιο προσβλητικές εικόνες δεν είχαν εμφανιστεί καθόλου στη Δανία (και, παρεμπιπτόντως, από πού θα προερχόταν αυτό το εκατομμύριο δολάρια;). Στη Νιγηρία, μουσουλμάνοι διαδηλωτές έκαψαν ολοσχερώς αρκετές χριστιανικές εκκλησίες και επιτέθηκαν με μαχαίρια και σκότωσαν (μαύρους Νιγηριανούς) χριστιανούς

στους δρόμους. Παγίδευσαν ένα χριστιανό μέσα σε λάστιχο αυτοκινήτου, τον περιέλουσαν με πετρέλαιο και του έβαλαν φωτιά. Στη Βρετανία φωτογραφήθηκαν διαδηλωτές να κρατούν πανό με τα συνθήματα: «Σφάξτε όσους προσβάλλουν το ισλάμ», «Μακελέψτε αυτούς που κοροϊδεύουν το ισλάμ», «Ευρώπη, θα πληρώσεις: η καταστροφή σου έρχεται» και «Αποκεφαλίστε όσους υβρίζουν το ισλάμ». Ευτυχώς, οι πολιτικοί μας ηγέτες έσπευσαν να μας υπενθυμίσουν ότι το ισλάμ είναι θρησκεία ειρήνης και ελέους.

Όταν όλα αυτά τα γεγονότα έλαβαν τέλος, ο δημοσιογράφος Andrew Mueller πήρε συνέντευξη από τον «μετριοπαθή» ηγέτη των μουσουλμάνων στη Βρετανία, σερ Iqbal Sacranie.[15] Ίσως να είναι μετριοπαθής σύμφωνα με τα σημερινά ισλαμικά κριτήρια, αλλά, όπως σημειώνει ο Andrew Mueller, ο Sacranie εξακολουθεί να εμμένει στο σχόλιο που είχε κάνει όταν ο Salman Rushdie καταδικάστηκε σε θάνατο επειδή είχε γράψει ένα μυθιστόρημα: «Ίσως ο θάνατος θα ήταν πολύ εύκολος για αυτόν» —σχόλιο που τον φέρνει σε επονείδιστη αντίθεση με τον θαρραλέο προκάτοχό του στη θέση τού πιο σημαίνοντος μουσουλμάνου στη Βρετανία, τον εκλιπόντα δρ Zaki Badawi, ο οποίος προσέφερε άσυλο στον Salman Rushdie στο ίδιο του το σπίτι. Ο Sacranie είπε στον Mueller ότι είχε ανησυχήσει πολύ με τις δανικές γελοιογραφίες. Και ο Mueller είχε επίσης ανησυχήσει, αλλά για άλλο λόγο: «Με ανησυχεί που αυτές οι γελοίες και δυσανάλογες αντιδράσεις σε κάποια όχι ιδιαίτερα χιουμοριστικά σκίτσα τα οποία δημοσίευσε μια άσημη σκανδιναβική εφημερίδα ίσως επιβεβαιώνουν ότι [...] το ισλάμ και η Δύση είναι θεμελιωδώς ασυμβίβαστα». Ο Sacranie, από την πλευρά του, επαίνεσε τις βρετανικές εφημερίδες επειδή δεν αναδημοσίευσαν τις γελοιογραφίες, σημείο όπου ο Mueller εξέφρασε μια υποψία την οποία συμμεριζόταν και η μεγαλύτερη μερίδα των βρετανών πολιτών, ότι δηλαδή «η συγκράτηση των βρετανικών εφημερίδων οφειλόταν λιγότερο στην ευαισθησία τους απέναντι στη δυσαρέσκεια των μουσουλμάνων και περισσότερο στην επιθυμία τους να διατηρήσουν τα τζάμια των παραθύρων τους άθικτα».

Ο Sacranie εξήγησε ότι «Το πρόσωπο του Προφήτη, ας αναπαύεται εν ειρήνη, είναι τόσο βαθιά σεπτό στον μουσουλμανικό κόσμο, περιβεβλημένο με τόση αγάπη και στοργή, ώστε δεν γίνεται να εξηγηθεί με λόγια. Ξεπερνά ακόμη και τους γονείς, τους αγαπημένους, τα παιδιά σου. Είναι μέρος της πίστης μας. Υπάρχει επίσης και ισλαμικός νόμος που δεν επιτρέπει την απεικόνιση του Προφήτη». Σύμφωνα με τα παραπάνω, όπως παρατήρησε ο Mueller,

> οι αξίες τού ισλάμ υπερισχύουν όλων των άλλων —πράγμα που όντως αποδέχεται κάθε πιστός τού ισλάμ, όπως και κάθε πιστός οποιασδήπο-

> τε θρησκείας, ο οποίος πιστεύει ότι η δική του θρησκεία είναι ο μόνος δρόμος, η αλήθεια και η φώτιση. Αν κάποιοι άνθρωποι θέλουν να αγαπούν έναν κήρυκα του 7ου αιώνα πιο πολύ και από τις οικογένειές τους, είναι ελεύθεροι να το κάνουν· αλλά κανένας άλλος δεν οφείλει να πάρει τέτοια πράγματα στα σοβαρά...

Μόνο που, αν δεν τα πάρεις στα σοβαρά και δεν τους αποδώσεις τον προσήκοντα σεβασμό, απειλείται η σωματική σου ακεραιότητα —και σε βαθμό όπου καμία άλλη θρησκεία δεν έχει διανοηθεί από την εποχή του Μεσαίωνα. Δεν μπορεί να μην αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο ασκείται τόση βία, με δεδομένο —όπως επισημαίνει ο Mueller— ότι: «Σε περίπτωση όπου εσείς οι περιγέλαστοι έχετε κάπου δίκιο, οι γελοιογράφοι θα πάνε ούτως ή άλλως στην κόλαση —δεν σας αρκεί αυτό; Εν τω μεταξύ, αν θέλετε να θυμώσετε με τις προσβολές που υφίστανται οι μουσουλμάνοι, διαβάστε τις αναφορές της Διεθνούς Αμνηστίας για την κατάσταση στη Συρία και τη Σαουδική Αραβία».

Πολλοί έχουν επίσης διακρίνει την αντίθεση μεταξύ των δραματικών δηλώσεων των μουσουλμάνων ότι έχουν «θιγεί» και της προθυμίας με την οποία τα αραβικά μέσα ενημέρωσης δημοσιεύουν αντιεβραϊκές γελοιογραφίες. Σε κάποια διαδήλωση μάλιστα στο Πακιστάν, φωτογραφήθηκε μια γυναίκα με μαύρη μπούρκα που κρατούσε ένα πανό με το σύνθημα: «Ο Θεός να ευλογεί τον Χίτλερ».

Απαντώντας σε όλο τούτο το φρενιασμένο πανδαιμόνιο, οι σοβαρές φιλελεύθερες εφημερίδες αποδοκίμασαν τα φαινόμενα βίας και είπαν πολλά σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης. Αλλά ταυτόχρονα εξέφρασαν το «σεβασμό» και τη «συμπάθειά» τους για τη βαθιά «προσβολή» και το «τραύμα» που «υπέστησαν» οι μουσουλμάνοι. Θυμηθείτε, βέβαια, ότι το «τραύμα» και η «οδύνη» δεν προέρχονταν από βιαιοπραγίες εναντίον κάποιου ανθρώπου ή από πραγματικό πόνο οποιουδήποτε είδους: εκείνο που τα προκάλεσε δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μερικές μουντζούρες μελανιού σε μια εφημερίδα την οποία κανένας έξω από τη Δανία δεν θα γνώριζε αν δεν είχε διεξαχθεί εκείνη η σκόπιμη εκστρατεία υποκίνησης αναταραχών.

Δεν επιδοκιμάζω το να προσβάλλει ή να θίγει κανείς τους άλλους μόνο και μόνο για να το κάνει. Αλλά παραξενεύομαι και σαστίζω με την εξαιρετικά προνομιακή μεταχείριση που απολαμβάνει η θρησκεία μέσα στις κατά τα άλλα κοσμικές κοινωνίες μας. Όλοι οι πολιτικοί έχουν συνηθίσει να βλέπουν ασεβείς γελοιογραφίες τους, και κανείς δεν προκαλεί βίαιες αναταραχές για να τους υπερασπιστεί. Τι το τόσο ιδιαίτερο έχει η θρησκεία ώστε να της αποδίδουμε τέτοιον μοναδικό, προνομιακό σεβασμό; Όπως είπε και ο

H.L. Mencken: «Πρέπει να σεβόμαστε τη θρησκεία του διπλανού μας, αλλά μόνο υπό την έννοια και στο βαθμό όπου σεβόμαστε τη θεωρία του ότι η γυναίκα του είναι όμορφη και τα παιδιά του έξυπνα».

Ζητώ να εξαιρεθεί το παρόν βιβλίο από τούτη την άνευ προηγουμένου και επηρμένη απαίτηση για σεβασμό στη θρησκεία. Δεν σκοπεύω να προσβάλω, αλλά δεν πρόκειται επίσης να μεταχειριστώ τη θρησκεία με περισσότερη αβρότητα απ' όση θα επιφύλασσα σε οποιοδήποτε άλλο ζήτημα.

2

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Η θρησκεία της μίας εποχής αποτελεί τη φιλολογική τέρψη της επόμενης.

—RALPH WALDO EMERSON

Ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης* είναι, προφανώς, ο πιο αντιπαθητικός χαρακτήρας όλης της πεζογραφίας: φθονερός, και μάλιστα περήφανος για αυτό· ένα μικροπρεπές, άδικο και μνησίκακο πλάσμα, με την εμμονή να ελέγχει τα πάντα· ένας εκδικητικός, αιμοδιψής εκκαθαριστής εθνοτήτων· ένας μισογύνης, ομοφοβικός, ρατσιστής, βρεφοκτόνος, γενοκτόνος, τεκνοκτόνος, ανήθικος, μεγαλομανής, σαδομαζοχιστής, ιδιότροπος και μοχθηρός τύραννος. Όσοι γνωρίζουμε εξ απαλών ονύχων τις πρακτικές του, ίσως αποκτούμε ανοσία απέναντι στον τρόμο που προκαλούν. Αλλά κάποιος *νεοφώτιστος*, προικισμένος με την οπτική της αθωότητας, έχει πιο ξεκάθαρη αντίληψη. Ο γιος τού Ουίνστον Τσόρτσιλ, ο Randolph, άγνωστο πώς, είχε κατορθώσει να διατηρήσει την άγνοιά του γύρω από τις Γραφές, έως ότου ο Evelyn Waugh και ένας ακόμα συνάδελφός του αξιωματικός, ενώ υπηρετούσαν μαζί του στη διάρκεια του πολέμου, έβαλαν στοίχημα —σε μια απέλπιδα προσπάθεια να κάνουν τον φωνακλά Randolph να σωπάσει— πως δεν θα κατάφερνε να διαβάσει ολόκληρη τη *Βίβλο* σε ένα δεκαπενθήμερο: «Δυστυχώς, δεν έφερε το αποτέλεσμα που ελπίζαμε. Δεν έχει ξαναδιαβάσει ποτέ άλλοτε την *Αγία Γραφή* και βρίσκεται τώρα σε φοβερή έξαψη· συνεχώς διαβάζει χωρία μεγαλόφωνα ("Στοιχηματίζω πως δεν ξέρατε ότι αυτό προέρχεται από τη *Βίβλο*...") ή πετάγεται καγχάζοντας "Θεέ μου, ο Θεός είναι κάθαρμα!".[16] Ο Thomas Jefferson —πιο διαβασμένος εκείνος— είχε παρόμοια άποψη, και περιέγραφε τον Θεό τού Μωυσή ως «ένα ον τρομακτικού χαρακτήρα —άσπλαχνο, εκδικητικό, ιδιότροπο και άδικο».

Είναι άδικο να επιτίθεται κανείς σε έναν τόσο εύκολο στόχο. Η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού δεν πρέπει να υποστηριχθεί ή να καταρριφθεί στη βάση τής πιο αντιπαθητικής της πραγμάτωσης, του Ιεχωβά, αλλά ούτε και με βάση το χριστιανικό, γλυκανάλατο αντίθετό της: το πρόσωπο του «πράου Ιησού, του ήμερου και άκακου». (Για να είμαστε δίκαιοι, η δημιουργία αυτής της νερόβραστης περσόνας οφείλεται περισσότερο στους βικτωριανούς πιστούς του παρά στον ίδιο τον Ιησού· υπάρχει τίποτε πιο δακρύβρεκτα απδιαστικό από το δίστιχο της κυρίας C.F. Alexander, «Χρέος έχουν τα παιδιά των χριστιανών/Νά 'ναι υπάκουα, γλυκά, και καλά σαν Αυτόν»;) Δεν επιδιώκω να ασκήσω κριτική στις ιδιαίτερες ιδιότητες του Ιεχωβά, του Ιησού, του Αλλάχ ή όποιου άλλου συγκεκριμένου θεού, όπως του Βάαλ, του Δία ή του Βόταν. Αντιθέτως, θα διατυπώσω την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού έτσι ώστε να είναι περισσότερο υπερασπίσιμη: *υπάρχει μια υπεράνθρωπη, υπερφυσική διάνοια που σκοπίμως σχεδίασε και δημιούργησε το Σύμπαν και οτιδήποτε υπάρχει μέσα σε αυτό, συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων.* Σε τούτο το βιβλίο όμως θα υποστηρίξω μια εναλλακτική υπόθεση: *οποιαδήποτε δημιουργική διάνοια, αρκούντως πολύπλοκη ώστε να σχεδιάσει οτιδήποτε, γεννιέται μόνο ως το τελικό προϊόν μιας εκτεταμένης διεργασίας βαθμιαίας ε-*

ξέλιξης. Οι δημιουργικές διάνοιες, επειδή εξελίσσονται, κατ' ανάγκην φτάνουν στο Σύμπαν με καθυστέρηση, και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να ευθύνονται για το σχεδιασμό του. Ο Θεός, με την έννοια που τον ορίσαμε, είναι μια αυταπάτη· και, όπως θα δειχτεί στα επόμενα κεφάλαια, μια ολέθρια αυταπάτη.

Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού έχει πολλές εκδοχές, αφού είναι θεμελιωμένη πάνω σε τοπικές αποκαλυπτικές παραδόσεις μάλλον, παρά σε αποδεικτικά στοιχεία. Οι ιστορικοί της θρησκείας αναγνωρίζουν μια πορεία από τον ανιμισμό των πρωτόγονων φυλών προς τον πολυθεϊσμό, όπως εκείνον των αρχαίων Ελλήνων, των Ρωμαίων και των αρχαίων Σκανδιναβών, και έως το μονοθεϊσμό, όπως του ιουδαϊσμού και των παραγώγων του, της χριστιανικής θρησκείας και του ισλάμ.

Πολυθεϊσμός

Δεν είναι καθόλου σαφές γιατί η μετάβαση από τον πολυθεϊσμό στο μονοθεϊσμό πρέπει να θεωρείται ως αυτονόητα προοδευτική κίνηση. Αλλά αυτή η άποψη τυγχάνει ευρείας αποδοχής —γεγονός που ώθησε τον Ibn Warraq, συγγραφέα τού *Why I Am Not a Muslim* (Γιατί δεν είμαι μουσουλμάνος) να επισημάνει πνευματωδώς ότι και ο μονοθεϊσμός είναι με τη σειρά του καταδικασμένος να αφαιρέσει έναν ακόμα θεό και να γίνει αθεϊσμός. Η *Catholic Encyclopedia* (Καθολική Εγκυκλοπαίδεια) απορρίπτει και τον πολυθεϊσμό και τον αθεϊσμό με την ίδια ανέμελη ευκολία: «Ο επίσημος, δογματικός αθεϊσμός αυτοαναιρείται, και δεν έχει κερδίσει ποτέ *de facto* τη συναίνεση οποιουδήποτε σημαντικού αριθμού ανθρώπων. Ούτε ο πολυθεϊσμός, όσο εύκολα κι αν συναρπάζει τη φαντασία των απλών ανθρώπων, δεν θα μπορούσε ποτέ να ικανοποιήσει το νου του φιλοσόφου».[17]

Ο μονοθεϊστικός σοβινισμός ήταν μέχρι πρόσφατα εγγεγραμμένος στη νομοθεσία τόσο της Αγγλίας όσο και της Σκωτίας όσον αφορά τις φιλανθρωπικές δωρεές. Οι νόμοι έκαναν κατάφωρη διάκριση σε βάρος των πολυθεϊστικών θρησκειών ως προς την παραχώρηση φοροαπαλλαγών, ενώ αντιθέτως παρείχαν διευκολύνσεις σε φιλανθρωπικές δωρεές που αποσκοπούσαν στη διάδοση των μονοθεϊστικών θρησκειών, καθώς αυτές απαλλάσσονταν από τον διεξοδικό λογιστικό έλεγχο ο οποίος πολύ ορθώς απαιτείται σε κάθε περίπτωση κοσμικής δωρεάς. Φιλοδοξούσα μάλιστα να πείσω κάποιο μέλος της σεβαστής κοινότητας των ινδουιστών της Βρετανίας να αναλάβει δράση και να καταθέσει αγωγή προκειμένου να ελεγχθεί αυτή η υπεροπτική διάκριση σε βάρος του πολυθεϊσμού.

Φυσικά, πολύ καλύτερα θα ήταν να εγκαταλειφθεί εξ ολοκλήρου το επι-

χείρημα της διάδοσης της θρησκείας ως έρεισμα για φοροαπαλλαγές επί των δωρεών. Τα κοινωνικά οφέλη θα ήταν σημαντικά, ειδικά μάλιστα στις ΗΠΑ, όπου τα αφορολόγητα χρηματικά ποσά τα οποία ρουφούν οι εκκλησίες και τα οποία γεμίζουν τις ήδη παραφουσκωμένες τσέπες διάφορων τηλεευαγγελιστών φτάνουν σε μεγέθη που, χωρίς υπερβολή, μπορούν να χαρακτηριστούν χυδαία. Ο εύστοχα επονομαζόμενος Oral Roberts* είπε κάποτε στους τηλεθεατές του ότι ο Θεός του θα τον σκότωνε αν δεν του έστελναν 8 εκατομμύρια δολάρια. Είναι σχεδόν απίστευτο, και όμως έπιασε! Και αφορολόγητα! Ο Roberts εξακολουθεί να χαίρει άκρας υγείας, όπως και το Πανεπιστήμιο Oral Roberts στην Τάλσα της Οκλαχόμα. Οι εγκαταστάσεις του, αξίας 250 εκατομμυρίων δολαρίων, ήταν παραγγελία του ίδιου του Θεού, με τα ίδια αυτά λόγια: «Ύψωσε τους μαθητές σου να ακούσουν τη φωνή Μου, να πάνε εκεί όπου το φως Μου φτάνει αμυδρό, όπου η φωνή Μου ακούγεται σιγανά, και όπου η θεραπευτική Μου δύναμη δεν είναι γνωστή, ακόμη και στα έσχατα όρια της Γης. Το δικό τους έργο θα ξεπεράσει το δικό σου, και τούτο Μού δίνει μεγάλη ευχαρίστηση».

Τώρα που το ξανασκέφτομαι, ο φανταστικός μου ινδουιστής μηνυτής θα μπορούσε επίσης να ακολουθήσει τη στρατηγική τού «Αν δεν μπορείς να τους νικήσεις, τότε ενώσου μαζί τους». Ο πολυθεϊσμός του δεν είναι στην πραγματικότητα πολυθεϊσμός αλλά μεταμφιεσμένος μονοθεϊσμός. Υπάρχει μόνο ένας Θεός —ο Θεός Βράχμα ο δημιουργός, ο Θεός Βισνού ο προστάτης, ο Θεός Σίβα ο καταστροφέας, οι θεές Σαρασβάτι, Λάξμι και Παρβάτι (σύζυγοι των Βράχμα, Βισνού και Σίβα), ο Θεός Γκανές (ο θεός-ελέφαντας) και εκατοντάδες άλλοι, που είναι όλοι τους διαφορετικές μόνο εκδηλώσεις ή ενσαρκώσεις του ενός Θεού.

Κατά πάσα πιθανότητα, οι χριστιανοί θα υποδέχονταν πιο εγκάρδια τη μικρή τούτη σοφιστεία. Ποτάμια ολόκληρα μεσαιωνικού μελανιού, για να μη μιλήσουμε για τα ποτάμια αίματος, έχουν κατασπαταληθεί για το «μυστήριο» της Αγίας Τριάδας και για την καταστολή αιρέσεων όπως ο αρειανισμός. Ο Άρειος ο Αλεξανδρεύς, τον 4ο αιώνα μ.Χ., αρνήθηκε ότι ο Ιησούς είναι *ομοούσιος* (δηλαδή από την ίδια ουσία, ή υπόσταση) με τον Θεό. Ίσως θα αναρωτιέστε τι στην ευχή σημαίνει αυτό. Ουσία; Ποια «ουσία»; Τι ακριβώς εννοείτε με τη λέξη «υπόσταση»; «Πολύ λίγα», φαίνεται να είναι η μόνη λογική απάντηση. Κι όμως, αυτή η διαμάχη δίχασε τη χριστιανοσύνη για έναν ολόκληρο αιώνα, και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος διέταξε να καούν όλα τα αντίγραφα του βιβλίου του Άρειου. Διχοτόμηση της χριστια-

* Oral («προφορικός» ή «στοματικός») Roberts: αμερικανός τηλεευαγγελιστής. (Σ.τ.μ.)

νοσύνης μέσω τριχοτόμησης μιας τρίχας —αυτή υπήρξε πάντοτε η μέθοδος της θεολογίας.

Έχουμε άραγε έναν Θεό σε τρία μέρη ή τρεις Θεούς σε έναν; Η *Catholic Encyclopedia* μάς ξεκαθαρίζει το ζήτημα, σε ένα αριστούργημα αυστηρά προσεγμένου θεολογικού συλλογισμού:

> Στην ενιαία Θεότητα υπάρχουν τρία Πρόσωπα, ο Πατήρ, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα, και αυτά τα τρία Πρόσωπα είναι ξεχωριστά το ένα από το άλλο. Έτσι, σύμφωνα με το Σύμβολο του Μεγάλου Αθανασίου: «Ο Πατήρ είναι Θεός, ο Υιός είναι Θεός και το Άγιο Πνεύμα είναι Θεός· δεν υπάρχουν όμως τρεις Θεοί, αλλά ένας Θεός».

Και σαν να μην ήταν αρκετά σαφές τούτο, η *Catholic Encyclopedia* επικαλείται τον Γρηγόριο Νεοκαισαρείας τον Θαυματουργό, θεολόγο του 3ου αιώνα:

> Επομένως, στην Αγία Τριάδα κανένα πρόσωπο δεν έχει δημιουργηθεί ούτε και είναι υποδεέστερο κάποιου άλλου· ούτε υπάρχει κάτι που να έχει προστεθεί, σαν να μην υπήρχε από πριν και εισήχθη μεταγενέστερα· συνεπώς, ο Πατήρ δεν υπήρξε ποτέ χωρίς τον Υιό, ούτε και ο Υιός χωρίς το Άγιο Πνεύμα· και αυτή, η Αγία Τριάδα, είναι ίδια και αμετάβλητη στους αιώνες.

Όποια κι αν ήταν τα θαύματα που έδωσαν το προσωνύμιό του στον Γρηγόριο Νεοκαισαρείας, σίγουρα δεν ήταν θαύματα ειλικρινούς σαφήνειας. Τα λόγια του αναδίδουν το χαρακτηριστικό σκοταδιστικό άρωμα της θεολογίας, η οποία —σε αντίθεση με την επιστήμη και τους περισσότερους άλλους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης— δεν έχει προχωρήσει ούτε βήμα εδώ και δεκαοκτώ αιώνες. Ο Thomas Jefferson είχε δίκιο, όπως πολύ συχνά άλλωστε, όταν είπε: «Ο χλευασμός είναι το μόνο όπλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί απέναντι σε ακατανόητες προτάσεις. Οι ιδέες πρέπει να είναι ξεκάθαρες πριν ασχοληθεί το λογικό μαζί τους· όμως κανένας άνθρωπος δεν απέκτησε ποτέ σαφή αντίληψη για την Αγία Τριάδα. Είναι απλώς τα "αμπρακατάμπρα" των απατεώνων που αυτοαποκαλούνται ιερείς του Ιησού».

Κάτι άλλο το οποίο δεν μπορώ να μη σχολιάσω είναι η αλαζονική σιγουριά με την οποία οι θρησκευόμενοι παραθέτουν ασήμαντες λεπτομέρειες για τις οποίες ούτε έχουν ούτε και θα μπορούσαν ποτέ να έχουν οποιαδήποτε απόδειξη. Ίσως αυτό καθαυτό το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία για να υποστηριχθούν οι θεολογικές απόψεις, είτε προς τη μία πλευρά είτε προς κάποια άλλη, είναι και εκείνο που τρέφει τη χαρα-

κτηριστικά αμείλικτη εχθρότητα απέναντι σε όσους έχουν μια ελαφρώς διαφορετική άποψη, ειδικά μάλιστα όπως συμβαίνει στο πεδίο του Τριαδισμού.

Ο Jefferson γελοιοποίησε το δόγμα σύμφωνα με το οποίο, όπως το έθεσε ο ίδιος, «Υπάρχουν τρεις Θεοί», στην κριτική του προς τον καλβινισμό. Εντούτοις, είναι κατεξοχήν ο ρωμαιοκαθολικός κλάδος του χριστιανισμού εκείνος που ωθεί στην υπερβολή τις υποτροπιάζουσες ερωτοτροπίες του με τον πολυθεϊσμό. Η Μαρία, «η Παντάνασσα», μια θεά σε όλα της εκτός από το όνομα, η οποία σίγουρα συναγωνίζεται σθεναρά τον ίδιο τον Θεό ως προς τις προσευχές που της απευθύνονται, συμμετέχει επίσης στην (στους;) Αγία Τριάδα. Το πάνθεον επεκτείνεται ακόμη περισσότερο με ένα στρατό αγίων, που η διαμεσολαβητική ισχύς τους τούς καθιστά όχι ημίθεους μεν αλλά πάντως πολύ χρήσιμους να τους προσεγγίσει κανείς όσον αφορά τους τομείς της ειδικότητάς τους. Το Φόρουμ της Καθολικής Κοινότητας (Catholic Community Forum) προσφέρει τη βοήθειά του παραθέτοντας έναν κατάλογο 5.120 αγίων,[18] μαζί με τους τομείς ειδίκευσής τους, οι οποίοι περιλαμβάνουν από κοιλιακούς πόνους, θύματα κακοποίησης, ανορεξία, εμπόρους όπλων, σιδηρουργούς, κατάγματα, πυροτεχνουργούς έως εντερικές διαταραχές —για να αναφέρω λίγα μόνο. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε και τους τρεις Χορούς των Αγγέλων, που κατατάσσονται σε εννέα τάγματα: Σεραφείμ, Χερουβείμ, Θρόνοι, Κυριότητες, Δυνάμεις, Εξουσίες, Αρχές, Αρχάγγελοι (οι αρχηγοί όλων των αγγέλων) και οι απλοί, γνώριμοι Άγγελοι, που περιλαμβάνουν και τους στενούς μας φίλους, τους προστάτες Φύλακες Αγγέλους. Εκείνο που μου κάνει εντύπωση με τη μυθολογία του καθολικισμού είναι εν μέρει η κακογουστιά της, αλλά περισσότερο απ' όλα η ανεμελιά με την οποία αυτοί οι άνθρωποι κατασκευάζουν διάφορες λεπτομέρειες στην πορεία. Όλα τούτα αποτελούν ξεδιάντροπες επινοήσεις.

Ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ πραγματοποίησε περισσότερες αγιοποιήσεις απ' ό,τι όλοι μαζί οι προκάτοχοί του των προηγούμενων αιώνων και είχε μια ιδιαίτερη συμπάθεια προς την Παρθένο Μαρία. Οι πολυθεϊστικές του τάσεις καταδείχθηκαν δραματικά όταν το 1981 υπήρξε στόχος δολοφονικής απόπειρας στη Ρώμη, και απέδωσε την επιβίωσή του σε παρέμβαση της Θεοτόκου τής Φάτιμα: «Ένα χέρι μητρικό οδήγησε τη σφαίρα». Δύσκολο να αντισταθείς και να μην αναρωτηθείς γιατί δεν την κατηύθυνε έτσι ώστε να μην τον πλήξει καθόλου. Κάποιοι πάλι ενδέχεται να θεωρήσουν ότι η ομάδα γιατρών που τον χειρουργούσε επί έξι ώρες άξιζε τουλάχιστον ένα μέρος των ευσήμων· αλλά μάλλον και τα δικά τους χέρια καθοδηγούνταν από τη Μητέρα. Εδώ πρέπει να δώσουμε σημασία στο ότι, σύμφωνα με την άποψη του πάπα, δεν ήταν απλώς η Θεοτόκος εκείνη που καθοδήγησε τη σφαίρα, αλλά συγκεκριμένα η Θεοτόκος τής *Φάτιμα*. Προφανώς, η

Θεοτόκος της Λούρδης, η Θεοτόκος της Γουαδελούπης, η Θεοτόκος τής Μεντζουγκόργιε, η Θεοτόκος τής Ακίτα, η Θεοτόκος τού Ζεϊτούν, η Θεοτόκος τού Γκαραμπαντάλ και η Θεοτόκος τού Νοκ ήταν απασχολημένες με άλλα θελήματα εκείνη τη στιγμή.

Πώς τα έβγαζαν πέρα οι αρχαίοι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και οι Βίκινγκς με κάτι τέτοια αινίγματα της πολυθεϊστικής θεολογίας; Το *Venus* αποτελούσε άραγε ένα ακόμα όνομα για την Αφροδίτη ή αυτές οι δύο ήταν διαφορετικές θεές του έρωτα; Ο Θωρ με το σφυρί του ήταν μια διαφορετική εκδοχή τού Βόταν ή ξεχωριστός θεός; Ποιος νοιάζεται; Η ζωή άλλωστε είναι πολύ σύντομη για να ασχολείται κανείς με τη διάκριση ενός αποκυήματος της φαντασίας από άλλα παρόμοια. Έχοντας ευγενικά περιλάβει τον πολυθεϊσμό για να προλάβω πιθανές κατηγορίες ότι τον αμέλησα, δεν θα πω περισσότερα. Χάριν συντομίας, πάντως, θα αναφέρομαι σε όλες τις θεότητες, είτε πολυ- είτε μονοθεϊστικές, απλώς με τον όρο «Θεός». Γνωρίζω επίσης πολύ καλά ότι ο Θεός τού Αβραάμ είναι (επιεικώς) επιθετικά αρρενωπός, και τούτο θα το διατηρήσω ως σύμβαση όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιώ τις αντωνυμίες. Οι πιο καλλιεργημένοι θεολόγοι διακηρύσσουν ότι ο Θεός δεν έχει φύλο, ενώ κάποιοι φεμινιστές θεολόγοι, επιδιώκοντας να αποκαταστήσουν ιστορικές αδικίες, τον παρουσιάζουν θηλυκό. Αλλά, στο κάτω κάτω, κατά τι διαφέρει ένα ανύπαρκτο θηλυκό από ένα ανύπαρκτο αρσενικό; Υποθέτω ότι σε αυτή την εξωφρενική διασταύρωση θεολογίας και φεμινισμού, η ύπαρξη ίσως αποτελεί, πράγματι, ιδιότητα λιγότερο σημαντική απ' ό,τι το φύλο.

Καταλαβαίνω ότι οι επικριτές της θρησκείας είναι δυνατόν να κατηγορηθούν πως δεν εκτιμούν αρκούντως τη γόνιμη εκείνη ποικιλομορφία παραδόσεων και θεωρήσεων του Κόσμου που έχουν χαρακτηριστεί θρησκευτικές. Έργα βασιζόμενα και σε ανθρωπολογικές μελέτες —από το *Golden Bough* (Ο χρυσός κλώνος)* του James Frazer έως το *Religion Explained* (Η θρησκεία εξηγείται) του Pascal Boyer και το *In Gods We Trust* (Αποθέτουμε τις ελπίδες μας στους θεούς) του Scott Atran— τεκμηριώνουν με συναρπαστικό τρόπο την αλλόκοτη φαινομενολογία της δεισιδαιμονίας και των τελετουργιών. Διαβάστε τέτοια βιβλία για να θαυμάσετε τον πλούτο της ανθρώπινης αφέλειας.

Τούτο το βιβλίο όμως δεν ακολουθεί αυτή τη μέθοδο. Ασκώ κριτική στην πίστη στο υπερφυσικό υπό οποιαδήποτε μορφή της, και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να προχωρήσω συνίσταται στο να επικεντρωθώ στη μορφή εκείνη που κατά πάσα πιθανότητα θα είναι πιο οικεία στους ανα-

* Ελληνική έκδοση: Εκάτη, 5 τόμοι. (Σ.τ.μ.)

γνώστες μου —στη μορφή η οποία επενεργεί πιο απειλητικά σε όλες μας τις κοινωνίες. Οι περισσότεροι αναγνώστες μου θα έχουν ανατραφεί με τις διδασκαλίες μιας από τις τρεις πιο «σημαντικές» μονοθεϊστικές θρησκείες του καιρού μας (τέσσερις, αν μετρήσει κανείς και το μορμονισμό), τα ίχνη των οποίων ανάγονται στον μυθολογικό πατριάρχη Αβραάμ. Θα είναι χρήσιμο να κρατήσει ο αναγνώστης αυτή την οικογένεια παραδόσεων στο νου του για το υπόλοιπο του βιβλίου.

Και τώρα είναι η καλύτερη στιγμή για να προλάβω ένα αντεπιχείρημα που αναπόφευκτα θα διατυπωθεί σε σχέση με το βιβλίο μου· ένα αντεπιχείρημα που, στην αντίθετη περίπτωση —και τόσο σίγουρα όσο σίγουρο είναι ότι η νύχτα ακολουθεί την ημέρα—, θα εμφανιστεί σε κάποια βιβλιοκριτική: «Ο Θεός στον οποίο δεν πιστεύει ο Dawkins είναι ένας Θεός στον οποίο δεν πιστεύω ούτε εγώ. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει πάνω στον ουρανό ένας γέροντας με μακριά λευκή γενειάδα». Αυτός ο γέροντας είναι ένας άσχετος περισπασμός —τόσο βαρετός όσο μακριά είναι η γενειάδα του. Μάλιστα, ο περισπασμός αυτός αποδεικνύεται κάτι χειρότερο από άσχετος: Η ίδια η ανοησία του αποσκοπεί στο να αποσπά την προσοχή από το γεγονός ότι εκείνο στο οποίο όντως πιστεύει ο ομιλητής δεν υπολείπεται σε ανοησία. Το ξέρω ότι δεν πιστεύετε σε έναν γενειοφόρο γέροντα θρονιασμένο πάνω στα σύννεφα, οπότε ας σταματήσουμε να αναλώνουμε το χρόνο μας με αυτό. Δεν επικρίνω κάποια συγκεκριμένη εκδοχή του Θεού ή των θεών. Στόχος μου είναι ο Θεός, όλοι οι θεοί, οτιδήποτε και καθετί υπερφυσικό, οπουδήποτε και οποτεδήποτε επινοήθηκε ή πρόκειται να επινοηθεί.

Μονοθεϊσμός

Το μεγάλο άφατο κακό στο κέντρο του πολιτισμού μας είναι ο μονοθεϊσμός. Από ένα βαρβαρικό κείμενο της Εποχής του Χαλκού, γνωστό ως Παλαιά Διαθήκη, *έχουν γεννηθεί τρεις εχθρικές προς τον άνθρωπο θρησκείες —ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και το ισλάμ. Αυτές είναι θρησκείες με επουράνιους θεούς. Είναι, κυριολεκτικά, πατριαρχικές —ο Θεός είναι ο Παντοδύναμος Πατέρας—, εξού και το μίσος προς τις γυναίκες για 2.000 χρόνια, σε εκείνες τις χώρες που έχουν πληγεί από τον επουράνιο Θεό και τους επίγειους αρσενικούς αντιπροσώπους του.*

—GORE VIDAL

Η παλαιότερη από τις τρεις αβραμικές θρησκείες, και πρόγονος των άλλων δύο, είναι ο ιουδαϊσμός: αρχικά η φυλετική λατρεία ενός μοναδικού και κακότροπου Θεού, ο οποίος είχε μια αρρωστημένη εμμονή με τους σεξουαλικούς περιορισμούς, με τη μυρωδιά καμένης σάρκας, με την αίσθηση ανωτερότητάς του απέναντι σε αντίπαλους θεούς και με την αποκλειστικότητα της επίλεκτης φυλής του της ερήμου. Κατά τη ρωμαϊκή κατοχή της Παλαιστίνης, ο χριστιανισμός θεμελιώθηκε από τον Παύλο της Ταρσού ως μια αίρεση του ιουδαϊσμού, όχι τόσο αδιάλλακτα μονοθεϊστική και αποκλειστική, η οποία, ξεκινώντας από τους Εβραίους, απευθυνόταν και στον υπόλοιπο κόσμο. Μερικούς αιώνες αργότερα, ο Μωάμεθ και οι οπαδοί του επέστρεψαν στην αρχική, ανένδοτα μονοθεϊστική θρησκεία των Εβραίων, αλλά —μη αποδεχόμενοι την αποκλειστικότητα— θεμελίωσαν το ισλάμ πάνω σε ένα νέο ιερό βιβλίο, το *Κοράνι*, προσθέτοντας και μια δυναμική ιδεολογία για εξάπλωση της πίστης μέσω στρατιωτικής κατίσχυσης. Και ο χριστιανισμός, επίσης, εξαπλώθηκε διά του ξίφους, το οποίο αρχικά κράδαιναν οι Ρωμαίοι —αφότου ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος αναβάθμισε το χριστιανισμό από περιθωριακή λατρεία σε επίσημη θρησκεία—, κατόπιν οι Σταυροφόροι και, αργότερα, οι κονκισταδόρες και άλλοι ευρωπαίοι κατακτητές και άποικοι, συνοδευόμενοι από ιεραποστόλους. Όσον αφορά τους σκοπούς μου σε τούτο το βιβλίο, και οι τρεις αβραμικές θρησκείες δύνανται να αντιμετωπιστούν ως αδιαχώριστες. Εκτός αν δηλώνεται κάτι διαφορετικό, θα έχω υπόψη μου κυρίως το χριστιανισμό, απλώς και μόνο επειδή αυτή η εκδοχή μού είναι περισσότερο οικεία. Για τους δικούς μου σκοπούς, οι διαφορές έχουν λιγότερη σημασία απ' όση οι ομοιότητες. Δεν θα ασχοληθώ δε καθόλου με άλλες θρησκείες, όπως ο βουδισμός και ο κομφουκιανισμός. Μάλιστα, υπάρχουν λόγοι να μην αντιμετωπίζονται καθόλου τα εν λόγω συστήματα ως θρησκείες αλλά ως συστήματα ηθικής και φιλοσοφίες ζωής.

Ο απλός ορισμός της Υπόθεσης για την Ύπαρξη του Θεού με τον οποίο ξεκίνησα χρειάζεται να αποκτήσει σάρκα και οστά προκειμένου να συμπεριλάβει τον αβραμικό Θεό. Αυτός ο Θεός όχι μόνο δημιούργησε το Σύμπαν, αλλά είναι και ένας *προσωπικός* Θεός, ο οποίος κατοικεί μέσα σε αυτό —ή ίσως και έξω από αυτό (ό,τι κι αν σημαίνει τούτο)— και έχει τις δυσάρεστες ανθρώπινες ιδιότητες που ανέφερα ήδη.

Οι προσωπικές ιδιότητες, είτε ευχάριστες είτε δυσάρεστες, δεν έχουν καμία σχέση με τον ντεϊστικό Θεό του Βολταίρου και του Thomas Paine.*

* Ο Αγγλοαμερικανός Thomas Paine (1737-1809) ήταν συγγραφέας και πολιτικός θεωρητικός, του οποίου τα γραπτά ενέπνευσαν τους Αμερικανούς στον αγώνα τους για ανεξαρτησία από την Αγγλία. (Σ.τ.μ.)

Συγκρινόμενος με το ψυχωτικό αντικοινωνικό ον της *Παλαιάς Διαθήκης*, ο ντεϊστικός Θεός του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα είναι από κάθε άποψη μια ανώτερη ύπαρξη: αντάξιος της κοσμικής του Δημιουργίας, αγέρωχα αδιάφορος προς τις ανθρώπινες υποθέσεις, θεσπέσια απόμακρος από τις ιδιωτικές μας σκέψεις και ελπίδες, χωρίς το παραμικρό ενδιαφέρον για τις ρυπαρές αμαρτίες μας και τις μετάνοιες που μουρμουρίζουμε. Ο ντεϊστικός Θεός είναι ο φυσικός που δίνει τελειωτική μορφή σε κάθε φυσική, το άλφα και το ωμέγα των μαθηματικών, η αποθέωση όλων των σχεδιαστών· ο υπερμηχανικός ο οποίος καθόρισε τους νόμους και τις σταθερές του Σύμπαντος, ρυθμίζοντάς τες με εξαιρετική ακρίβεια και προβλεπτικότητα, εκείνος ο οποίος πυροδότησε ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα Μεγάλη Έκρηξη και ύστερα αποσύρθηκε, και κανείς πλέον δεν ξανάκουσε για αυτόν.

Σε καιρούς όπου η πίστη στον Θεό ήταν ισχυρότερη, οι ντεϊστές καθυβρίζονταν επίσης, ως απαράλλακτοι με τους άθεους. Η Susan Jacoby, στο βιβλίο της *Freethinkers: A History of American Secularism* (Ελευθερόφρονες. Μια ιστορία της αμερικανικής εκκοσμίκευσης), παραθέτει έναν κατάλογο από επιλεγμένους χαρακτηρισμούς που αποδόθηκαν στον καημένο τον Thomas Paine: «Ιούδας, ερπετό, γουρούνι, λυσσασμένο σκυλί, μεθύστακας, κάθαρμα, αντίχριστος, κτήνος, ψεύτης και, φυσικά, άπιστος». Ο Paine πέθανε εγκαταλελειμμένος (με την τιμητική εξαίρεση μόνο του Jefferson) από όλους τους φίλους του τους πολιτικούς που ένιωθαν ντροπή για τις αντιχριστιανικές του απόψεις. Στην εποχή μας, τα πράγματα έχουν αλλάξει τόσο πολύ ώστε οι ντεϊστές μάλλον αντιπαραβάλλονται προς τους άθεους και κατατάσσονται μαζί με τους θεϊστές. Στο κάτω κάτω της γραφής, πιστεύουν σε μια ανώτερη διάνοια που δημιούργησε το Σύμπαν.

Η εκκοσμίκευση, οι Πατέρες του Έθνους και η θρησκεία στην Αμερική

Συνήθως αφήνεται να εννοηθεί ότι οι Πατέρες του Έθνους, οι θεμελιωτές της Αμερικανικής Δημοκρατίας, ήταν ντεϊστές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλοί από αυτούς πράγματι ήταν, μολονότι έχει υποστηριχθεί και ότι οι σημαντικότεροι εξ αυτών μάλλον υπήρξαν άθεοι. Σίγουρα πάντως, τα κείμενα που έγραφαν τότε για τη θρησκεία δεν μου αφήνουν καμία αμφιβολία ότι οι περισσότεροι θα δήλωναν άθεοι αν ζούσαν στις μέρες μας. Πέρα όμως από τις προσωπικές τους θρησκευτικές αντιλήψεις, εκείνο που κατεξοχήν τούς χαρακτήριζε συλλογικά ήταν ότι υπήρξαν *υποστηρικτές του κοσμικού κράτους*, και σε αυτό το θέμα θέλω να στραφώ σε τούτο το μέρος του βιβλίου, ξεκινώντας με ένα —ίσως εκπληκτικό— παράθεμα από ομιλία

του γερουσιαστή Barry Goldwater το 1981, το οποίο δείχνει ξεκάθαρα πόσο αφοσιωμένος ήταν στην παράδοση της εκκοσμίκευσης —πάνω στην οποία είχε θεμελιωθεί η Αμερικανική Δημοκρατία— αυτός ο υποψήφιος για την προεδρία των ΗΠΑ και ήρωας του αμερικανικού συντηρητισμού:

> Δεν υπάρχει άλλη θέση στην οποία οι άνθρωποι να παραμένουν περισσότερο αμετακίνητοι όσο στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ο ισχυρότερος σύμμαχος που θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς σε μια αντιπαράθεση είναι ο Ιησούς Χριστός ή ο Θεός ή ο Αλλάχ —ή όπως, τέλος πάντων, ονομάζει κανείς αυτή την ανώτερη ύπαρξη. Αλλά όπως συμβαίνει με κάθε ισχυρό όπλο, πρέπει κανείς να επικαλείται το όνομα του Θεού με φειδώ. Οι θρησκευτικές φατρίες που αναπτύσσονται σε ολόκληρη τη χώρα δεν χρησιμοποιούν τη θρησκευτική επιρροή τους με σύνεση. Προσπαθούν να υποχρεώσουν τους ιθύνοντες της κυβέρνησης να ακολουθήσουν κατά γράμμα τις δικές τους θέσεις. Αν τύχει να διαφωνήσεις με μία από αυτές τις θρησκευτικές ομάδες πάνω σε κάποιο συγκεκριμένο ηθικό ζήτημα, υποβάλλουν παράπονα, σε απειλούν με απώλεια χρημάτων ή ψήφων ή και με τα δύο. Πραγματικά έχει εξαντληθεί η υπομονή μου με αυτούς τους κήρυκες, οι οποίοι κάνουν πολιτική σε ολόκληρη τη χώρα και λένε σε εμένα, τον πολίτη, ότι αν θέλω να είμαι ηθικός άνθρωπος τότε θα πρέπει να πιστεύω στο Α, το Β, το Γ ή το Δ. Τέλος πάντων, ποιοι νομίζουν ότι είναι; Και πού βρίσκουν το θράσος και από πού αντλούν το δικαίωμα να μου υπαγορεύουν τις ηθικές τους πεποιθήσεις; Επιπλέον, είμαι πολύ θυμωμένος επειδή, ως νομοθέτης, χρειάζεται να ανέχομαι τις απειλές κάθε θρησκευτικής ομάδας που νομίζει ότι έχει κάποιο θεόπεμπτο δικαίωμα να ελέγχει την ψήφο μου σε κάθε ψηφοφορία της Γερουσίας. Τους προειδοποιώ λοιπόν σήμερα: θα τους πολεμήσω συστηματικά αν επιχειρήσουν να υπαγορεύσουν τις ηθικές τους πεποιθήσεις σε όλους τους Αμερικανούς στο όνομα του συντηρητισμού.[19]

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των Πατέρων του Έθνους αποτελούν θεμελιακού ενδιαφέροντος ζήτημα για τους προπαγανδιστές της σύγχρονης αμερικανικής Δεξιάς, οι οποίοι αδημονούν να επιβάλουν τη δική τους εκδοχή της ιστορίας. Σε αντίθεση με την άποψή τους, το γεγονός ότι οι ΗΠΑ *δεν* ιδρύθηκαν ως χριστιανικό κράτος δηλώνεται από τους όρους μιας συνθήκης με την Τρίπολη, η οποία συνετάχθη το 1796 από τον George Washington και υπεγράφη το 1797 από τον John Adams:

> Καθώς η διακυβέρνηση των ΗΠΑ δεν έχει θεμελιωθεί, υπό οποιαδή-

ποτε έννοια, πάνω στη χριστιανική θρησκεία· καθώς δεν διάκειται αυτή καθαυτήν κατά κανέναν τρόπο εχθρικά προς τους νόμους, τη θρησκεία ή τη γαλήνη των μουσουλμάνων· και καθώς οι προαναφερθείσες Πολιτείες δεν έχουν ποτέ εμπλακεί σε πόλεμο ή εχθροπραξίες εναντίον οποιουδήποτε μωαμεθανικού έθνους, δηλώνεται από τις δύο πλευρές ότι καμία αφορμή προερχόμενη από θρησκευτικές αντιλήψεις δεν πρόκειται να προκαλέσει ποτέ διαταραχή της αρμονικής σχέσης μεταξύ των δύο χωρών.

Οι λέξεις με τις οποίες αρχίζει αυτό το απόσπασμα θα προκαλούσαν σήμερα θυελλώδεις αντιδράσεις μεταξύ των ιθυνόντων στην Ουάσινγκτον. Κι όμως, ο Ed Buckner έχει δείξει πειστικά ότι δεν προκάλεσαν δικογνωμίες εκείνη την εποχή,[20] είτε μεταξύ των πολιτικών είτε των πολιτών.

Συχνά έχει επισημανθεί ότι, παραδόξως, μολονότι οι ΗΠΑ ιδρύθηκαν ως κοσμικό κράτος, σήμερα είναι η πλέον θρησκόληπτη χώρα της χριστιανοσύνης, ενώ η Αγγλία, χώρα με επίσημη Εκκλησία, της οποίας ηγείται ο συνταγματικός μονάρχης, είναι από τις λιγότερο θρησκευόμενες. Με ρωτούν συνεχώς πώς συμβαίνει αυτό, και δεν γνωρίζω. Υποθέτω όμως ότι ίσως η Αγγλία έχει πλέον αποκάμει με τη θρησκεία ύστερα από τη μακρά και απαίσια ιστορία βίας μεταξύ θρησκευτικών ομάδων, με τους καθολικούς και τους προτεστάντες να παίρνουν εκ περιτροπής το πάνω χέρι και να δολοφονούν συστηματικά τους αντιπάλους τους. Μια άλλη υπόθεση πηγάζει από την παρατήρηση ότι η Αμερική αποτελεί χώρα μεταναστών. Ένας συνάδελφος παρατήρησε ότι οι μετανάστες, ξεριζωμένοι από τη σταθερότητα και την ασφάλεια της εκτεταμένης οικογένειάς τους στην Ευρώπη, πολύ πιθανόν να αντιμετώπισαν την Εκκλησία ως υποκατάστατο του σογιού τους στο ξένο έδαφος. Είναι ενδιαφέρουσα ιδέα, και θα άξιζε να διερευνηθεί περαιτέρω. Αναμφίβολα, πολλοί Αμερικανοί θεωρούν την ενορία τους, η οποία πράγματι παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με την εκτεταμένη οικογένεια, ως σημαντικό μέρος της ταυτότητάς τους.

Μια άλλη υπόθεση είναι ότι η θρησκοληψία της σημερινής Αμερικής πηγάζει κατά παράδοξο τρόπο από τον ίδιο τον κοσμικό χαρακτήρα του Συντάγματός της. Ακριβώς επειδή η Αμερική είναι ένα θεσμοθετημένα κοσμικό κράτος, η θρησκεία έχει εξελιχθεί σε πεδίο ελεύθερης επιχειρηματικότητας. Αντίπαλες εκκλησίες ανταγωνίζονται για να προσεταιριστούν το εκκλησίασμα —καθώς επίσης και τις παχυλές εισφορές που τους φέρνει—, και ο ανταγωνισμός τους διεξάγεται με όλες τις επιθετικές, σκληρές μεθόδους πωλήσεων της ελεύθερης αγοράς. Όποια μέθοδος είναι αποδοτική για την πώληση απορρυπαντικών θεωρείται αποδοτική και για τον Θεό, και το αποτέλεσμα μοιάζει περίπου με τη θρησκευτική μανία των λιγότερο

μορφωμένων κοινωνικών τάξεων της σημερινής Αμερικής. Στην Αγγλία, αντιθέτως, η θρησκεία, καθώς τελεί υπό την αιγίδα της επίσημης Εκκλησίας, έχει καταλήξει να αποτελεί κάτι ελάχιστα περισσότερο από ένα ευχάριστο κοινωνικό πάρεργο, ελάχιστα αναγνωρίσιμο πλέον ως θρησκευτικό. Αυτή την αγγλική παράδοση περιγράφει εύστοχα στο κείμενό του στην εφημερίδα *Guardian* ο Giles Fraser, αγγλικανός ιερέας που παραδίδει επίσης μαθήματα φιλοσοφίας στην Οξφόρδη. Το άρθρο τού Fraser έχει υπότιτλο «Η επισημοποίηση της Εκκλησίας της Αγγλίας αφαίρεσε τον Θεό από τη θρησκεία, αλλά μια περισσότερο δυναμική προσέγγιση σε ζητήματα πίστης ενέχει κινδύνους»:

> Υπήρχε μια εποχή κατά την οποία ο εφημέριος της υπαίθρου αποτελούσε έναν από τους κύριους χαρακτήρες του αγγλικού δράματος. Αυτός ο μειλίχιος, εκκεντρικός τύπος με τους καλούς τρόπους, ο οποίος έπινε το τσάι του και φορούσε γυαλισμένα παπούτσια, εκπροσωπούσε ένα είδος θρησκείας που δεν έφερνε τους άθρησκους σε δύσκολη θέση. Δεν θα πάθαινε υπαρξιακή κρίση, ούτε θα σε κολλούσε στον τοίχο ρωτώντας σε αν έχεις σωθεί, και ούτε βέβαια επρόκειτο να εξαπολύσει σταυροφορίες με κηρύγματα από άμβωνος, ή να τοποθετήσει βόμβες στο όνομα κάποιας ανώτερης δύναμης.[21]

(Συγκρίνετε αυτό το άρθρο με το ποίημα του Betjeman που ανέφερα στην αρχή του Κεφαλαίου 1.) Ο Fraser φτάνει μάλιστα να πει ότι «ο ευγενικός εφημέριος της υπαίθρου στην ουσία εμβολίασε πάρα πολλούς Άγγλους ενάντια στο χριστιανισμό». Τελειώνει το άρθρο του εκφράζοντας θλίψη για την πιο πρόσφατη τάση της Εκκλησίας της Αγγλίας να πάρει πάλι τη θρησκεία στα σοβαρά, και η τελευταία φράση του αποτελεί μια προειδοποίηση: «Η ανησυχία μου είναι ότι μπορεί να ελευθερώσουμε το τζίνι του αγγλικού θρησκευτικού φανατισμού, που κοιμόταν ήσυχα για αιώνες μέσα στο κουτί της επισημοποιημένης Εκκλησίας».

Το τζίνι του θρησκευτικού φανατισμού οργιάζει στη σύγχρονη Αμερική —οι Πατέρες του Έθνους σίγουρα θα είχαν φρίξει. Είτε πρέπει είτε όχι να αποδεχθούμε το παράδοξο και να αποδώσουμε την ευθύνη στο κοσμικό Σύνταγμα που συνέταξαν οι ίδιοι, το σίγουρο είναι ότι οι Πατέρες υπήρξαν υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης και πίστευαν στο διαχωρισμό θρησκείας και πολιτικής. Τούτο και μόνο αρκεί για να θεωρήσουμε ότι σήμερα, χωρίς αμφιβολία, θα τάσσονταν στο πλευρό εκείνων που αντιδρούν σε καταστάσεις όπως η κραυγαλέα επίδειξη των Δέκα Εντολών σε κρατικά, δημόσια κτίρια. Μπαίνει πάντως κανείς στον μεγάλο πειρασμό να εικάσει ότι τουλάχιστον μερικοί από αυτούς είχαν ενδεχομένως προχωρήσει πιο πέρα από τον ντεϊ-

σμό. Υπάρχει άραγε περίπτωση να ήταν αγνωστικιστές ή ακόμη και πέρα για πέρα αθεϊστές; Η ακόλουθη δήλωση του Jefferson δεν διαφέρει σε τίποτε από ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα αγνωστικισμό:

> Το να μιλά κανείς για υπάρξεις που δεν έχουν υλική υπόσταση είναι σαν να μιλά για το *τίποτε*. Το να λέει κάποιος ότι η ανθρώπινη ψυχή, οι άγγελοι, ο Θεός δεν έχουν υλική υπόσταση ισοδυναμεί με το να λέει ότι όλα αυτά είναι ανύπαρκτα, ή ότι δεν υπάρχει Θεός, ούτε άγγελοι, ούτε ψυχή. Δεν μπορώ να κάνω κάποιον διαφορετικό συλλογισμό [...] χωρίς να βυθιστώ στην απύθμενη άβυσσο των ονείρων και των φαντασμάτων. Είμαι ευχαριστημένος —και αρκετά απασχολημένος ήδη— με τα πράγματα που υπάρχουν, και δεν χρειάζεται να βασανίζομαι ή να αναρωτιέμαι για όσα πιθανόν να υπάρχουν αλλά για τα οποία δεν έχω καμία απόδειξη.

Ο Christopher Hitchens, στη βιογραφία τού Jefferson με τίτλο *Thomas Jefferson: Author of America* (Thomas Jefferson. Ο δημιουργός της Αμερικής), πιστεύει ότι πιθανόν ο Jefferson να ήταν άθεος, ακόμη και σε μια εποχή όπως η δική του, όταν ήταν πολύ δυσκολότερο:

> Όσο για το αν ήταν άθεος, πρέπει να επιφυλαχθούμε να αποφανθούμε, αν όχι για κάποιον άλλο λόγο, τουλάχιστον επειδή ο ίδιος όφειλε να συμπεριφέρεται με εξαιρετική σωφροσύνη σε όλη τη διάρκεια της πολιτικής του ζωής. Αλλά όπως είχε γράψει και στον ανιψιό του, τον Peter Carr, από το 1787 ήδη, δεν πρέπει κανείς να αποφεύγει αυτού του είδους την αναζήτηση από φόβο για τις ενδεχόμενες συνέπειες. «Αν τούτη η αναζήτηση καταλήξει στην πίστη ότι δεν υπάρχει Θεός, θα βρεις πάντως το κίνητρο για την αρετή στην παρηγοριά και την ικανοποίηση που θα σου προσφέρει η άσκησή της, καθώς και στην αγάπη των άλλων την οποία θα σου εξασφαλίσει».

Η ακόλουθη συμβουλή τού Jefferson, από την ίδια επιστολή του προς τον Peter Carr, μου φαίνεται συγκινητική:

> Ελευθερώσου από όλους τους φόβους των προκαταλήψεων, κάτω από τους οποίους ζαρώνει δουλικά κάθε ασθενικός νους. Στερέωσε γερά τον ορθό λόγο στη θέση που του αρμόζει και ζήτα την κρίση του για κάθε γεγονός, για κάθε άποψη. Να αμφισβητείς ευθαρσώς ακόμη και την ύπαρξη του Θεού· διότι, αν υπάρχει, πρέπει να επιδοκιμάζει περισσότερο το σεβασμό προς τον ορθό λόγο παρά τον τυφλό φόβο.

Σχόλια του Jefferson όπως «Ο χριστιανισμός είναι το πιο διεστραμμένο σύστημα που διανοήθηκε ποτέ ο άνθρωπος» ταιριάζουν τόσο με τον ντεϊσμό όσο και με τον αθεϊσμό. Το ίδιο και ο έντονος αντικληρικαλισμός τού James Madison: «Εδώ και δεκαπέντε σχεδόν αιώνες, ο θεσμοθετημένος χριστιανισμός τελεί υπό δοκιμασία. Ποιοι ήταν οι καρποί του; Λίγο ή πολύ, παντού, η αλαζονεία και η οκνηρία μεταξύ των κληρικών· η άγνοια και η δουλοπρέπεια μεταξύ των κοσμικών· ενώ και για τις δύο πλευρές, η δεισιδαιμονία, η μισαλλοδοξία και οι διωγμοί». Τα ίδια θα μπορούσαν να ειπωθούν και για τα σχόλια του Βενιαμίν Φρανκλίνου («Οι φάροι είναι πιο χρήσιμοι από τις εκκλησίες»). Φαίνεται ότι ο Adams ήταν ντεϊστής με ισχυρά αντικληρικές απόψεις («Οι τρομακτικές μηχανές των εκκλησιαστικών συμβουλίων [...]»), και ο ίδιος εξαπέλυσε μερικούς υπέροχους φιλιππικούς, εναντίον του χριστιανισμού ειδικότερα: «Με τον τρόπο που εγώ καταλαβαίνω το χριστιανισμό, ήταν και είναι μια εξ αποκαλύψεως θρησκεία. Αλλά πώς, τέλος πάντων, εκατομμύρια μύθοι, ιστορίες και θρύλοι έχουν ανακατευτεί με την ιουδαϊκή και τη χριστιανική εξ αποκαλύψεως αλήθεια και τις έχουν μετατρέψει στην πιο αιματοβαμμένη θρησκεία που υπήρξε ποτέ;». Και σε μια άλλη επιστολή του, αυτή τη φορά προς τον Jefferson, αναφέρει: «Σχεδόν ανατριχιάζω στη σκέψη να υπαινιχθώ το πιο ολέθριο παράδειγμα εκμετάλλευσης του ανθρώπινου πόνου που έχει διατηρήσει η ιστορία —το Σταυρό! Σκέψου τι καταστροφές έχει προκαλέσει αυτή η μηχανή παραγωγής δυστυχίας!».

Ό,τι κι αν ήταν ο Jefferson και οι συνεργάτες του —θεϊστές, ντεϊστές, αγνωστικιστές ή αθεϊστές—, υπήρξαν πάντως παθιασμένοι υπέρμαχοι της εκκοσμίκευσης, οι οποίοι πίστευαν ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός προέδρου, ή η απουσία τους, ήταν αποκλειστικά προσωπική του υπόθεση. Όλοι οι Πατέρες του Έθνους, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, θα είχαν μείνει εμβρόντητοι αν διάβαζαν τη μαρτυρία του δημοσιογράφου Robert Sherman σχετικά με την απάντηση του Τζορτζ Μπους του πρεσβύτερου σε ερώτηση του Sherman, αν αναγνώριζε τα ίσα πολιτικά δικαιώματα και τον πατριωτισμό των άθεων Αμερικανών: «Όχι, δεν πιστεύω ότι οι άθεοι θα έπρεπε να θεωρούνται πολίτες, και ούτε θα έπρεπε να θεωρούνται πατριώτες. Το έθνος μας είναι ένα έθνος υπό τη σκέπη του Θεού».[22] Αν υποθέσουμε ότι η μαρτυρία τού Sherman είναι ακριβής (δυστυχώς δεν χρησιμοποίησε μαγνητόφωνο, και καμία άλλη εφημερίδα δεν δημοσίευσε κάτι σχετικό εκείνο το διάστημα), δοκιμάστε να αντικαταστήσετε τη λέξη «άθεοι» με το «Εβραίοι» ή με το «μουσουλμάνοι» ή με το «μαύροι». Αυτό θα σας δώσει ένα μέτρο της προκατάληψης και των διακρίσεων που υφίστανται σήμερα οι άθεοι Αμερικανοί. Το άρθρο τής Natalie Angier, «Confessions of a lonely atheist» (Εξομολογήσεις μιας μοναχικής ά-

θεης), στους *New York Times*, αποτελεί μια θλιμμένη και συγκινητική περιγραφή των αισθημάτων απομόνωσης που βιώνει ως άθεη στη σύγχρονη Αμερική.[23] Εντούτοις, η απομόνωση των άθεων Αμερικανών αποτελεί πλάνη, η οποία καλλιεργείται επιμελώς στηριγμένη στις προκαταλήψεις εναντίον τους. Στην Αμερική υπάρχουν πολύ περισσότεροι άθεοι απ' ό,τι νομίζετε. Όπως ανέφερα και στον Πρόλογο, οι άθεοι Αμερικανοί είναι πολύ περισσότεροι από τους θρησκευόμενους Εβραίους, ωστόσο αποτελεί κοινό μυστικό ότι το εβραϊκό λόμπι συγκαταλέγεται σε εκείνα που ασκούν την ισχυρότερη επιρροή στην Ουάσινγκτον. Τι θα μπορούσαν άραγε να καταφέρουν οι άθεοι Αμερικανοί εάν οργανώνονταν και εκείνοι κατάλληλα;*

Ο David Mills, στο αξιοθαύμαστο βιβλίο του *Atheist Universe* (Σύμπαν χωρίς Θεό), αφηγείται ένα απίστευτο περιστατικό αστυνομικής αυθαιρεσίας που μόνο σε ταινία δράσης θα μπορούσε να συμβεί —κι όμως είναι αληθινό. Ένας χριστιανός θεραπευτής διεξήγε μια «Σταυροφορία Θαυμάτων», και επισκεπτόταν και την πόλη τού Mills μία φορά το χρόνο. Μεταξύ άλλων, ο εν λόγω θεραπευτής παρακινούσε τους διαβητικούς να πετάξουν την ινσουλίνη τους και τους καρκινοπαθείς να εγκαταλείψουν τη χημειοθεραπεία και, αντιθέτως, να προσευχηθούν για να γίνει θαύμα. Πολύ λογικά, ο Mills αποφάσισε να οργανώσει μια ειρηνική διαμαρτυρία για να προειδοποιήσει τον κόσμο. Έκανε όμως το λάθος να πάει στην αστυνομία, να τους μιλήσει για την πρόθεσή του και να ζητήσει την προστασία τους από ενδεχόμενες επιθέσεις οπαδών του θεραπευτή. Ο πρώτος αστυνομικός στον οποίο απευθύνθηκε τον ρώτησε με βαρύ ύφος: «Και δεν μου λέτε, εσείς θα διαμαρτυρηθείτε υπέρ του ή κατά του;». Όταν ο Mills απάντησε «φυσικά, εναντίον του», ο αστυνομικός είπε ότι και ο ίδιος σχεδίαζε να παρευρεθεί στη σύναξη του θεραπευτή και πως σκόπευε να φτύσει τον Mills κατάμουτρα, καθώς θα περνούσαν δίπλα από τη συγκέντρωση διαμαρτυρίας του.

Ο Mills τότε αποφάσισε να δοκιμάσει την τύχη του με έναν άλλο αστυνομικό. Εκείνος όμως του είπε ότι, αν κάποιος οπαδός του θεραπευτή ασκούσε βία κατά του Mills, ο ίδιος θα συλλάμβανε τον Mills, διότι «προσπαθούσε να εμποδίσει το έργο του Θεού». Ο Mills πήγε στο σπίτι του και προσπάθησε να επικοινωνήσει τηλεφωνικά με το αστυνομικό τμήμα, ελπίζοντας ότι θα έβρισκε περισσότερη κατανόηση από τα ανώτερα κλιμάκια. Τελικά τον συνέδεσαν με έναν αρχιφύλακα, ο οποίος του είπε: «Άντε στο

* Ο Tom Flynn, εκδότης του περιοδικού *Free Inquiry*, θέτει το ζήτημα σθεναρά (στο «Secularism's breakthrough moment» [Η ώρα της ανάδυσης της εκκοσμίκευσης], *Free Inquiry*, 26:3, 2006, 16-17): «Αν εμείς οι άθεοι αισθανόμαστε απομονωμένοι και καταπιεσμένοι, μόνο τον εαυτό μας πρέπει να κατηγορούμε. Αριθμητικώς, είμαστε ισχυροί. Ας αρχίσουμε να δείχνουμε τη δύναμή μας».

διάβολο πια, φιλαράκο. Κανένας αστυνομικός δεν θέλει να προστατέψει έναν καταραμένο άθεο. Μακάρι κάποιος να σου σπάσει τα μούτρα καλώς». Καθώς φαίνεται, εκτός από τους κανόνες του συντακτικού, σε εκείνο το αστυνομικό τμήμα παραβίαζαν και κάθε έννοια ευγένειας και συναίσθησης του καθήκοντος. Ο Mills αναφέρει ότι μίλησε σε περίπου επτά ή οκτώ αστυνομικούς εκείνη την ημέρα. Κανείς τους δεν θέλησε να βοηθήσει, και οι περισσότεροι μάλιστα τον απείλησαν ευθέως ότι θα βιαιοπραγούσαν εις βάρος του.

Υπάρχουν άφθονες τέτοιες ανεκδοτολογικές μαρτυρίες σχετικά με την προκατάληψη ενάντια στους άθεους, αλλά η Margaret Downey, ιδρύτρια του Δικτύου Υποστήριξης Ενάντια στις Διακρίσεις (Anti Discrimination Support Network) διατηρεί ένα συστηματικό αρχείο τέτοιων περιπτώσεων μέσω της Εταιρείας Ελεύθερης Σκέψης της Μείζονος Φιλαδέλφειας (Freethought Society of Greater Philadelphia).[24] Η βάση δεδομένων που διατηρεί κατηγοριοποιεί τα περιστατικά με βάση το πού συμβαίνουν —στην κοινότητα, στα σχολεία, στους χώρους εργασίας, στα μέσα ενημέρωσης, στην οικογένεια και στους κυβερνητικούς κύκλους— και περιλαμβάνει περιπτώσεις παρενόχλησης, απόλυσης, εγκατάλειψης από την οικογένεια έως και φόνο.[25] Τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία έχει συγκεντρώσει η Downey αναφορικά με το μίσος και τις παρανοήσεις σχετικά με τους άθεους μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα ήταν σχεδόν αδύνατον για έναν άθεο να εκλεγεί σε οποιοδήποτε δημόσιο αξίωμα αν διαλαλούσε ευθαρσώς τις θέσεις του. Η Βουλή των Αντιπροσώπων αριθμεί 435 μέλη, και η Γερουσία 100. Εάν λοιπόν υποθέσουμε ότι στην πλειονότητά τους αυτά τα 535 άτομα είναι υψηλού μορφωτικού επιπέδου, από στατιστικής πλευράς θεωρείται σίγουρο ότι ανάμεσά τους θα υπάρχουν πολλοί άθεοι. Θα πρέπει μάλλον να είπαν ψέματα —ή έστω να απέκρυψαν τις πεποιθήσεις τους— προκειμένου να εκλεγούν. Ποιος όμως θα μπορούσε να τους κατηγορήσει, με δεδομένο το εκλογικό σώμα που έπρεπε να πείσουν; Είναι καθολικώς αποδεκτό ότι η δημόσια παραδοχή αθεϊσμού από πλευράς υποψηφίου για την προεδρία ισοδυναμεί με την πολιτική αυτοκτονία του.

Τα όσα συμβαίνουν σήμερα στην πολιτική σκηνή των ΗΠΑ, και οι προεκτάσεις τους, σίγουρα θα είχαν προκαλέσει φρίκη στον Jefferson, τον Washington, τον Madison, τον Adams και σε όλους τους φίλους τους. Ό,τι κι αν ήταν —αθεϊστές, αγνωστικιστές, ντεϊστές ή χριστιανοί—, θα αποστρέφονταν τους θεοκράτες τής Ουάσινγκτον του 21ου αιώνα. Και αντιθέτως, θα έβλεπαν με συμπάθεια τους ιδρυτές του κοσμικού κράτους της μεταποικιακής Ινδίας, ιδιαίτερα τον θρήσκο Γκάντι («Είμαι ινδουιστής, είμαι μουσουλμάνος, είμαι ιουδαίος, είμαι χριστιανός, είμαι βουδιστής!») και τον αθεϊστή Νεχρού:

> Το θέαμα αυτού που ονομάζεται θρησκεία —ή, εν πάση περιπτώσει, οργανωμένη θρησκεία—, στην Ινδία και αλλού, μου προκαλεί απέχθεια και συχνά το έχω καταδικάσει και έχω ευχηθεί να μπορούσα να το εξαλείψω. Σχεδόν πάντοτε δείχνει να αντιπροσωπεύει την τυφλή πίστη και την αντίδραση σε καθετί νέο, το δογματισμό και τη μισαλλοδοξία, τη δεισιδαιμονία, την εκμετάλλευση και τη διατήρηση παγιωμένων συμφερόντων.

Ο ορισμός τον οποίο έδωσε ο Νεχρού στην κοσμική Ινδία που ονειρεύτηκε ο Γκάντι (μακάρι να είχε πραγματοποιηθεί, αντί για τον κατακερματισμό της χώρας τους μέσα σε λουτρό αίματος από τις θρησκευτικές διαμάχες) θα μπορούσε κάλλιστα να είχε διατυπωθεί από τον ίδιο τον Jefferson:

> Συζητάμε για μια κοσμική Ινδία [...]. Μερικοί πιστεύουν ότι ο συγκεκριμένος όρος σημαίνει κάτι αντίθετο στη θρησκεία. Αυτό προφανώς και δεν αληθεύει. Εκείνο που σημαίνει είναι ένα κράτος το οποίο τιμά εξίσου όλες τις θρησκείες και τους δίνει ίσες ευκαιρίες· η Ινδία έχει μακρά ιστορία θρησκευτικής ανοχής [...]. Σε μια χώρα όπως η Ινδία, η οποία έχει πολλά διαφορετικά πιστεύματα και θρησκείες, δεν μπορεί να οικοδομηθεί αληθινή εθνική συνείδηση παρά μόνο στη βάση ενός κοσμικού κράτους.[26]

Ο ντεϊστικός Θεός, τον οποίο πολλοί συνδέουν με τους Πατέρες του Έθνους, αποτελεί σίγουρα μια βελτίωση σε σύγκριση με το τέρας της *Βίβλου*. Δυστυχώς δεν είναι περισσότερο πιθανό να υπάρχει —ή να υπήρξε— ούτε εκείνος. Υπό οποιαδήποτε μορφή, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι περιττή.* Επίσης, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού σχεδόν αποκλείεται βάσει των νόμων των πιθανοτήτων. Θα επανέλθω σχετικά στο Κεφάλαιο 4, αφού θα έχω ασχοληθεί με τις υποτιθέμενες αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού, στο Κεφάλαιο 3. Εν τω μεταξύ, στρέφομαι στον αγνωστικισμό, και στη λανθασμένη άποψη ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξη του Θεού είναι ένα ζήτημα που δεν πρέπει να θίγεται, καθώς βρίσκεται εκτός δικαιοδοσίας της επιστήμης.

---

* Όπως είπε ο Laplace, όταν ο Ναπολέων αναρωτήθηκε πώς είχε καταφέρει ο διάσημος μαθηματικός να γράψει το βιβλίο του χωρίς να κάνει καμία αναφορά στον Θεό, «Κύριε, δεν χρειάστηκα αυτή την υπόθεση».

Η ανεπάρκεια του αγνωστικισμού

Ο δυνατός, μυώδης χριστιανός,* που κήρυσσε από άμβωνος στο παλαιό παρεκκλήσι του σχολείου μου, άφηνε να διαφανεί μια αμυδρή εκτίμηση για τους άθεους. Τουλάχιστον αυτοί είχαν το θάρρος να παραδέχονται τις πεπλανημένες αντιλήψεις τους. Εκείνους όμως που δεν μπορούσε καθόλου να ανεχτεί ο ιεροκήρυκας ήταν οι αγνωστικιστές: σαχλοί αισθηματίες, σαν άνοστος χυλός, νερόβραστοι, αδύναμοι, ξέθωρες φιγούρες που μασούσαν τα λόγια τους. Είχε εν μέρει δίκιο, αλλά για εντελώς λανθασμένους λόγους. Στο ίδιο μοτίβο, κατά τον Quentin de la Bédoyère, ο καθολικός ιστορικός Hugh Ross Williamson «σεβόταν τον αφοσιωμένο πιστό και επίσης τον αφοσιωμένο άθεο. Την περιφρόνησή του τη φύλαγε για τις χλιαρές, ασπόνδυλες μετριότητες, που φτεροκοπούσαν σαστισμένες κάπου ενδιάμεσα».[27]

Δεν είναι καθόλου κακό να δηλώνει κανείς αγνωστικιστής σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχουν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Αντιθέτως, συνιστά την εύλογη τοποθέτηση. Ο Carl Sagan κράτησε υπερήφανα αγνωστικιστική στάση όταν ρωτήθηκε αν υπάρχει ζωή και αλλού στο Σύμπαν. Αφού αρνήθηκε να δώσει οριστική απάντηση, ο συνομιλητής του τον πίεσε να πει τι ένιωθε βαθιά μέσα του, «στα σωθικά του», και εκείνος τότε είπε την αξέχαστη φράση: «Μα, προσπαθώ να μη σκέπτομαι με τα σωθικά μου. Αλήθεια, δεν είναι κακό να επιφυλαχθεί κανείς να αποφανθεί έως ότου συγκεντρωθούν όλα τα αποδεικτικά στοιχεία».[28] Το ζήτημα των εξωγήινων μορφών ζωής παραμένει ανοικτό. Είναι δυνατόν να διατυπωθούν βάσιμα επιχειρήματα και για τις δύο απόψεις, αλλά δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία ώστε να προχωρήσουμε πιο πέρα από την απόδοση βαθμών πιθανότητας στη μία ή την άλλη. Μια τέτοια αγνωστικιστική στάση είναι η σωστότερη επιλογή όσον αφορά πολλά επιστημονικά ερωτήματα —όπως, λόγου χάριν, τι προκάλεσε την εξαφάνιση ειδών στο τέλος του Περμίου, την πιο μαζική εξαφάνιση που έχει να επιδείξει η ιστορία των απολιθωμάτων. Η αιτία ίσως ήταν η πτώση κάποιου μετεωρίτη, όπως εκείνου που κατά πάσα πιθανότητα —βάσει των υπαρχουσών ενδείξεων— προκάλεσε τη μεταγενέστερη εξαφάνιση των δεινοσαύρων. Πολλές άλλες θα μπορούσαν να είναι οι αιτίες —ή και κάποιος συνδυασμός αιτιών. Ο αγνωστικισμός σχετικά με τις αιτίες και των δύο προαναφερθεισών μαζικών εξαφανίσεων θεωρείται εύλογος. Τι θα λέγατε όμως για το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού; Θα έπρεπε να εί-

* Το πρότυπο του «μυώδους χριστιανού» πρωτοεμφανίστηκε στην Αγγλία σε γραπτά συγγραφέων της βικτωριανής εποχής. Τόνιζε την πνευματική (μέσω των χριστιανικών ιδεωδών) και σωματική εκγύμναση. (Σ.τ.μ.)

μαστε αγνωστικιστές και σε αυτή την περίπτωση; Πολλοί έχουν απαντήσει οριστικώς ναι, με τέτοια σιγουριά που δείχνει να προδίδει άλλες διαθέσεις. Έχουν δίκιο;

Θα ξεκινήσω με τη διάκριση του αγνωστικισμού σε δύο είδη. Ο Προσωρινός Αγνωστικισμός στην Πράξη (ΠΑΠ) είναι η θεμιτή τήρηση ουδέτερης στάσης απέναντι σε ένα ερώτημα για το οποίο υπάρχει μεν οριστική απάντηση, αλλά δεν διαθέτουμε ακόμα αρκετά αποδεικτικά στοιχεία για να καταλήξουμε σε αυτήν (ή δεν καταλαβαίνουμε τα διαθέσιμα στοιχεία ή δεν έχουμε τον απαιτούμενο χρόνο για να διαβάσουμε τα στοιχεία κ.λπ.). Ο ΠΑΠ θα ήταν η κατάλληλη στάση απέναντι στο ερώτημα των αιτίων της μαζικής εξαφάνισης στο Πέρμιο. Υπάρχει κάπου μια αλήθεια, και ελπίζουμε ότι κάποτε θα τη μάθουμε —αλλά για την ώρα δεν τη γνωρίζουμε.

Υπάρχει όμως και μια άκρως αναπόδραστη στάση αποφυγής οποιασδήποτε τοποθέτησης, την οποία θα ονομάσω Μόνιμο Αγνωστικισμό Κατ' αρχήν (ΜΑΚ). Ο αγνωστικισμός του είδους ΜΑΚ προσφέρεται για ερωτήματα που δεν μπορούν να απαντηθούν ποτέ, όσα στοιχεία κι αν συγκεντρώσουμε, διότι η ίδια η έννοια της απόδειξης δεν ισχύει εν προκειμένω. Το ερώτημα ανάγεται σε άλλο επίπεδο ή σε μια διαφορετική διάσταση, πέρα από την εμβέλεια των αποδείξεων. Ένα σχετικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο το χιλιοειπωμένο φιλοσοφικό ερώτημα αν βλέπουν και οι άλλοι το κόκκινο χρώμα όπως το βλέπω εγώ. Ίσως το δικό σου κόκκινο να είναι το δικό μου πράσινο, ή κάτι τελείως διαφορετικό από οποιοδήποτε χρώμα μπορώ να φανταστώ. Οι φιλόσοφοι παραθέτουν το ερώτημα τούτο ως μη επιδεχόμενο απάντησης, ανεξάρτητα από το πόσα αποδεικτικά στοιχεία μπορεί να υπάρξουν κάποτε. Έτσι και μερικοί επιστήμονες και άλλοι διανοητές έχουν πειστεί —με μεγαλύτερη προθυμία απ' όση χρειάζεται, κατά την άποψή μου— ότι το ερώτημα για την ύπαρξη του Θεού ανήκει στη μονίμως απροσπέλαστη κατηγορία τού ΜΑΚ. Από εκεί, όπως θα δούμε, καταλήγουν στο παράλογο συμπέρασμα ότι αμφότερες οι εικασίες για ύπαρξη και μη ύπαρξη του Θεού έχουν ακριβώς την ίδια πιθανότητα να είναι ορθές. Εγώ πρόκειται να υποστηρίξω μια πολύ διαφορετική άποψη: ο αγνωστικισμός σχετικά με την ύπαρξη του Θεού ανήκει αμετακίνητα στην προσωρινή κατηγορία, είναι ΠΑΠ: Ο Θεός ή υπάρχει ή δεν υπάρχει. Πρόκειται για επιστημονικό ερώτημα· κάποια μέρα θα ξέρουμε την απάντηση, και εν τω μεταξύ μπορούμε να διατυπώσουμε μερικά ισχυρά επιχειρήματα σχετικά με τις πιθανότητες να υπάρχει.

Στην ιστορία των ιδεών συναντούμε παραδείγματα ερωτημάτων τα οποία απαντήθηκαν αν και μέχρι τότε πιστευόταν ότι θα βρίσκονταν για πάντα πέρα από τις δυνατότητες της επιστήμης. Το 1835, ο διακεκριμένος γάλλος φιλόσοφος August Comte έγραψε για τα άστρα: «Δεν θα μπορέσου-

με ποτέ να μελετήσουμε, με καμία μέθοδο, τη χημική τους σύσταση ή την ορυκτολογική τους δομή». Αλλά πριν καλά καλά προλάβει να γράψει αυτές τις λέξεις, ο Fraunhofer είχε αρχίσει ήδη να χρησιμοποιεί το φασματοσκόπιό του για να αναλύσει τη χημική σύσταση του Ήλιου. Σήμερα, οι φασματοσκόποι ανατρέπουν καθημερινά τον αγνωστικισμό τού Comte με τις εξ αποστάσεως αναλύσεις της ακριβούς χημικής σύστασης ακόμη πιο μακρινών άστρων.[29] Όποιο κι αν ήταν το είδος του αγνωστικισμού τού Comte ως προς τα άστρα, η διδακτική τούτη ιστορία δείχνει ότι τουλάχιστον πρέπει να είμαστε περισσότερο επιφυλακτικοί πριν διακηρύξουμε πομπωδώς την αιώνια ορθότητα του αγνωστικισμού. Εντούτοις, όταν η συζήτηση θίγει το κρίσιμο ζήτημα του Θεού, ένας μεγάλος αριθμός φιλοσόφων και επιστημόνων υιοθετούν τον αγνωστικισμό με μεγάλη ευχαρίστηση, αρχής γενομένης από εκείνον που επινόησε την ίδια τη λέξη, τον T.H. Huxley.[30]

Ο Huxley διατύπωσε τον ορισμό του νέου όρου του ενώ όρθωνε το ανάστημά του απέναντι σε μια προσωπική επίθεση. Ο διευθυντής τού King's College του Λονδίνου, ο αιδεσιμότατος δρ Wace, είχε εκφράσει την περιφρόνησή του για τον «δειλό αγνωστικισμό» τού Huxley:

> Μπορεί να προτιμά να αυτοαποκαλείται αγνωστικιστής, αλλά του πρέπει ένας παλαιότερος χαρακτηρισμός —είναι άθρησκος, δηλαδή άπιστος. Η λέξη άθρησκος ενδεχομένως φέρει μια δυσάρεστη σημασία —και ίσως δικαίως τη φέρει. Είναι, ως ώφειλε, δυσάρεστο για κάποιον να χρειάζεται να πει ευθέως ότι δεν πιστεύει στον Ιησού Χριστό.

Ο Huxley δεν ήταν ο τύπος του ανθρώπου που θα αντιπαρερχόταν μια τέτοια πρόκληση, και η απάντησή του, το 1889, υπήρξε τόσο καυστική όσο αναμενόταν (μολονότι δεν παρεξέκλινε ποτέ από τους αβρούς τρόπους του: τα δόντια τού «μπουλντόγκ του Δαρβίνου» είχαν ακονιστεί από την αστική βικτωριανή ειρωνεία). Στο τέλος, αφού ανταπέδωσε στον δρ Wace τα δέοντα, και με το παραπάνω, ο Huxley επανήλθε στη λέξη «αγνωστικιστής» και εξήγησε πώς τη βρήκε. Κάποιοι άλλοι, παρατήρησε,

> παρουσιάζονταν αρκετά σίγουροι ότι είχαν κατακτήσει μια ορισμένη «γνώση» —είχαν δηλαδή λιγότερο ή περισσότερο επιτυχώς, λύσει το πρόβλημα της ύπαρξης [του Θεού]· ενώ εγώ ήμουν απολύτως σίγουρος ότι δεν το είχα λύσει, και μάλιστα είχα πειστεί ότι το πρόβλημα δεν επιδέχεται λύση. Και, με τον Χιουμ και τον Καντ στο πλευρό μου, δεν θεώρησα τον εαυτό μου αλαζόνα που ενστερνιζόμουν θερμά αυτή την άποψη [...]. Έτσι, κατόπιν πολλής σκέψης, επινόησα ένα χαρακτηρισμό ο οποίος μου φάνηκε κατάλληλος, εκείνον του «αγνωστικιστή».

Στη συνέχεια της ομιλίας του, ο Huxley εξήγησε ότι οι αγνωστικιστές δεν έχουν καμία πίστη, ούτε καν πίστη στην ανυπαρξία του Θεού.

> Μάλιστα, ο αγνωστικισμός δεν είναι πίστη σε κάτι αλλά μια μέθοδος, της οποίας η ουσία βρίσκεται στη διεξοδική εφαρμογή μίας και μοναδικής αρχής [...]. Θετικά, η αρχή μπορεί να εκφραστεί ως εξής: Σε ζητήματα της διάνοιας, ακολούθησε τη λογική σου έως εκεί όπου μπορεί να σε οδηγήσει, χωρίς να υπολογίζεις τίποτε άλλο. Και αρνητικά: Σε ζητήματα της διάνοιας, μην προσποιείσαι ότι υπάρχει βεβαιότητα σε συμπεράσματα τα οποία δεν έχουν αποδειχθεί ή δεν επιδέχονται απόδειξη. Αυτή είναι κατ' εμέ η αγνωστικιστική πίστη· αν μάλιστα κανείς την κρατήσει ακέραιη και ακηλίδωτη, δεν θα ντραπεί να κοιτάξει το Σύμπαν κατάματα, ό,τι κι αν του επιφυλάσσει το μέλλον.

Αυτά τα λόγια τυγχάνουν του απόλυτου σεβασμού κάθε επιστήμονα, και πράγματι κανείς δεν θα μπορούσε να ασκήσει επιπόλαιη κριτική στον T.H. Huxley. Εκείνος όμως, καθώς είχε επικεντρωθεί στο απολύτως αδύνατο της απόδειξης και της διάψευσης της ύπαρξης του Θεού, φαίνεται ότι αγνοούσε τη λεπτή έννοια της *πιθανότητας*. Το γεγονός ότι δεν μπορούμε ούτε να αποδείξουμε ούτε να διαψεύσουμε την ύπαρξη κάποιου πράγματος δεν καθιστά την ύπαρξη και τη μη ύπαρξή του ισότιμες. Δεν νομίζω ότι ο Huxley θα διαφωνούσε επ' αυτού, και υποψιάζομαι ότι, όταν έδινε την αντίθετη εντύπωση, στην πραγματικότητα υποχωρούσε ως προς ένα ζήτημα, ώστε να διασφαλίσει την αποδοχή της άποψής του σχετικά με κάποιο άλλο. Όλοι έχουμε κάνει το ίδιο, κάποιες φορές.

Αντίθετα με τον Huxley, θα υποστηρίξω ότι η ύπαρξη του Θεού είναι επιστημονική υπόθεση όπως και κάθε άλλη. Μολονότι δύσκολα ελέγχεται στην πράξη, ανήκει στην κατηγορία τού ΠΑΠ, όπως και οι διαφωνίες σχετικά με τις εξαφανίσεις ειδών κατά το Πέρμιο ή το Κρητιδικό. Η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη του Θεού συνιστά επιστημονικό δεδομένο σχετικά με το Σύμπαν, δεδομένο το οποίο είναι ανακαλύψιμο, αν όχι στην πράξη, τουλάχιστον κατ' αρχήν. Εάν ο Θεός υπήρχε, και αποφάσιζε να το φανερώσει, θα μπορούσε να τερματίσει ο ίδιος την αντιπαράθεση με ένα αποστομωτικό επιχείρημα υπέρ του, παταγωδώς και κατηγορηματικώς. Αλλά ακόμη κι αν η ύπαρξη του Θεού δεν αποδειχθεί ή δεν διαψευστεί ποτέ με βεβαιότητα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τα υπάρχοντα στοιχεία και η λογική μπορούν να οδηγήσουν σε έναν υπολογισμό της πιθανότητας να υπάρχει, η οποία θα διαφέρει πολύ από το 50%.

Ας πάρουμε λοιπόν στα σοβαρά την ιδέα ενός φάσματος πιθανοτήτων, και ας τοποθετήσουμε τις ανθρώπινες κρίσεις σχετικά με την ύπαρξη του

Θεού σε διαφορετικά σημεία του, μεταξύ δύο αντίθετων άκρων βεβαιότητας. Το φάσμα είναι συνεχές, αλλά μπορεί να αναπαρασταθεί με τα εξής επτά σημαντικά σημεία:

1. Πιθανότητα 100% υπέρ της ύπαρξης του Θεού. Ισχυρά θεϊστής. Όπως είπε και ο C.G. Jung, «Δεν πιστεύω, *γνωρίζω*».

2. Πολύ μεγάλη πιθανότητα αλλά λιγότερη από 100%. *De facto* θεϊστής. «Δεν μπορώ να ξέρω με βεβαιότητα, αλλά έχω ισχυρή πίστη στον Θεό και περνώ τη ζωή μου αποδεχόμενος ότι υπάρχει».

3. Πιθανότητα πάνω από 50% αλλά όχι πολύ μεγαλύτερη. Τυπικώς αγνωστικιστής, με κλίση όμως προς το θεϊσμό. «Διατηρώ πολλές αμφιβολίες, αλλά τείνω να πιστεύω ότι υπάρχει Θεός».

4. Πιθανότητα ακριβώς 50%. Πλήρως και αμερόληπτα αγνωστικιστής. «Η ύπαρξη και η μη ύπαρξη του Θεού έχουν ακριβώς ίσες πιθανότητες».

5. Πιθανότητα μικρότερη από 50% αλλά όχι πολύ μικρότερη. Τυπικώς αγνωστικιστής αλλά με κλίση προς τον αθεϊσμό. «Δεν γνωρίζω αν ο Θεός υπάρχει ή όχι, αλλά κλίνω προς το σκεπτικισμό».

6. Πολύ μικρή πιθανότητα, αλλά μεγαλύτερη από μηδέν. *De facto* αθεϊστής. «Δεν μπορώ να γνωρίζω με βεβαιότητα, αλλά νομίζω ότι η ύπαρξη του Θεού είναι ελάχιστα πιθανή και περνώ τη ζωή μου αποδεχόμενος ότι δεν υπάρχει Θεός».

7. Ισχυρά αθεϊστής. «Γνωρίζω ότι δεν υπάρχει Θεός, με την ίδια βεβαιότητα που ο Jung "γνωρίζει" ότι υπάρχει».

Θα εκπλησσόμουν αν έβρισκα πολλούς ανθρώπους στην έβδομη κατηγορία, αλλά την περιλαμβάνω και αυτή —για λόγους συμμετρίας προς την κατηγορία 1, η οποία είναι αρκετά πολυπληθής. Η ίδια η φύση της πίστης επιτρέπει τη διατήρηση μιας πεποίθησης απουσία αποχρώντων λόγων (ο Jung πίστευε επίσης ότι ορισμένα βιβλία στο ράφι του εκρήγνυντο αυθόρμητα με έναν δυνατό κρότο). Οι αθεϊστές δεν έχουν καθόλου πίστη· και η λογική από μόνη της δεν θα μπορούσε ποτέ να ωθήσει κάποιον στην απόλυτη πεποίθηση ότι κάτι δεν υπάρχει, πέραν πάσης αμφιβολίας. Επομένως, η έβδομη κατηγορία είναι εκ των πραγμάτων πιο ολιγομελής από τη διαμετρικά αντίθετή της, την πρώτη κατηγορία, η οποία έχει πολλούς «αφοσιωμένους» κατοίκους. Τον εαυτό μου τον κατατάσσω στην έκτη κατηγορία, αλλά με κλίση προς την έβδομη —είμαι αγνωστικιστής μόνο στο βαθμό όπου είμαι αγνωστικιστής και σχετικά με τις νεράιδες στο βάθος του κήπου.

Το φάσμα των πιθανοτήτων λειτουργεί καλά για τον ΠΑΠ. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται δελεαστικό το να τοποθετήσει κανείς τον ΜΑΚ στο μέσον του φάσματος, αποδίδοντας στην ύπαρξη του Θεού πιθανότητα 50%, αλλά δεν είναι σωστό. Οι αγνωστικιστές τύπου ΜΑΚ διατείνονται ότι δεν μπορούμε να πούμε τίποτε, είτε προς τη μία κατεύθυνση είτε προς την άλλη, σχετικά με το ερώτημα για την ύπαρξη του Θεού. Η ερώτηση αυτή, σύμφωνα με τους αγνωστικιστές τού ΜΑΚ, είναι αδύνατον να απαντηθεί κατ' αρχήν, και έτσι αρνούνται κατηγορηματικά να τοποθετηθούν οπουδήποτε εντός του φάσματος των πιθανοτήτων. Το γεγονός ότι δεν μπορώ να γνωρίζω αν στο δικό σου κόκκινο αντιστοιχεί το δικό μου πράσινο δεν συνεπάγεται ότι η πιθανότητα να αληθεύει η εν λόγω πρόταση ισούται με 50%. Η συγκεκριμένη πρόταση στερείται πλήρως νοήματος, οπότε δεν είναι δυνατόν να της αποδοθεί κάποια πιθανότητα. Εντούτοις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτελεί σύνηθες λάθος να κάνει κάποιος το λογικό άλμα από την προκείμενη —ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού είναι θεωρητικώς αδύνατον να απαντηθεί— στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξή του έχουν ίσες πιθανότητες.

Η ίδια πλάνη μπορεί να εκφραστεί και μέσω της συζήτησης σχετικά με το ποιος φέρει το βάρος της απόδειξης· με τούτη τη μορφή παρουσιάζεται γλαφυρά στην παραβολή τού Bertrand Russell για την ουράνια τσαγιέρα:

> Πολλοί θρήσκοι μιλούν σαν να υποχρεούνται οι σκεπτικιστές να διαψεύσουν τα παραδεδεγμένα δόγματα, και όχι σαν να πρέπει να τα αποδείξουν όσοι τα πιστεύουν. Αυτό φυσικά είναι λάθος. Αν εγώ έλεγα ποτέ ότι ανάμεσα στη Γη και στον Άρη υπάρχει μια πορσελάνινη τσαγιέρα που περιφέρεται γύρω από τον Ήλιο σε ελλειπτική τροχιά, κανένας δεν θα μπορούσε να διαψεύσει την πρότασή μου —υπό την προϋπόθεση ότι θα είχα μεριμνήσει να προσθέσω πως η τσαγιέρα είναι τόσο μικρή ώστε δεν μπορεί να παρατηρηθεί ακόμη και με τα πιο ισχυρά μας τηλεσκόπια. Εάν όμως έφτανα στο σημείο να πω ότι, εφόσον η πρότασή μου δεν μπορεί να διαψευστεί, η αμφισβήτησή της από την ανθρώπινη λογική αποτελεί ασυγχώρητο θράσος, τότε θα θεωρούνταν, και πολύ σωστά, ότι λέω ανοησίες. Εάν όμως η ύπαρξη μιας τέτοιας τσαγιέρας βεβαιωνόταν από αρχαία βιβλία, διδασκόταν ως ιερή αλήθεια κάθε Κυριακή και ενσταλαζόταν στο νου των παιδιών στο σχολείο, οι ενδοιασμοί κάποιου για το αν θα έπρεπε να πιστέψει στην ύπαρξή της θα αποτελούσαν πλέον σημάδι εκκεντρικότητας, και ο αμφισβητίας θα δεχόταν τις φροντίδες του ψυχιάτρου —σε μια πιο πεφωτισμένη εποχή— ή εκείνες του ιεροεξεταστή —σε κάποια παλαιότερη.[31]

Ας μην αναλώσουμε άλλο το χρόνο μας εξηγώντας για ποιο λόγο κανένας, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν λατρεύει τσαγιέρες.* Αν μας πίεζαν όμως, δεν θα διστάζαμε να δηλώσουμε την ισχυρή μας πεποίθηση ότι σίγουρα δεν υπάρχει τσαγιέρα σε τροχιά στο Διάστημα. Εντούτοις, από μια αυστηρώς λογική σκοπιά, θα έπρεπε να δηλώνουμε όλοι *αγνωστικιστές ως προς την τσαγιέρα*: δεν μπορούμε να αποδείξουμε με βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει ουράνια τσαγιέρα. Στην πράξη, επομένως, απομακρυνόμαστε από τον αγνωστικισμό ως προς την τσαγιέρα και πλησιάζουμε τον *ατσαγιερισμό*.

Ένας φίλος μου που ανατράφηκε με τις αρχές του ιουδαϊσμού και συνεχίζει να τηρεί την αργία του Σαββάτου και άλλα ιουδαϊκά έθιμα από αφοσίωση στην πολιτισμική κληρονομιά του, περιγράφει τον εαυτό του ως «αγνωστικιστή ως προς τη νεράιδα των δοντιών». Θεωρεί ότι η ύπαρξη του Θεού δεν είναι πιθανότερη από την ύπαρξη της νεράιδας των δοντιών. Καμία από τις δύο υποθέσεις δεν μπορεί να διαψευστεί, αλλά αμφότερες έχουν εξίσου ελάχιστες πιθανότητες να ισχύουν. Ο ίδιος είναι αθεϊστής στον ίδιο μεγάλο βαθμό που είναι και ανεραϊδιστής· και αγνωστικιστής σχετικά και με τα δύο, στον ίδιο μικρό βαθμό.

Η τσαγιέρα τού Russell αντιπροσωπεύει, φυσικά, ένα άπειρο πλήθος πραγμάτων των οποίων την ύπαρξη μπορούμε να συλλάβουμε αλλά όχι να διαψεύσουμε. Ο Clarence Darrow, αμερικανός μεγαλοδικηγόρος, είπε: «Δεν πιστεύω στον Θεό όπως δεν πιστεύω και στη Μαμά Χήνα».** Ο δημοσιογράφος Andrew Mueller υποστηρίζει ότι η προσχώρηση σε μια ορισμένη θρησκεία «δεν είναι περισσότερο ή λιγότερο παράξενο πράγμα από το να επιλέξει κανείς να πιστεύει ότι η υφήλιος έχει σχήμα ρόμβου και ότι την ξεγέννησαν από το Σύμπαν με τις δαγκάνες τους δύο γιγάντιοι πράσινοι αστακοί με τα ονόματα Εσμεράλδα και Κιθ».[32] Ένα άλλο παράδειγμα είναι ο αόρατος, άυλος, ανεπαίσθητος μονόκερως, τη διάψευση του οποίου επιχειρούν κάθε χρόνο τα παιδιά στο Camp Quest.*** Τη στιγμή τούτη, μια

---

* Ίσως βιάστηκα να το πω. Η *Independent* της 5ης Ιουνίου 2005 δημοσίευσε το ακόλουθο: «Επίσημες πηγές της Μαλαισίας αναφέρουν ότι τα μέλη κάποιας θρησκευτικής αίρεσης που έκτισε μια ιερή τσαγιέρα σε μέγεθος σπιτιού έχουν παραβιάσει τους κανονισμούς της πολεοδομίας». Βλ. επίσης το ειδησεογραφικό δελτίο τού BBC στη διεύθυνση http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4692039.stm.

** Η Mother Goose (Μαμά Χήνα) είναι φανταστικό πρόσωπο, που υποτίθεται ότι επινόησε τραγουδάκια για μικρά παιδιά. (Σ.τ.μ.)

*** Το Camp Quest (Κατασκήνωση της αναζήτησης) οδηγεί τον αμερικανικό θεσμό της καλοκαιρινής κατασκήνωσης προς μια αξιοθαύμαστη κατεύθυνση. Σε αντίθεση με άλλες θερινές κατασκηνώσεις οι οποίες διαπνέονται από θρησκευτικά ή προσκοπικά ιδεώδη, το Camp Quest, που ιδρύθηκε από τους Edwin και Helen Kagin στο Κεντάκι, διευθύνεται από ουμανιστές θιασώτες της εκκοσμίκευσης. Τα παιδιά ενθαρρύνονται να σκέ-

δημοφιλής θεότητα στο Διαδίκτυο —και εξίσου μη διαψεύσιμη όσο και ο Ιεχωβά ή οποιαδήποτε άλλη θεότητα— είναι το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών, και υπάρχουν πολλοί που διατείνονται ότι τους έχει αγγίξει με τη μακαρονοειδή του απόφυση.[33] Χάρηκα ιδιαίτερα όταν είδα ότι το *Ευαγγέλιο του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών* έχει πλέον εκδοθεί και σε βιβλίο,[34] με μεγάλη επιτυχία. Δεν το διάβασα, αλλά γιατί να διαβάσει κανείς ένα ευαγγέλιο όταν *γνωρίζει* ότι λέει την αλήθεια; Παρεμπιπτόντως —όπως αναμενόταν— ένα μεγάλο σχίσμα έχει ήδη διχάσει τους πιστούς, με αποτέλεσμα τη δημιουργία της *Αναμορφωμένης* Εκκλησίας του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών.[35]

Με όλα τούτα τα υπερβολικά παραδείγματα θέλω να δείξω ότι, μολονότι δεν επιδέχονται διάψευση, κανένας δεν θεωρεί ότι η ύπαρξη και η μη ύπαρξή τους έχουν ίσες πιθανότητες. Ο Russell υποστήριζε ότι η απόδειξη βαρύνει αυτούς που πιστεύουν, και όχι εκείνους που δεν πιστεύουν. Εγώ υποστηρίζω ότι οι πιθανότητες ύπαρξης της τσαγιέρας (ή του Ιπτάμενου Τέρατος των Μακαρονιών, ή της Εσμεράλδας και του Κιθ ή του μονόκερω κ.λπ.) δεν είναι ίσες με τις πιθανότητες μη ύπαρξής της.

Το γεγονός ότι οι διαστημικές τσαγιέρες και οι νεράιδες των δοντιών είναι ανεπίδεκτες διάψευσης δεν θεωρείται από κανέναν λογικό άνθρωπο ως το είδος του συμπεράσματος που θα έκρινε την όποια ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση. Κανένας μας δεν αισθάνεται την υποχρέωση να διαψεύσει την ύπαρξη των εκατομμυρίων παρατραβηγμένων πραγμάτων που μπορεί να παραγάγει μια αστείρευτη ή καλπάζουσα φαντασία. Έχω ανακαλύψει και εφαρμόζω μια αρκετά διασκεδαστική στρατηγική όταν με ρωτούν αν είμαι άθεος: επισημαίνω ότι και ο ερωτών είναι άθεος όσον αφορά τον Δία, τον Απόλλωνα, τον Άμμωνα Ρα, τον Μίθρα, τον Βάαλ, τον Θωρ, τον Βόταν, το Χρυσό Μόσχο και το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών. Εγώ απλώς προχωρώ κατά έναν ακόμα θεό.

Όλοι θεωρούμε ότι δικαιούμαστε να εκφράσουμε τον εξαιρετικά έντονο σκεπτικισμό μας ώς το σημείο μάλιστα της απερίφραστης δυσπιστίας —με τη διαφορά ότι, όσον αφορά τους μονόκερους, τις νεράιδες των δοντιών και τους θεούς της αρχαίας Ελλάδας, της Ρώμης, της Αιγύπτου και των Βίκινγκς, δεν υπάρχει (σήμερα) ανάγκη να μπούμε σε τέτοιο κόπο. Στην περίπτωση του αβραμικού Θεού, ωστόσο, πρέπει να μπούμε στον κόπο, διότι

πτονται ανεξάρτητα και κριτικά, ενώ ταυτόχρονα διασκεδάζουν με όλες τις συνήθεις υπαίθριες δραστηριότητες (www.camp-quest.org). Και άλλες τέτοιες κατασκηνώσεις με παρόμοια ιδεώδη έχουν ξεφυτρώσει κιόλας στο Τενεσί, στη Μινεσότα, στο Μίσιγκαν, στο Οχάιο και στον Καναδά.

μια μεγάλη μερίδα των ανθρώπων με τους οποίους μοιραζόμαστε τον πλανήτη διατηρούν πράγματι την ισχυρή πεποίθηση ότι υπάρχει. Η τσαγιέρα τού Russell δείχνει ότι η ευρύτατα διαδεδομένη πίστη στον Θεό, εν συγκρίσει με την πίστη σε ουράνιες τσαγιέρες, δεν επιφορτίζει τη λογική με το βάρος της απόδειξης· ίσως τελικά και να την επιφορτίζει όμως, για λόγους πρακτικής πολιτικής. Η αδυναμία απόδειξης της μη ύπαρξης του Θεού είναι αποδεκτή και τετριμμένο θέμα, έστω και μόνο υπό την έννοια ότι δεν μπορούμε ποτέ να αποδείξουμε με απόλυτη βεβαιότητα τη μη ύπαρξη οποιουδήποτε πράγματος. Σημασία δεν έχει το αν η ύπαρξη του Θεού μπορεί ή όχι να διαψευστεί (που δεν μπορεί), αλλά το αν η ύπαρξή του είναι *πιθανή*. Πρόκειται για άλλο ζήτημα. Ορισμένα πράγματα τα οποία δεν επιδέχονται διάψευση κρίνονται, πολύ λογικά, ως πολύ λιγότερο πιθανά απ' ό,τι άλλα, παρομοίως ανεπίδεκτα διάψευσης πράγματα. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρούμε ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού δεν γίνεται να τοποθετηθεί στο φάσμα των πιθανοτήτων. Και οπωσδήποτε δεν είναι λογικό να υποθέτουμε ότι, μόνο και μόνο επειδή η ύπαρξη του Θεού δεν μπορεί να αποδειχθεί ή να διαψευστεί, η πιθανότητα της ύπαρξής του ισούται με 50%. Το αντίθετο, μάλιστα, όπως πρόκειται να δούμε.

NOMA

Όπως ο Thomas Huxley υποχώρησε και προσποιήθηκε ότι συμμερίζεται τον εντελώς αμερόληπτο αγνωστικισμό —ο οποίος βρίσκεται ακριβώς στο μέσον του φάσματός μου με τα επτά σημεία—, έτσι και οι θεϊστές κάνουν το ίδιο από την αντίθετη κατεύθυνση, και για έναν παρόμοιο λόγο. Ο θεολόγος Alister McGrath το καθιστά κεντρικό ζήτημα στο βιβλίο του *Dawkins' God: Genes, Memes and the Origin of Life* (Ο Θεός τού Dawkins. Γονίδια, μιμίδια και η προέλευση της ζωής). Πράγματι, ύστερα από μια αξιοθαύμαστα αντικειμενική σύνοψη του επιστημονικού μου έργου, ιδού το μοναδικό επιχείρημα που φαίνεται να μου αντιτάσσει: το αναντίρρητο αλλά και απογοητευτικά ανίσχυρο επιχείρημα ότι δεν μπορεί κανείς να διαψεύσει την ύπαρξη του Θεού. Σελίδα τη σελίδα, καθώς διάβαζα τον McGrath, έπιασα τον εαυτό μου να γράφει τη λέξη «τσαγιέρα» στα περιθώρια των σελίδων. Επικαλούμενος και πάλι τον T.H. Huxley, ο McGrath λέει: «Αγανακτισμένος πλέον και με τους θεϊστές και με τους αθεϊστές, καθώς αμφότεροι έκαναν ματαίως δογματικές δηλώσεις βάσει ανεπαρκών εμπειρικών στοιχείων, ο Huxley δήλωσε ότι το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού δεν μπορούσε να απαντηθεί με βάση την επιστημονική μέθοδο».

Ο McGrath συνεχίζει παραθέτοντας σχόλια του Stephen Jay Gould, στο

ίδιο πνεύμα: «Το λέω σε όλους τους συναδέλφους μου, όπως το έχω επαναλάβει εκατομμύρια άλλες φορές (από τις ακαδημαϊκές συζητήσεις έως τις εμπεριστατωμένες πραγματείες): η επιστήμη απλώς δεν μπορεί (με τις δόκιμες μεθόδους της) να αποφανθεί ως προς τη δυνατότητα να εποπτεύεται η Φύση από τον Θεό. Δεν την επιβεβαιώνουμε ούτε και την αρνούμαστε· απλώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση επ' αυτού ως επιστήμονες». Εκτός από τον πλήρη αυτοπεποίθησης, σχεδόν εκφοβιστικό τόνο της κατηγορηματικής δήλωσης του Gould, ποια, άραγε, είναι η αιτιολόγησή της; Γιατί, λοιπόν, δεν θα έπρεπε να εκφέρουμε κρίση για τον Θεό, ως επιστήμονες; Και γιατί η τσαγιέρα τού Russsell ή το Ιπτάμενο Τέρας των Μακαρονιών δεν βρίσκονται εξίσου στο απυρόβλητο απέναντι στον επιστημονικό σκεπτικισμό; Όπως θα υποστηρίξω σύντομα, ένα σύμπαν με κάποιον δημιουργικό επόπτη θα ήταν πολύ διαφορετικό είδος σύμπαντος από εκείνο που δεν θα είχε τέτοιον επόπτη. Γιατί, λοιπόν, αυτό δεν αποτελεί επιστημονικό ζήτημα;

Σε ένα από τα λιγότερο εκτιμώμενα βιβλία του, το *Rocks of Ages* (Βράχοι των αιώνων),* ο Gould ώθησε την τέχνη της ευελιξίας έως τη δουλική επίκυψη. Εκεί εισήγαγε το ακρωνύμιο NOMA από τη φράση non-overlapping magisteria (μη επικαλυπτόμενες περιοχές δικαιοδοσίας):**

> Το δίκτυο, ή η περιοχή δικαιοδοσίας, της επιστήμης καλύπτει την εμπειρική σφαίρα: από τι είναι φτιαγμένο το Σύμπαν (δεδομένα) και γιατί λειτουργεί με αυτό τον τρόπο (θεωρία). Η περιοχή δικαιοδοσίας της θρησκείας εκτείνεται στα ερωτήματα για το έσχατο νόημα και τις ηθικές αξίες. Αυτές οι δύο περιοχές δικαιοδοσίας δεν επικαλύπτονται και ούτε περιέχουν όλες τις όψεις της αναζήτησης της αλήθειας (σκεφθείτε, για παράδειγμα, την περιοχή δικαιοδοσίας της τέχνης και το νόημα του κάλλους). Για να αναφέρω τα παλαιά κλισέ, η επιστήμη ασχολείται με την ηλικία των βράχων, και η θρησκεία με το βράχο των αιώνων· η επιστήμη μελετά την πορεία των ουρανών και η θρησκεία την πορεία προς τους ουρανούς.

Όλα τούτα ακούγονται πάρα πολύ ωραία —έως ότου τα σκεφθεί κανείς

---

* Rock of Ages: γνωστός χριστιανικός ύμνος, καλβινικής έμπνευσης, χρονολογούμενος από τα τέλη του 18ου αιώνα. (Σ.τ.μ.)

** Η έκφραση non-overlapping magisteria παραπέμπει στον όρο *magisterium*, ο οποίος, για την Καθολική Εκκλησία, σημαίνει το ανώτατο όργανο διδαχής, αποτελούμενο από τον πάπα και τους επισκόπους, με αποκλειστική δικαιοδοσία να ερμηνεύει τα ιερά κείμενα και να διατυπώνει δόγματα. (Σ.τ.μ.)

λίγο περισσότερο. Ποια είναι εκείνα τα έσχατα ερωτήματα, που, όταν τίθενται, η επιστήμη οφείλει να παραμερίζει με πολύ σεβασμό μπροστά στη θρησκεία;

Ο Martin Rees, ο διακεκριμένος αστρονόμος τού Καίμπριτζ στον οποίο έχω ήδη αναφερθεί, αρχίζει το βιβλίο του *Our Cosmic Habitat* (Το κοσμικό μας ενδιαίτημα) θέτοντας δύο πιθανά έσχατα ερωτήματα και δίνοντας μια ευνοϊκή προς την έννοια των NOMA απάντηση. «Το κατεξοχήν μυστήριο είναι το γιατί υπάρχει καν κάτι. Τι εμφυσά ζωή στις εξισώσεις και τις ενεργοποιεί σε ένα πραγματικό Σύμπαν; Τέτοιου είδους ερωτήματα όμως βρίσκονται *πέρα από* τις δυνατότητες της *επιστήμης*: ανήκουν στην περιοχή των φιλοσόφων και των θεολόγων». Θα προτιμούσα να πω ότι, εάν πράγματι βρίσκονται πέρα από την επιστήμη, τότε σίγουρα βρίσκονται πέρα και από την περιοχή των θεολόγων (και πολύ αμφιβάλλω αν οι φιλόσοφοι θα ευχαριστούσαν τον Martin Rees που τους στοιβάζει μαζί με τους θεολόγους). Μπαίνω στον πειρασμό να προχωρήσω περαιτέρω και να αναρωτηθώ με ποια έννοια, τέλος πάντων, μπορεί να θεωρηθεί ότι οι θεολόγοι *έχουν* μια περιοχή. Κάθε φορά που τη θυμάμαι, εξακολουθεί να μου φαίνεται πολύ αστεία η παρατήρηση την οποία είχε κάνει ένας πρώην διευθυντής του κολεγίου μου στην Οξφόρδη. Κάποιος απόφοιτος της θεολογίας είχε υποβάλει αίτηση για υποτροφία ως νέος ερευνητής, αλλά το θέμα της διδακτορικής του διατριβής στη χριστιανική θεολογία ώθησε το διευθυντή να πει: «Έχω σοβαρότατες αμφιβολίες σχετικά με το αν καν αποτελεί καθ' οιανδήποτε έννοια *θέμα*».

Τι είδους ειδημοσύνη, που δεν διαθέτουν οι επιστήμονες, μπορούν να καταθέσουν οι θεολόγοι όσον αφορά θεμελιώδη κοσμολογικά ερωτήματα; Σε κάποιο άλλο βιβλίο μου είχα αναφέρει την απάντηση ενός αστρονόμου από την Οξφόρδη, ο οποίος, όταν του έθεσα ένα από αυτά τα θεμελιώδη ερωτήματα, είπε: «Α, τώρα βγαίνουμε από την επικράτεια της επιστήμης. Εδώ πρέπει να παραδώσω τη σκυτάλη στον καλό μας φίλο τον εφημέριο». Δεν ήμουν εκείνη τη στιγμή αρκετά ετοιμόλογος για να δώσω την απάντηση που αργότερα έγραψα: «Μα γιατί στον εφημέριο; Γιατί όχι στον κηπουρό ή στο μάγειρα;». Γιατί οι επιστήμονες δείχνουν αυτό τον πειθήνιο σεβασμό μπροστά στις φιλοδοξίες των θεολόγων, όσον αφορά ερωτήματα τα οποία οι θεολόγοι σίγουρα δεν είναι περισσότερο αρμόδιοι από τους επιστήμονες να απαντήσουν;

Έχει καταντήσει πλέον κουραστικό κλισέ (και, σε αντίθεση με πολλά άλλα κλισέ, δεν αληθεύει καν) ότι η επιστήμη ασχολείται με ερωτήματα για το πώς, αλλά μόνο η θεολογία είναι κατάλληλα εξοπλισμένη για να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με το γιατί. Τι, επιτέλους, *είναι* μια ερώτηση για το γιατί; Όποια πρόταση αρχίζει με τη λέξη «γιατί» δεν συνιστά απαραίτη-

τα και δόκιμη ερώτηση. Γιατί οι μονόκεροι είναι κούφιοι; Μερικές ερωτήσεις απλούστατα δεν αξίζουν απάντηση. Τι χρώμα έχει η αφαίρεση; Τι μυρωδιά έχει η ελπίδα; Το γεγονός ότι μια ερώτηση μπορεί να εκφραστεί ως γραμματικώς ορθή πρόταση δεν σημαίνει ότι έχει νόημα, ή ότι δικαιούται την αμέριστη προσοχή μας. Και, ακόμη κι αν το ερώτημα είναι πραγματικό, το γεγονός ότι δεν μπορεί η επιστήμη να το απαντήσει δεν σημαίνει απαραιτήτως ότι μπορεί να το απαντήσει η θρησκεία.

Ίσως υπάρχουν μερικά πραγματικά βαθιά και πλήρη νοήματος ερωτήματα τα οποία θα βρίσκονται για πάντα πέρα από τις δυνατότητες της επιστήμης. Ίσως η κβαντική θεωρία να βρίσκεται ήδη ενώπιον του ανεξιχνίαστου. Αλλά αν η επιστήμη δεν μπορεί να απαντήσει κάποιο έσχατο ερώτημα, τι μας κάνει να πιστεύουμε ότι μπορεί να το απαντήσει η θρησκεία; Υποψιάζομαι ότι ούτε ο αστρονόμος τού Καίμπριτζ ούτε εκείνος της Οξφόρδης πίστευαν πράγματι ότι οι θεολόγοι είχαν οποιαδήποτε ειδικότητα που θα τους επέτρεπε να απαντήσουν ερωτήματα τόσο θεμελιώδη ώστε να αδυνατεί να τα απαντήσει η επιστήμη. Υποψιάζομαι ότι και οι δύο αστρονόμοι, για μία ακόμα φορά, ελίσσονταν για να φανούν ευγενικοί: οι θεολόγοι δεν έχουν και τίποτε σημαντικό να πουν για οτιδήποτε· ας τους πετάξουμε όμως ένα ψιχουλάκι κι ας τους αφήσουμε να ανησυχούν για δυο-τρία ερωτήματα που κανένας δεν μπορεί να απαντήσει —και ίσως κανένας δεν θα το καταφέρει ποτέ. Αντίθετα με τους φίλους μου τους αστρονόμους, δεν νομίζω ότι θα έπρεπε να τους ρίξουμε ούτε καν ένα ψιχουλάκι. Δεν βρίσκω προς το παρόν κανέναν σημαντικό λόγο να υποθέσουμε ότι η θεολογία (σε αντίθεση με τη βιβλική ιστορία, τη λογοτεχνία κ.λπ.) αποτελεί όντως γνωστικό πεδίο υπό οποιαδήποτε έννοια.

Παρομοίως, μάλλον θα συμφωνήσουμε όλοι ότι η αρμοδιότητα της επιστήμης να προσφέρει συμβουλές που αφορούν ηθικές αξίες είναι, τουλάχιστον, αμφισβητήσιμη. Αλλά θέλει πράγματι ο Gould να παραχωρήσει στη *θρησκεία* το δικαίωμα να μας υπαγορεύει τι είναι καλό και τι κακό; Το γεγονός ότι δεν έχει τίποτε άλλο να συνεισφέρει στην ανθρώπινη γνώση δεν συνιστά λόγο να δώσουμε στη θρησκεία την άδεια να μας λέει τι να κάνουμε. Και σε ποια θρησκεία, επί τη ευκαιρία; Σε εκείνη με την οποία έτυχε να ανατραφούμε; Και σε ποιο κεφάλαιο, και σε ποιο βιβλίο της *Βίβλου* θα έπρεπε να στραφούμε —διότι κάθε άλλο παρά συμφωνούν μεταξύ τους, και μάλιστα μερικά είναι απεχθή, με οποιοδήποτε λογικό κριτήριο. Πόσοι από εκείνους που επιμένουν στην κυριολεκτική ερμηνεία της *Βίβλου* έχουν διαβάσει αρκετά μεγάλο τμήμα της ώστε να διαπιστώσουν ότι προβλέπει την ποινή του θανάτου για τη μοιχεία, για το μάζεμα ξύλων την ημέρα του Σαββάτου και για την αυθάδεια των τέκνων προς τους γονείς τους; Αν απορρίψουμε το *Δευτερονόμιον* και το *Λευιτικόν* (όπως κάνουν όλοι οι πεφωτισμέ-

νοι της εποχής μας), με ποια κριτήρια αποφασίζουμε ποιες από τις ηθικές αξίες της θρησκείας θα *αποδεχθούμε*; Ή μήπως πρέπει να ξεψαχνίσουμε όλες τις θρησκείες του κόσμου ώσπου να βρούμε κάποια που οι διδαχές της να μας ταιριάζουν; Αν ναι, και πάλι *πρέπει να ρωτήσουμε*: με ποιο κριτήριο θα επιλέξουμε; Από την άλλη, αν πράγματι διαθέτουμε ανεξάρτητα κριτήρια ώστε να επιλέγουμε μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών δεοντολογιών, γιατί να μην παρακάμψουμε το μεσάζοντα και να μην προχωρήσουμε κατευθείαν στην ηθική επιλογή χωρίς ανάμειξη της θρησκείας; Θα επανέλθω σε τούτα τα ερωτήματα στο Κεφάλαιο 7.

Πραγματικά, πιστεύω ότι ο Gould δεν εννοούσε αρκετά από όσα έγραψε στο *Rocks of Ages*. Όπως προανέφερα, όλοι έχουμε υποχωρήσει σε κάποιες περιπτώσεις για να μη δυσαρεστήσουμε κάποιον ανάξιο αλλά ισχυρό αντίπαλο, και το μόνο που μπορώ να συμπεράνω είναι ότι ο Gould έκανε ακριβώς αυτό. Είναι ωστόσο πιθανό να εννοούσε πράγματι την κατηγορηματική δήλωσή του ότι η επιστήμη δεν έχει απολύτως τίποτε να πει σχετικά με το ερώτημα της ύπαρξης του Θεού: «Δεν την επιβεβαιώνουμε ούτε και την αρνούμαστε· απλώς δεν μπορούμε να εκφέρουμε κρίση επ' αυτού ως επιστήμονες». Τούτο ηχεί σαν αγνωστικισμός του οριστικού και αμετάκλητου τύπου, ολοκληρωτικά ΜΑΚ. Υπονοεί ότι η επιστήμη δεν μπορεί να εκφέρει ούτε καν *πιθανοκρατικές* κρίσεις σχετικά με το ερώτημα. Αυτή η εντυπωσιακά, ευρύτατα διαδεδομένη πλάνη —μερικοί την επαναλαμβάνουν σαν μάντρα, αλλά λίγοι, υποψιάζομαι, την έχουν σκεφθεί καλά— ενσαρκώνει εκείνο που ονομάζω «ανεπάρκεια του αγνωστικισμού». Ο Gould, παρεμπιπτόντως, δεν ήταν αμερόληπτος αγνωστικιστής, αλλά έκλινε ισχυρά προς τον *de facto* αθεϊσμό. Αν δεν μπορούμε να πούμε τίποτε σχετικά με την ύπαρξη του Θεού, τότε σε ποια βάση διατύπωσε την παραπάνω κρίση;

Η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα μέσα στην οποία κατοικούμε περιέχει έναν υπερφυσικό παράγοντα, ο οποίος σχεδίασε το Σύμπαν και —τουλάχιστον σύμφωνα με αρκετές εκδοχές της υπόθεσης— το συντηρεί και μάλιστα παρεμβαίνει σε αυτό με θαύματα, τα οποία αποτελούν προσωρινές παραβιάσεις των δικών του, κατά τα άλλα μεγαλειωδών και αμετάβλητων, νόμων. Ο Richard Swinburne, ένας από τους κορυφαίους θεολόγους της Βρετανίας, είναι εντυπωσιακά σαφής πάνω στο ζήτημα, στο βιβλίο του *Is There a God?* (Υπάρχει Θεός;):

> Αυτό που ισχυρίζεται ο θεϊστής σχετικά με τον Θεό είναι ότι Εκείνος έχει τη δύναμη να δημιουργεί, να συντηρεί ή να εκμηδενίζει τα πάντα, μικρά ή μεγάλα. Και μπορεί επίσης να κάνει αντικείμενα να κινούνται ή να πράττει οτιδήποτε άλλο [...]. Έχει τη δυνατότητα να κάνει τους πλανήτες να κινούνται με τον τρόπο που ανακάλυψε ο Kepler ή να κά-

> νει την πυρίτιδα να εκρήγνυται όταν της βάζουμε φωτιά με ένα σπίρτο· ή μπορεί να κάνει τους πλανήτες να κινηθούν με εντελώς διαφορετικούς τρόπους, και τις χημικές ουσίες να εκρήγνυνται —ή όχι— κάτω από τελείως διαφορετικές συνθήκες από εκείνες που τώρα διέπουν τη συμπεριφορά τους. Ο Θεός δεν περιορίζεται από τους νόμους της Φύσης· Εκείνος τους δημιουργεί και μπορεί να τους αλλάξει ή να τους καταργήσει —αν το επιλέξει.

Πανεύκολο, έτσι; Ό,τι κι αν είναι όμως τούτο, σίγουρα προχωρεί πολύ πέρα από τις ΝΟΜΑ. Και, ό,τι κι αν υποστηρίζουν, όσοι επιστήμονες προσυπογράφουν τις «μη επικαλυπτόμενες περιοχές δικαιοδοσίας» πρέπει να παραδεχθούν ότι ένα σύμπαν με έναν υπερφυσικό, ευφυή δημιουργό αποτελεί πολύ διαφορετικό είδος σύμπαντος από εκείνο το οποίο δεν έχει τέτοιο δημιουργό. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο υποθετικά σύμπαντα δεν θα μπορούσε να είναι περισσότερο θεμελιώδης, κατ' αρχήν, έστω κι αν δεν είναι εύκολο να την εξετάσει κανείς στην πράξη. Και αυτή η διαφορά υπονομεύει την αυτάρεσκη, θελκτική επιταγή ότι η επιστήμη οφείλει να σιωπά μπροστά στον κεντρικό ισχυρισμό της θρησκείας για την ύπαρξη του Θεού. Η παρουσία ή απουσία μιας δημιουργικής υπερδιάνοιας αποτελεί χωρίς καμία αμφιβολία επιστημονικό ερώτημα, έστω κι αν στην πράξη δεν έχει δοθεί —προς το παρόν τουλάχιστον— οριστική απάντηση. Το ίδιο ισχύει για την αλήθεια ή το ψεύδος των ιστοριών με θαύματα, πάνω στις οποίες βασίζονται οι θρησκείες για να εντυπωσιάζουν μυριάδες πιστούς.

Ο πατέρας του Ιησού ήταν άνθρωπος; Η μητέρα του διατήρησε την παρθενία της τη στιγμή της γέννησής του; Είτε υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να αποφανθούμε σχετικά είτε όχι, πρόκειται για αυστηρώς επιστημονικά ερωτήματα, που κατ' αρχήν επιδέχονται οριστική απάντηση: ναι ή όχι. Ο Ιησούς πράγματι ανέστησε τον Λάζαρο από τους νεκρούς; Είναι αλήθεια ότι και ο ίδιος αναστήθηκε, τρεις ημέρες μετά τη σταύρωσή του; Για κάθε τέτοιο ερώτημα υπάρχει απάντηση, είτε μπορούμε να την ανακαλύψουμε στην πράξη είτε όχι, και τούτη είναι μια αυστηρά επιστημονική απάντηση. Στην ελάχιστα πιθανή περίπτωση όπου θα είχαμε ποτέ στη διάθεσή μας σχετικά στοιχεία, θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε αμιγώς και εξ ολοκλήρου επιστημονικές μεθόδους για να αποφανθούμε οριστικά. Για να δραματοποιήσουμε λίγο τα πράγματα, φανταστείτε ότι, χάρη σε ορισμένες ασυνήθιστες συγκυρίες, κάποιοι ιατροδικαστές αρχαιολόγοι φέρνουν κάποτε στο φως στοιχεία βασισμένα σε γενετικό υλικό, τα οποία δείχνουν ότι, όντως, ο Ιησούς δεν είχε βιολογικό πατέρα. Πιστεύετε μήπως ότι οι απολογητές της θρησκείας θα σήκωναν αδιάφορα τους ώμους και θα έλεγαν περίπου τα εξής; «Και ποιος νοιάζεται; Τα αποδεικτικά στοιχεία στην επιστή-

μη δεν έχουν καμία σχέση με τα θεολογικά ερωτήματα. Λάθος επικράτεια! Εμάς μας απασχολούν μόνο τα εσχατολογικά ερωτήματα και οι ηθικές αξίες. Ούτε το DNA ούτε και καμία άλλη επιστημονική ένδειξη δεν θα μπορούσε ποτέ να αφορά τούτο το ζήτημα, ούτως ή άλλως.»

Η ιδέα και μόνο ακούγεται αστεία. Μπορείτε να στοιχηματίσετε με σιγουριά ότι οι απολογητές της θρησκείας θα άρπαζαν τέτοιες επιστημονικές αποδείξεις, αν ποτέ ανευρίσκονταν, και θα τις βροντοφώναζαν ώς τα ουράνια. Οι ΝΟΜΑ αποτελούν προσφιλή σύλληψη, μόνο και μόνο επειδή δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία τα οποία να υποστηρίζουν την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού. Μόλις εμφανιζόταν έστω και η παραμικρή υπόνοια ενδείξεων υπέρ της θρησκευτικής πίστης, οι απολογητές της θρησκείας θα πετούσαν τις ΝΟΜΑ από το παράθυρο, χωρίς χρονοτριβή. Αν εξαιρέσει κανείς τούς πιο καλλιεργημένους θεολόγους (αλλά και αυτοί ακόμη αρέσκονται να διηγούνται ιστορίες για θαύματα στους αδαείς, για να αυξάνουν το πλήθος του εκκλησιάσματός τους), υποθέτω ότι για πολλούς θρήσκους τα λεγόμενα «θαύματα» αποτελούν τον ισχυρότερο λόγο για να πιστεύουν· και τα θαύματα, εξ ορισμού, παραβιάζουν τις αρχές της επιστήμης.

Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δείχνει να προσβλέπει αφενός στις ΝΟΜΑ, αλλά, αφετέρου, θεωρεί την πραγματοποίηση θαυμάτων ως προσόν απαραίτητο για την αγιοποίηση κάποιου. Ο εκλιπών βασιλιάς των Βέλγων είναι υποψήφιος άγιος λόγω της θέσης που πήρε ενάντια στην έκτρωση. Τώρα μάλιστα γίνονται και ενδελεχείς έρευνες για να διαπιστωθεί μήπως μερικές θαυματουργές ιάσεις μπορούν να αποδοθούν σε προσευχές που του απευθύνθηκαν μετά το θάνατό του. Δεν αστειεύομαι. Έτσι έχουν τα πράγματα, και αυτή είναι η συνήθης κατάσταση όσον αφορά ιστορίες αγίων. Φαντάζομαι ότι όλα τούτα φέρνουν σε αμηχανία τούς πιο φωτισμένους κύκλους της Εκκλησίας. Πάντως, αποτελεί μυστήριο για εμένα —τόσο σκοτεινό όσο τουλάχιστον και τα μυστήρια που απασχολούν τους θεολόγους— το γιατί να παραμένει στους κόλπους της Εκκλησίας ένας άνθρωπος που μπορεί να χαρακτηριστεί καλλιεργημένος.

Αν ερχόταν αντιμέτωπος με ιστορίες για θαύματα, υποθέτω ότι ο Gould θα απαντούσε με τον ακόλουθο τρόπο: Το όλο ζήτημα με τις ΝΟΜΑ είναι ότι αποτελούν διμερή συμβιβασμό. Από τη στιγμή που η θρησκεία εισβάλλει στο έδαφος της επιστήμης και αρχίζει να ανακατεύεται στον κόσμο της πραγματικότητας μιλώντας για θαύματα, τότε παύει πλέον να συνιστά θρησκεία όπως την εννοεί ο Gould, και η μεταξύ τους εγκάρδια συμφωνία διαλύεται. Σημειώστε όμως ότι η απαλλαγμένη από θαύματα θρησκεία που υπερασπίζεται ο Gould δεν θα γινόταν αποδεκτή από τους περισσότερους θεϊστές, οι οποίοι δείχνουν εμπράκτως την πίστη τους είτε στο στασίδι είτε πάνω στο χαλάκι της προσευχής. Θα τους προξενούσε μάλιστα πολύ

βαριά απογοήτευση. Για να προσαρμόσω το σχόλιο της Αλίκης για το βιβλίο της αδελφής της πριν βρεθεί στη Χώρα των Θαυμάτων, σε τι χρησιμεύει ένας Θεός που δεν κάνει θαύματα και δεν απαντά σε προσευχές; Θυμηθείτε επίσης τον πνευματώδη ορισμό τον οποίο έδωσε ο Ambrose Bierce στο ρήμα «προσεύχομαι»: «Η αίτηση να καταργηθούν οι νόμοι του Σύμπαντος για χάρη ενός μοναδικού αιτούντος, ο οποίος μάλιστα έχει προηγουμένως εξομολογηθεί πως είναι ανάξιος». Υπάρχουν αθλητές οι οποίοι πιστεύουν ότι ο Θεός τούς βοηθά να νικούν —απέναντι σε αντιπάλους οι οποίοι, όπως φαίνεται, δεν είναι λιγότερο αντάξιοι της εύνοιάς του. Υπάρχουν οδηγοί που πιστεύουν ότι ο Θεός τούς φυλά μια θέση στάθμευσης —στερώντας την, καθώς φαίνεται, από κάποιον άλλο. Αυτού του τύπου ο θεϊσμός είναι δημοφιλής σε βαθμό που προκαλεί ντροπή, και φαίνεται μάλλον απίθανο να επηρεαστεί από κάτι τόσο (επιφανειακώς) λογικό όσο οι ΝΟΜΑ.

Παρ' όλα αυτά, ας παρακολουθήσουμε τον Gould κι ας «ψαλιδίσουμε» τη θρησκεία μας έως ότου επιτύχουμε τον ελάχιστο «παρεμβατισμό»: ούτε θαύματα ούτε προσωπική επικοινωνία ανάμεσα σε εμάς και τον Θεό προς αμφότερες τις κατευθύνσεις ούτε παιχνίδια με τους νόμους της φυσικής ούτε καταπάτηση του χώρου της επιστήμης. Το πολύ πολύ, κάποια λιγοστά ντεϊστικά «δεδομένα εισόδου» στις αρχικές συνθήκες του Σύμπαντος, έτσι ώστε, εν καιρώ, να δημιουργηθούν τα άστρα, τα φυσικά στοιχεία, η χημεία και οι πλανήτες, και να εξελιχθεί η ζωή. Είναι σίγουρα επαρκής αυτός ο διαχωρισμός; Μπορούν, αλήθεια, να επιβιώσουν οι ΝΟΜΑ με τούτη την πιο μετριοπαθή και σεμνή θρησκεία;

Ίσως να το πιστεύετε. Εγώ όμως υποστηρίζω ότι ακόμη και ο μη παρεμβατικός Θεός των ΝΟΜΑ, μολονότι θα ήταν λιγότερο βίαιος και άχαρος από τον αβραμικό Θεό, θα εξακολουθούσε να αποτελεί, αν τον εξετάζαμε δίκαια και αμερόληπτα, μια επιστημονική υπόθεση. Επανέρχομαι στο θέμα μας: ένα σύμπαν μέσα στο οποίο είμαστε μόνοι —αν εξαιρέσουμε άλλα λογικά όντα που έχουν εξελιχθεί με αργούς ρυθμούς— διαφέρει πολύ από εκείνο όπου υπάρχει ένας αρχικός καθοδηγητικός παράγοντας, στο ευφυές σχέδιο του οποίου οφείλει την ύπαρξή του. Δέχομαι ότι, στην πράξη, μπορεί να μην είναι τόσο εύκολο να διακρίνουμε το ένα είδος σύμπαντος από το άλλο. Εντούτοις, υπάρχει κάτι πολύ ιδιαίτερο στην υπόθεση του έσχατου σχεδίου και κάτι εξίσου ιδιαίτερο σχετικά με τη μόνη γνωστή εναλλακτική θεώρηση: τη βαθμιαία εξέλιξη υπό την ευρεία έννοια. Είναι σχεδόν ασυμβίβαστα διαφορετικές. Όσο καμία άλλη θεωρία, η θεωρία της εξέλιξης πράγματι προσφέρει μια εξήγηση για την ύπαρξη οντοτήτων, οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα αποκλείονταν, για πρακτικούς σκοπούς, ως απίθανες. Και το συμπέρασμα της επιχειρηματολογίας αυτής, όπως θα δεί-

ξω στο Κεφάλαιο 4, αποτελεί σχεδόν θανάσιμο πλήγμα κατά της Υπόθεσης για την Ύπαρξη του Θεού.

Το μεγάλο πείραμα της προσευχής

Μια διασκεδαστική, αν και αξιοθρήνητη επίσης, μελέτη περιπτώσεων σχετικά με τα θαύματα είναι το μεγάλο πείραμα της προσευχής: άραγε η προσευχή υπέρ των ασθενών βοηθά στην ανάρρωσή τους; Είναι πολύ συνηθισμένο να αναπέμπονται προσευχές, είτε κατ' ιδίαν είτε σε επίσημους τόπους λατρείας, για την ίαση αρρώστων. Ο εξάδελφος του Δαρβίνου, ο Francis Galton, υπήρξε ο πρώτος που ανέλυσε επιστημονικά την περίπτωση να φέρνει αποτέλεσμα η προσευχή υπέρ κάποιου προσώπου. Πρόσεξε ότι κάθε Κυριακή, σε πολλές εκκλησίες στη Βρετανία, ολόκληρο το εκκλησίασμα προσευχόταν δημοσίως για την καλή υγεία της βασιλικής οικογένειας. Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να έχουν εξαιρετική ευεξία, συγκρινόμενοι με εμάς τους υπόλοιπους, αφού για λογαριασμό μας προσεύχονται μόνο οι πιο αγαπημένοι μας άνθρωποι;* Ο Galton το εξέτασε και δεν βρήκε στατιστικές διαφορές. Η πρόθεσή του μπορεί να ήταν βέβαια σατιρική, όπως και όταν προσευχόταν πάνω σε τυχαία επιλεγμένες εκτάσεις εδάφους για να δει αν τα φυτά εκεί θα μεγάλωναν γρηγορότερα (αλλά δεν μεγάλωναν).

Πιο πρόσφατα, ο φυσικός Russell Stannard (ένας από τους τρεις γνωστότερους θρήσκους επιστήμονες της Βρετανίας, όπως θα δούμε) συμμετείχε σε μια πρωτοβουλία που χρηματοδοτήθηκε —φυσικά— από το Ίδρυμα Templeton, για να εξεταστεί πειραματικά η υπόθεση ότι η προσευχή υπέρ νοσούντων βελτιώνει την υγεία τους.[36]

Για να διεξαχθούν σωστά τέτοιου είδους πειράματα, πρέπει να είναι διπλά-τυφλά —και αυτή η προϋπόθεση τηρήθηκε αυστηρά. Οι ασθενείς τοποθετήθηκαν, με αυστηρώς τυχαία δειγματοληψία, είτε στην πειραματική ομάδα (για την οποία απευθύνονταν προσευχές) είτε στην ομάδα ελέγχου (για την οποία δεν απευθύνονταν προσευχές). Ούτε οι ασθενείς, αλλά ούτε και οι γιατροί τους ή εκείνοι που τους φρόντιζαν, ούτε οι πειραματιστές επιτρεπόταν να γνωρίζουν για ποιους από τους ασθενείς απευθύνονταν προσευχές και ποιοι ανήκαν στην ομάδα ελέγχου. Όσοι απηύθυναν τις «πειραματικές» προσευχές έπρεπε βέβαια να γνωρίζουν το όνομα του αν-

* Όταν το κολέγιό μου εξέλεξε το διευθυντή που ανέφερα προηγουμένως, οι εταίροι του κολεγίου ήπιαν στην υγεία του και στα τρία επόμενα δείπνα. Το τρίτο βράδυ, στο λόγο που εκφώνησε απαντώντας, δήλωσε με πολλή λεπτότητα: «Αισθάνομαι ήδη καλύτερα».

θρώπου για τον οποίο προσεύχονταν —αλλιώς, πώς θα ήξεραν για ποιον ακριβώς προσεύχονται; Αλλά δόθηκε μεγάλη προσοχή στο να γνωρίζουν μόνο το όνομα και το πρώτο γράμμα του επωνύμου του αντίστοιχου ατόμου. Καθώς φαίνεται, τούτο αρκούσε για να βοηθήσει τον Θεό να εντοπίζει το σωστό κρεβάτι στο νοσοκομείο.

Και μόνο η ιδέα της διεξαγωγής τέτοιων πειραμάτων αξίζει μια γενναία δόση χλευασμού —και πράγματι η μελέτη γελοιοποιήθηκε δεόντως. Απ' όσο γνωρίζω, ο κωμικός Bob Newhart δεν σκάρωσε κάποιο σχετικό σκετς, αλλά μπορώ σχεδόν να ακούσω τη φωνή του:

> Πώς είπατε, Κύριε; Δεν μπορείτε να με θεραπεύσετε επειδή ανήκω στην ομάδα ελέγχου;... Α, καταλαβαίνω, οι προσευχές της θείας μου δεν αρκούν. Αλλά, Κύριε, ο κύριος Evans στο διπλανό κρεβάτι... Τι είπατε, Κύριε;... Για τον κύριο Evans γίνονταν χίλιες προσευχές την ημέρα; Μα, Κύριε, ο κύριος Evans δεν γνωρίζει χίλιους ανθρώπους... Α, αναφέρονταν σε αυτόν σαν John E. Όμως, Κύριε, πώς ξέρατε ότι δεν εννοούσαν John Ellsworthy;... Α, εντάξει, χρησιμοποιήσατε την παντογνωσία σας για να καταλάβετε για ποιον John E. μιλούσαν. Μα, Κύριε...

Αγνοώντας θαρραλέα τους χλευασμούς, η ερευνητική ομάδα επέμεινε στο έργο της, ξοδεύοντας 2,4 εκατομμύρια δολάρια του Ιδρύματος Templeton, με επί κεφαλής τον δρ Herbert Benson, έναν καρδιολόγο από το Ιατρικό Ινστιτούτο Νου/Σώματος (Mind/Body Medical Institute) που βρίσκεται κοντά στη Βοστόνη. Νωρίτερα, ένα δελτίο Τύπου από το Ίδρυμα Templeton είχε αναφέρει ότι ο δρ Benson πίστευε «πως αρχίζουν να συγκεντρώνονται αποδεικτικά στοιχεία για την αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβητικής προσευχής σε κλινικό περιβάλλον». Ασφαλώς, λοιπόν, η έρευνα βρισκόταν σε καλά χέρια, και δεν φαινόταν πιθανό να πληγεί από σκεπτικιστικές δονήσεις. Ο δρ Benson και η ομάδα του παρακολούθησαν συνολικά 1.802 ασθενείς σε έξι νοσοκομεία. Όλοι τους υποβλήθηκαν σε παρακαμπτήριο επέμβαση (μπαϊπάς). Οι ασθενείς χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες. Για τους ασθενείς της ομάδας 1, κάποιοι πιστοί απηύθυναν προσευχές, αλλά οι ασθενείς δεν το γνώριζαν. Για την ομάδα 2 δεν προσευχόταν κανένας, και οι ασθενείς επίσης δεν το γνώριζαν. Οι ασθενείς της ομάδας 3 γνώριζαν ότι κάποιοι προσεύχονταν υπέρ της υγείας τους. Με τη σύγκριση των ομάδων 1 και 2 εξετάζεται η αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβητικής προσευχής. Με τη συμπερίληψη της ομάδας 3 εξετάζονται πιθανές ψυχοσωματικές επιδράσεις που μπορεί να έχει στον ασθενή η γνώση ότι κάποιοι προσεύχονται για λογαριασμό του.

Τις προσευχές απηύθυναν οι πιστοί τριών εκκλησιών, από τη Μινεσότα,

τη Μασαχουσέτη και το Μιζούρι. Όλες οι εκκλησίες βρίσκονταν μακριά από τα τρία νοσοκομεία. Οι πιστοί αυτοί, όπως προαναφέρθηκε, γνώριζαν μόνο το όνομα και το αρχικό του επωνύμου του ασθενούς για τον οποίο προσεύχονταν. Και επειδή η σωστή πειραματική πρακτική επιβάλλει να εξισώνονται οι συνθήκες όσο γίνεται περισσότερο, δόθηκε στους πιστούς η οδηγία να περιλαμβάνουν στις δεήσεις τους τη φράση «για μια επιτυχή επέμβαση με γρήγορη, υγιή ανάρρωση και χωρίς επιπλοκές».

Τα αποτελέσματα, που δημοσιεύτηκαν στο *American Heart Journal* του Απριλίου 2006, ήταν ξεκάθαρα: Δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στους ασθενείς για τους οποίους κάποιοι προσεύχονταν και τους ασθενείς για τους οποίους δεν γίνονταν προσευχές. Τι μεγάλη έκπληξη! Υπήρχε, πάντως, μια διαφορά ανάμεσα στους ασθενείς που *ήξεραν* ότι κάποιοι προσεύχονταν υπέρ της υγείας τους και στους ασθενείς που δεν γνώριζαν τίποτε, είτε γίνονταν προσευχές και για αυτούς είτε όχι· αλλά η διαφορά ήταν η αντίθετη της αναμενόμενης. Όσοι γνώριζαν ότι κάποιοι προσεύχονταν για χάρη τους παρουσίασαν πολύ περισσότερες επιπλοκές απ' ό,τι οι ασθενείς που δεν γνώριζαν τίποτε. Άραγε ο Θεός προκάλεσε μερικές ανωμαλίες για να δείξει την αποδοκιμασία του για όλο αυτό το θεοπάλαβο εγχείρημα; Πιθανότερο φαίνεται ότι οι ασθενείς που ήταν ενήμεροι για τις προσευχές υπέρ της υγείας τους απέκτησαν, συνεπεία αυτής της επίγνωσης, περισσότερο στρες: «άγχος για την επίδοσή τους», όπως το έθεσαν οι ερευνητές. Ο δρ Charles Bethea, ένας από τους ερευνητές, είπε: «Μπορεί επίσης να τους προκάλεσε ανησυχία, να τους έκανε να αναρωτηθούν "είμαι άραγε τόσο άρρωστος που χρειάστηκε να καλέσουν κόσμο να προσευχηθεί για εμένα;"». Στη σημερινή δικομανή εποχή μας, είναι άραγε υπερβολικό να ελπίζει κανείς ότι αυτοί οι ασθενείς, οι οποίοι υπέστησαν επιπλοκές επειδή γνώριζαν ότι κάποιοι απηύθυναν πειραματικές προσευχές υπέρ της υγείας τους, θα καταθέσουν ομαδική αγωγή εναντίον του Ιδρύματος Templeton;

Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι οι θεολόγοι εξέφρασαν τη διαφωνία τους στη διεξαγωγή αυτής της μελέτης, πιθανότατα επειδή ανησυχούσαν μήπως γελοιοποιήσει τη θρησκεία. Ο Richard Swinburne, θεολόγος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, γράφοντας μετά την αποτυχία της μελέτης, εξέφρασε τις ενστάσεις του λέγοντας ότι ο Θεός απαντά σε προσευχές μόνο όταν αναπέμπονται για βάσιμους λόγους.[37] Οι προσευχές για κάποιον συγκεκριμένο άνθρωπο και όχι για έναν άλλο, απλώς και μόνο επειδή έτσι έπεσε ο κλήρος κατά το σχεδιασμό ενός διπλού-τυφλού πειράματος, δεν γίνονται για βάσιμο λόγο. Ο Θεός θα κατάλαβε το τέχνασμα. Αυτό ακριβώς ήθελα να θίξω με την αλά Bob Newhart σάτιρά μου, και ο Swinburne έχει δίκιο που το θίγει επίσης. Όσον όμως αφορά άλλα σημεία του άρθρου του, καμία σάτιρα δεν φαίνεται αρκετή για τον ίδιο τον Swinburne. Όχι για πρώ-

τη φορά, προσπαθεί να αιτιολογήσει την ύπαρξη του πόνου σε έναν κόσμο που κυβερνάται από τον Θεό:

> Ο πόνος μου μού δίνει την ευκαιρία να δείξω κουράγιο και υπομονή. Σε εσένα δίνει την ευκαιρία να δείξεις συμπόνια και να με βοηθήσεις να τον απαλύνω. Και στην κοινωνία δίνει την ευκαιρία να επιλέξει ανάμεσα στο αν θα επενδύσει ή όχι χρήματα στην προσπάθεια να βρεθεί θεραπεία [...]. Μολονότι ένας καλός Θεός νιώθει πόνο για τις δοκιμασίες μας, σίγουρα η σοβαρότερη μέριμνά Του συνίσταται στο αν ο καθένας μας θα δείξει υπομονή, συμπόνια και γενναιοδωρία, και αν θα διαμορφώσει έτσι ευλαβή χαρακτήρα. Μερικοί άνθρωποι έχουν μεγάλη ανάγκη να αρρωστήσουν για το καλό τους, ενώ άλλοι έχουν μεγάλη ανάγκη να αρρωστήσουν για να προσφέρουν στους συνανθρώπους τους σημαντικές επιλογές. Μόνο με αυτό τον τρόπο είναι δυνατόν να ενθαρρυνθούν ορισμένοι να κάνουν σημαντικές επιλογές για το τι είδους άνθρωποι πρόκειται να γίνουν. Κάποιοι άλλοι όμως δεν εκτιμούν τόσο την αρρώστια.

Αυτό το γκροτέσκο δείγμα συλλογισμού, το τόσο διαβολεμένα χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί ο θεολογικός νους, μου θυμίζει μια τηλεοπτική συζήτηση που είχα κάποτε με τον Swinburne και τον καθηγητή Peter Atkins, συνάδελφό μας από την Οξφόρδη. Ο Swinburne σε κάποιο σημείο επιχείρησε να δικαιολογήσει το Ολοκαύτωμα λέγοντας ότι έδωσε στους Εβραίους μια θαυμάσια ευκαιρία να δείξουν θάρρος και ανωτερότητα. Ο Peter Atkins βρυχήθηκε μεγαλοπρεπώς: «Που να σαπίσεις στην κόλαση».*

Ένα ακόμα τυπικό παράδειγμα θεολογικού συλλογισμού υπάρχει και στη συνέχεια του άρθρου τού Swinburne. Πολύ σωστά υποστηρίζει ότι, αν ο Θεός ήθελε να αποδείξει την ύπαρξή Του, θα έβρισκε καλύτερους τρόπους να το επιτύχει από το να επηρεάσει ελαφρώς τα στατιστικά στοιχεία ανάρρωσης μιας πειραματικής ομάδας καρδιοπαθών σε σχέση με εκείνα της ομάδας ελέγχου. Αν ο Θεός υπήρχε και ήθελε να μας πείσει για αυτό, θα μπορούσε να «γεμίσει τον κόσμο με υπερθαύματα». Και τώρα ο Swinburne ξεφουρνίζει το μαργαριτάρι του: «Υπάρχουν ούτως ή άλλως πολλά απο-

* Αυτή η στιχομυθία κόπηκε από την τελική εκδοχή της συζήτησης. Το ότι η παρατήρηση του Swinburne αποτελεί τυπικό δείγμα της θεολογίας του μαρτυρείται και από ένα παρόμοιο σχόλιό του σχετικά με τη Χιροσίμα, στο βιβλίο *The Existence of God* (Η ύπαρξη του Θεού) (2004): «Ας υποθέσουμε ότι πέθαινε ένας άνθρωπος λιγότερος στη Χιροσίμα. Τότε θα δίνονταν λιγότερες ευκαιρίες για επίδειξη θάρρους και συμπόνιας [...]».

δεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη του Θεού, και τα υπερβολικά πολλά ίσως δεν θα μας έκαναν καλό». Τα υπερβολικά πολλά ίσως δεν θα μας έκαναν καλό! Ξαναδιαβάστε το! *Τα υπερβολικά πολλά αποδεικτικά στοιχεία ίσως δεν θα μας έκαναν καλό.* Ο Richard Swinburne μέχρι πρόσφατα κατείχε έδρα θεολογίας μεγάλου κύρους στη Βρετανία και είναι εταίρος της Βρετανικής Ακαδημίας. Όποιος ψάχνει για θεολόγο, δεν υπάρχει περίπτωση να βρει πιο διακεκριμένο. Ίσως όμως δεν έχει ανάγκη από θεολόγο.

Ο Swinburne δεν ήταν ο μόνος θεολόγος που αποκήρυξε την προαναφερθείσα μελέτη μετά την ολοκλήρωσή της. Οι *New York Times* επίσης παραχώρησαν το χώρο μιας επιφυλλίδας στον αιδεσιμότατο Raymond J. Lawrence, για να εξηγήσει για ποιο λόγο οι ευσυνείδητοι θρησκευτικοί ηγέτες «θα βγάλουν έναν αναστεναγμό ανακούφισης» επειδή δεν υπήρξαν ενδείξεις για την αποτελεσματικότητα της διαμεσολαβητικής προσευχής.[38] Άραγε, θα τα έλεγε αλλιώς αν η μελέτη τού Benson είχε κατορθώσει να αποδείξει τη δύναμη της προσευχής; Ίσως όχι, αλλά μπορείτε να είστε σίγουροι ότι πάρα πολλοί άλλοι πάστορες και θεολόγοι θα το έκαναν. Το κείμενο του αιδεσιμότατου Lawrence αξίζει να μνημονευτεί πρωτίστως για την ακόλουθη αποκάλυψη: «Προσφάτως, ένας συνάδελφος μου ανέφερε την περίπτωση μιας ευσεβούς, μορφωμένης γυναίκας, η οποία κατήγγειλε τον θεράποντα ιατρό του άντρα της για παράβαση επαγγελματικής δεοντολογίας. Του καταλόγισε ότι, κατά τις τελευταίες ημέρες της ζωής του συζύγου της, ο γιατρός δεν προσευχόταν για εκείνον».

Άλλοι θεολόγοι *ένωσαν* τις δυνάμεις τους με σκεπτικιστές του τύπου των NOMA και υποστήριξαν ότι η διερεύνηση της προσευχής κατ' αυτό τον τρόπο συνιστά σπατάλη χρημάτων, δεδομένου ότι η μελέτη της επίδρασης υπερφυσικών δυνάμεων βρίσκεται εξ ορισμού εκτός των δυνατοτήτων της επιστημονικής μεθόδου. Αλλά, όπως σωστά αναγνώρισε και το Ίδρυμα Templeton όταν χρηματοδότησε την εν λόγω έρευνα, η εξέταση της υποτιθέμενης δύναμης της διαμεσολαβητικής προσευχής βρίσκεται, τουλάχιστον θεωρητικώς, εντός των δυνατοτήτων της επιστήμης. Είναι δηλαδή δυνατόν να διεξαχθεί ένα διπλό-τυφλό πείραμα, και τούτο ακριβώς έγινε. Θα μπορούσε να είχε καταλήξει σε θετικά ευρήματα. Αν είχε συμβεί κάτι τέτοιο, πιστεύετε ότι θα βρισκόταν έστω και ένας απολογητής της θρησκείας που θα απέρριπτε τη μελέτη, με το αιτιολογικό ότι η επιστημονική έρευνα δεν έχει καμία σχέση με τα ζητήματα πίστης; Φυσικά όχι.

Περιττεύει να πούμε ότι τα αρνητικά αποτελέσματα του πειράματος δεν πρόκειται να κλονίσουν τους πιστούς. Ο Bob Barth, ο πνευματικός ηγέτης των πιστών τού Μιζούρι, οι οποίοι απηύθυναν μέρος των πειραματικών προσευχών, δήλωσε: «Ένας πιστός θα έλεγε ότι αυτή η μελέτη είναι ενδιαφέρουσα, αλλά εμείς προσευχόμαστε εδώ και πολύ καιρό, και γνωρίζου-

με ότι η προσευχή φέρνει αποτέλεσμα, ενώ η έρευνα σχετικά με την προσευχή και την πνευματικότητα μόλις τώρα αρχίζει». Ναι, καλά: γνωρίζουμε εξαιτίας της πίστης μας ότι η προσευχή είναι αποτελεσματική, και επομένως, αν τα στοιχεία δεν καταφέρνουν να το δείξουν, εμείς απλώς θα επιμένουμε ώσπου να πάρουμε το αποτέλεσμα που θέλουμε.

Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain

Ίσως το απώτερο κίνητρο των επιστημόνων που επιμένουν στις ΝΟΜΑ —δηλαδή στην άποψη ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού δεν πλήττεται καθόλου από την επιστήμη— είναι η ιδιότυπη αμερικανική πολιτική η οποία έχει διαμορφωθεί υπό την απειλή του λαϊκιστικού δημιουργισμού. Σε διάφορες περιοχές των ΗΠΑ, η επιστήμη δέχεται επίθεση από μια καλά οργανωμένη, με πολλές πολιτικές διασυνδέσεις και, κυρίως, αδρά χρηματοδοτούμενη αντίθετη παράταξη, και φυσικά η διδασκαλία της θεωρίας της εξέλιξης βρίσκεται στα χαρακώματα της πρώτης γραμμής. Οι επιστήμονες δικαιολογημένα αισθάνονται ότι απειλούνται, αφού το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών κονδυλίων προέρχεται σε τελική ανάλυση από το κράτος, και οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι οφείλουν να λογοδοτούν όχι μόνο στους καλά ενημερωμένους αλλά και στους αδαείς και τους προκατειλημμένους ψηφοφόρους τους επίσης.

Για την αντιμετώπιση απειλών τέτοιου είδους, διαμορφώθηκε ένα λόμπι υπεράσπισης της θεωρίας της εξέλιξης, με πιο αξιοσημείωτο εκπρόσωπο το Εθνικό Κέντρο για τη Διδασκαλία της Επιστήμης (National Center for Science Education, NCSE). Επί κεφαλής τού NCSE είναι η Eugenie Scott, ακούραστη ακτιβίστρια της επιστήμης, η οποία έχει πρόσφατα εκδώσει και το βιβλίο *Evolution vs. Creationism* (Η εξέλιξη ενάντια στο δημιουργισμό). Ένας από τους κύριους πολιτικούς στόχους τού NCSE είναι ο προσεταιρισμός και η κινητοποίηση της «σώφρονος» μερίδας της θρησκευόμενης κοινής γνώμης: δηλαδή του κύριου ρεύματος των ανθρώπων της Εκκλησίας, οι οποίοι δεν αντιτάσσονται στη θεωρία της εξέλιξης και ίσως τη θεωρούν άσχετη με την πίστη τους (ή, από κάποια περίεργη οπτική, ακόμη και υποστηρικτική της). Σε αυτό το κύριο ρεύμα κληρικών, θεολόγων και μη φονταμενταλιστών θρήσκων, οι οποίοι ντρέπονται για το δημιουργισμό διότι δυσφημίζει τη θρησκεία, αποσκοπεί να απευθυνθεί η ομάδα πίεσης της θεωρίας της εξέλιξης. Και ένας τρόπος για να το καταφέρει κανείς αυτό είναι να ενδώσει κάπως, αποδεχόμενος τις ΝΟΜΑ —να συμφωνήσει ότι η επιστήμη δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο απειλή, επειδή δεν έχει καμία σχέση με τους ισχυρισμούς της θρησκείας.

Άλλη μια διακεκριμένη μορφή από τον κύκλο εκείνο που θα μπορούσε να ονομαστεί «σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain»* είναι ο φιλόσοφος Michael Ruse. Ο Ruse έχει πολεμήσει επιτυχώς το δημιουργισμό,[39] τόσο με κείμενά του όσο και στα δικαστήρια. Δηλώνει άθεος, αλλά σε άρθρο του στο *Playboy* υποστηρίζει ότι

> εμείς που αγαπάμε την επιστήμη πρέπει να καταλάβουμε ότι ο εχθρός του εχθρού μας είναι φίλος μας. Πολύ συχνά οι εξελικτικοί σπαταλούν το χρόνο τους απευθύνοντας προσβολές σε δυνάμει συμμάχους τους. Αυτό χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους εξελικτικούς που είναι επίσης οπαδοί της εκκοσμίκευσης. Οι αθεϊστές αναλώνουν περισσότερο χρόνο επικρίνοντας καλοπροαίρετους χριστιανούς απ' ό,τι αντιμετωπίζοντας τους δημιουργιστές. Όταν ο πάπας Ιωάννης Παύλος Β' έγραψε την επιστολή με την οποία αποδεχόταν το δαρβινισμό, ο Richard Dawkins αντέδρασε λέγοντας ότι απλούστατα ο πάπας είναι υποκριτής, ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να ενδιαφερθεί αληθινά για την επιστήμη και ότι ο ίδιος προτιμά απλώς έναν έντιμο φονταμενταλιστή.

Για λόγους τακτικής και μόνο, αναγνωρίζω την επιφανειακή γοητεία του παραλληλισμού που κάνει ο Ruse με τον αγώνα κατά του Χίτλερ: «Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ και ο Φράνκλιν Ρούζβελτ αντιπαθούσαν τον Στάλιν και τον κομουνισμό. Στην πορεία όμως διαπίστωσαν ότι έπρεπε να συνεργαστούν με την ΕΣΣΔ στον πόλεμο κατά του Χίτλερ. Παρομοίως, όλοι οι εξελικτικοί πρέπει να συνεργαστούν για να πολεμήσουν το δημιουργισμό». Τελικά, πάντως, τάσσομαι στο πλευρό του συναδέλφου μου Jerry Coyne, γενετιστή από το Σικάγο, ο οποίος έγραψε ότι ο Ruse

> αδυνατεί να κατανοήσει την αληθινή φύση της διαμάχης. Η διαμάχη δεν αφορά μόνο τον αγώνα της εξέλιξης ενάντια στο δημιουργισμό. Για επιστήμονες όπως ο Dawkins και ο Wilson [E.O. Wilson, ο διακεκριμένος βιολόγος του Πανεπιστημίου Harvard], ο *πραγματικός* πόλεμος μαίνεται ανάμεσα στον ορθολογισμό και τη δεισιδαιμονία. Η επιστήμη συνιστά μία μόνο μορφή ορθολογισμού, ενώ η θρησκεία είναι η πιο συνήθης μορφή δεισιδαιμονίας. Ο δημιουργισμός αποτελεί απλώς ένα σύμπτωμα εκείνου που θεωρούν ως τον μείζονα εχθρό, δηλαδή της θρησκείας.

* Ο συγγραφέας υπονοεί την ύπαρξη αναλογίας με τη μετριοπαθή πολιτική που ακολουθούσε ο βρετανός πρωθυπουργός Neville Chamberlain απέναντι στον επεκτατισμό τού Χίτλερ τις παραμονές τού Β' Παγκόσμιου Πολέμου. (Σ.τ.μ.)

> Η θρησκεία μπορεί να υπάρξει χωρίς το δημιουργισμό, αλλά ο δημιουργισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη θρησκεία.[40]

Πράγματι, έχω κάτι κοινό με τους δημιουργιστές. Όπως και εγώ, αλλά σε αντίθεση με τη «σχολή Chamberlain», οι δημιουργιστές δεν αναγνωρίζουν τις ΝΟΜΑ και τις χωριστές δικαιοδοσίες. Χωρίς καθόλου να σέβονται το χώρο της επιστήμης, οι δημιουργιστές απολαμβάνουν να τον ποδοπατούν απ' άκρου εις άκρον. Και επιπλέον, πολεμούν βρόμικα. Σε υποθέσεις που εκδικάζονται στη φτωχή ενδοχώρα της Αμερικής, οι δικηγόροι των δημιουργιστών αναφέρονται σε εξελικτικούς οι οποίοι δηλώνουν ανοικτά άθεοι. Γνωρίζω —προς μεγάλη μου δυσαρέσκεια— ότι το όνομά μου έχει χρησιμοποιηθεί κατ' αυτό τον τρόπο. Πρόκειται για αποτελεσματική τακτική, καθώς τα σώματα ενόρκων που έχουν συγκροτηθεί με τυχαία επιλογή πιθανότατα θα περιλαμβάνουν άτομα γαλουχημένα με την πίστη ότι οι άθεοι είναι δαίμονες με σάρκα και οστά, στην ίδια κατηγορία με τους παιδόφιλους ή τους «τρομοκράτες» (το σύγχρονο αντίστοιχο των μαγισσών τού Σάλεμ και των κομουνιστών της εποχής τού Μακάρθι).

Αν κάποιος δικηγόρος δημιουργιστών με έβαζε ποτέ να καταθέσω, θα κέρδιζε αμέσως τους ενόρκους, απευθύνοντάς μου απλώς την ερώτηση: «Η γνώση που αποκτήσατε σχετικά με την εξέλιξη σας εξώθησε να ενστερνιστείτε τον αθεϊσμό;». Θα όφειλα να απαντήσω «ναι», και έτσι, με μία μόνο κίνηση, θα είχα χάσει την εύνοια των ενόρκων. Αντιθέτως, δικαστικώς ορθή απάντηση από μέρους των υπερμάχων της εκκοσμίκευσης θεωρείται η εξής: «Οι θρησκευτικές μου πεποιθήσεις, ή η απουσία τους, είναι ιδιωτική υπόθεση που δεν αφορά αυτό εδώ το δικαστήριο και ουδόλως σχετίζεται με την επιστήμη μου». Εγώ δεν θα μπορούσα ποτέ να πω κάτι τέτοιο, για λόγους τους οποίους θα εξηγήσω στο Κεφάλαιο 4.

Η Madeleine Bunting, δημοσιογράφος τής *Guardian*, έγραψε ένα άρθρο με τίτλο «Why the intelligent design lobby thanks God for Richard Dawkins» (Γιατί το λόμπι του ευφυούς σχεδίου ευχαριστεί τον Θεό που υπάρχει ο Richard Dawkins).[41] Φαίνεται ότι για τη συγγραφή αυτού του άρθρου της δεν συμβουλεύτηκε κανέναν άλλο παρά μόνο τον Michael Ruse. Θα μπορούσε μάλιστα να το είχε γράψει ο ίδιος ο Ruse αντ' αυτής.*

---

* Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί για το άρθρο «When cosmologies collide» (Όταν οι κοσμολογίες συγκρούονται) (*New York Times*, 22 Ιανουαρίου 2006), το οποίο έγραψε η αξιοσέβαστη δημοσιογράφος Judith Shulevitz. Για το στρατηγό Μοντγκόμερι, ο πρώτος κανόνας του πολέμου ήταν: «Μην προελαύνετε προς τη Μόσχα». Ίσως θα έπρεπε να υπάρχει ένας πρώτος κανόνας και για την επιστημονική δημοσιογραφία: «Πάρτε συνέντευξη από έναν τουλάχιστον ακόμα άνθρωπο εκτός από τον Michael Ruse».

Ο Daniel Dennett απάντησε παραπέμποντας, πολύ έξυπνα και με εμφανή χιουμοριστική διάθεση, στον Θείο Remus:*

> Μου φαίνεται πολύ διασκεδαστικό το ότι δύο Βρετανοί —η Madeleine Bunting και ο Michael Ruse— έχουν αμφότεροι εξαπατηθεί όπως και οι χαρακτήρες μιας πολύ γνωστής αμερικανικής αλληγορίας («Why the intelligent design lobby thanks God for Richard Dawkins», 27 Μαρτίου). Όταν η αλεπού πιάνει τον κούνελο, εκείνος την παρακαλεί: «Ω, σε θερμοπαρακαλώ, καλή μου αλεπού, κάνε μου ό,τι θέλεις, αλλά μη με πετάξεις μέσα σε εκείνους τους απαίσιους βάτους!» —όπου και καταλήγει, σώος και αβλαβής, αφού η αλεπού κάνει ακριβώς αυτό. Όταν ο αμερικανός προπαγανδιστής William Dembski απευθύνεται περιπαικτικά στον Richard Dawkins, λέγοντάς του να συνεχίσει την καλή δουλειά που κάνει για λογαριασμό του ευφυούς σχεδίου, η Bunting και ο Ruse το καταπίνουν! «Πωπώ, καλή μου αλεπού, η κατηγορηματική και χωρίς περιστροφές δήλωσή σου —ότι η εξελικτική βιολογία διαψεύδει την ύπαρξη του δημιουργού Θεού— διακυβεύει τη διδασκαλία του μαθήματος της βιολογίας, αφού, αν τα διδάξει κανείς αυτά, θα παραβιάσει το διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους!». Μάλιστα. Επομένως πρέπει να διδάσκουμε ψιθυριστά και τη φυσιολογία, διότι και εκείνη θεωρεί την παρθενογένεση αδύνατη [...].[42]

Όλο το ζήτημα (συμπεριλαμβανομένης και μιας επίκλησης του κούνελου μέσα από τους βάτους) αναλύεται διεξοδικά από το βιολόγο P.Z. Myers, το ιστοημερολόγιο του οποίου, με τίτλο Pharyngula, αποτελεί αξιόπιστη πηγή δηκτικών σχολίων.[43]

Δεν υπονοώ ότι οι συνάδελφοί μου από την ομάδα που τηρεί πολιτική κατευνασμού είναι οπωσδήποτε ανέντιμοι. Ενδέχεται να πιστεύουν ειλικρινά στις ΝΟΜΑ, μολονότι δεν μπορώ να μην αναρωτηθώ αν έχουν σκεφθεί το θέμα σε βάθος και πώς συμβιβάζει ο νους τους τις εσωτερικές συγκρούσεις που προκύπτουν. Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε, αλλά αν κανείς θέλει να κατανοήσει τις δημόσιες δηλώσεις των επιστημόνων σχετικά με ζητήματα θρησκείας, καλά θα κάνει να μην ξεχνά και το πολιτικό πλαίσιο: τις εξωφρενικές συγκρούσεις πολιτισμικών παραδόσεων που σπαράσσουν την Αμερική.

---

* Ο Θείος Remus είναι ένας φανταστικός χαρακτήρας που δημιούργησε ο Joel Chandler Harris, για να αφηγηθεί τους μύθους της λαϊκής παράδοσης των Αφροαμερικανών των Νότιων Πολιτειών. Πολλοί μύθοι έχουν διδακτικό χαρακτήρα, και ένας από τους πρωταγωνιστές τους είναι ο σκανδαλιάρης κούνελος. (Σ.τ.μ.)

Στη μετριοπαθή πολιτική τύπου ΝΟΜΑ θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Τώρα επιστρέφω στον αγνωστικισμό και στην πιθανότητα να καταφέρουμε να καταπολεμήσουμε την άγνοιά μας ώστε να μειώσουμε την αβεβαιότητά μας σχετικά με την ύπαρξη ή την ανυπαρξία του Θεού.

Μικρά πράσινα ανθρωπάκια

Ας υποθέσουμε ότι η παραβολή τού Bertrand Russell δεν αναφερόταν στην ύπαρξη μιας τσαγιέρας στο Διάστημα αλλά στην ύπαρξη *ζωής* στο Διάστημα —θέμα για το οποίο ο Carl Sagan αρνήθηκε, με αλησμόνητο τρόπο, να σκεφθεί με τα σωθικά του. Ούτε και τούτη την υπόθεση μπορούμε να διαψεύσουμε, επομένως η μόνη αυστηρώς λογική στάση είναι ο αγνωστικισμός. Εντούτοις, η ύπαρξη ζωής στο Διάστημα δεν αποτελεί πλέον επιπόλαιη υπόθεση. Δεν μας δίνει αμέσως την εντύπωση της ακραίας απιθανότητας. Μπορούμε να αναπτύξουμε ενδιαφέροντα επιχειρήματα βασισμένα στην έλλειψη στοιχείων και μπορούμε να πούμε ποιες ενδείξεις θα μείωναν την αβεβαιότητά μας. Σίγουρα θα εξαγριωνόμασταν αν η κυβέρνησή μας ξόδευε χρήματα για πανάκριβα τηλεσκόπια που μοναδικό στόχο θα είχαν την αναζήτηση μιας διαστημικής τσαγιέρας. Αλλά μπορούμε να αντιληφθούμε τη χρησιμότητα των δαπανών για το πρόγραμμα Αναζήτησης Εξωγήινης Νοημοσύνης (SETI), για όλα εκείνα τα ραδιοτηλεσκόπια που σαρώνουν τους ουρανούς με την ελπίδα ότι θα συλλάβουν κάποιο σήμα ευφυών εξωγήινων όντων.

Επαίνεσα τον Carl Sagan διότι αρνήθηκε να στηριχτεί σε «σπλαχνικά» συναισθήματα για να αποφανθεί σχετικά με την ύπαρξη εξωγήινης ζωής. Μπορούμε όμως (όπως έκανε και ο ίδιος) να επιχειρήσουμε μια νηφάλια αποτίμηση του τι θα χρειαζόταν να γνωρίζουμε προκειμένου να υπολογίσουμε τις σχετικές πιθανότητες. Μπορούμε απλούστατα να αρχίσουμε με έναν κατάλογο ζητημάτων για τα οποία έχουμε άγνοια, όπως κάνει η περίφημη εξίσωση του Drake, η οποία, όπως χαρακτηριστικά είπε ο Paul Davies, συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες. Η εν λόγω εξίσωση ορίζει ότι, για να υπολογίσουμε τον αριθμό των πολιτισμών που έχουν εξελιχθεί ανεξάρτητα στο Σύμπαν, πρέπει να πολλαπλασιάσουμε επτά όρους: τον αριθμό των άστρων, τον αριθμό των παρόμοιων με τη Γη πλανητών ανά άστρο, και την πιθανότητα για διάφορα άλλα που δεν χρειάζεται να τα αναφέρω, διότι εδώ θέλω απλώς να τονίσω ότι όλα αυτά είναι άγνωστα, ή ποσότητες που υπολογίζονται με τεράστια περιθώρια σφάλματος. Όταν πολλαπλασιάζονται τόσο πολλοί όροι, οι οποίοι είναι είτε εντελώς άγνωστοι είτε σχεδόν τελείως άγνωστοι, το γινόμενο —το πλήθος των εξωγήινων πολιτισμών— έχει τόσο

κολοσσιαία περιθώρια σφάλματος ώστε ο αγνωστικισμός προβάλλει ως πολύ λογική στάση, αν όχι ως η μόνη αξιόπιστη.

Βέβαια, μερικοί από τους όρους της εξίσωσης του Drake έχουν πλέον καταστεί λιγότερο άγνωστοι απ' όσο ήταν όταν ο Drake την κατέστρωσε το 1961. Εκείνη την εποχή, το ηλιακό μας σύστημα —οι εννέα πλανήτες οι οποίοι περιφέρονται γύρω από τον Ήλιο, το κεντρικό άστρο— ήταν το μόνο γνωστό (μαζί βεβαίως με τα τοπικά ανάλογα που μας παρείχαν τα συστήματα δορυφόρων του Δία και του Κρόνου). Η ακριβέστερη εκτίμησή μας για το πόσα πλανητικά συστήματα μπορεί να υπάρχουν στο Σύμπαν βασιζόταν σε θεωρητικά μοντέλα, πάντα βέβαια σε συνδυασμό με την ανεπίσημη «αρχή της μετριότητας» —την αίσθηση (η οποία είχε προέλθει από τα δυσάρεστα ιστορικά μαθήματα του Κοπέρνικου, του Hubble και άλλων) ότι μάλλον δεν είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστος ο τόπος όπου τυχαίνει να ζούμε. Δυστυχώς, η αρχή της μετριότητας υποβαθμίστηκε με τη σειρά της από την «ανθρωπική» αρχή (βλ. Κεφάλαιο 4): Αν το ηλιακό μας σύστημα είναι πράγματι το μοναδικό στο Σύμπαν, τότε σε αυτό τον τόπο πρέπει κατ' ανάγκην να ζούμε και εμείς, ως όντα που σκέπτονται για τέτοια ζητήματα. Το ίδιο το γεγονός της ύπαρξής μας μπορούσε αναδρομικά να σημαίνει ότι ζούμε σε έναν κάθε άλλο παρά μέτριο τόπο.

Ωστόσο, οι σημερινές εκτιμήσεις περί αφθονίας ηλιακών συστημάτων δεν βασίζονται πλέον στην αρχή της μετριότητας αλλά σε άμεσα αποδεικτικά στοιχεία. Το φασματοσκόπιο, η νέμεση του θετικισμού τού Comte, ξαναχτυπά. Τα τηλεσκόπιά μας δεν είναι αρκετά ισχυρά ώστε να διακρίνουν άμεσα πλανήτες περιφερόμενους γύρω από άλλα άστρα. Εντούτοις, η θέση των άστρων διαταράσσεται από τη βαρυτική έλξη που ασκείται από τους πλανήτες τους καθώς αυτοί κινούνται γύρω τους, και τα φασματοσκόπια μπορούν να ανιχνεύσουν τις μετατοπίσεις Doppler στο φάσμα του άστρου, τουλάχιστον όταν ο πλανήτης είναι αρκούντως μεγάλος. Με χρήση κυρίως αυτής της μεθόδου, γνωρίζουμε μέχρι στιγμής —ενόσω γράφω τούτες τις γραμμές— ότι υπάρχουν 170 εξωηλιακοί πλανήτες οι οποίοι περιφέρονται γύρω από 147 άστρα,[44] αλλά ο αριθμός τους θα έχει ασφαλώς αυξηθεί όταν πια θα διαβάζετε εσείς το βιβλίο. Έως τώρα έχουν παρατηρηθεί μόνο ογκώδεις πλανήτες σαν τον Δία, διότι μόνο τέτοιοι πλανήτες επηρεάζουν το φάσμα των άστρων τους σε βαθμό ανιχνεύσιμο από τα σημερινά φασματοσκόπια.

Έχουμε λοιπόν βελτιώσει —τουλάχιστον ποσοτικώς— την εκτίμησή μας σχετικά με έναν προηγουμένως μυστηριώδη όρο της εξίσωσης του Drake. Το γεγονός αυτό επιτρέπει μια μικρή —αλλά αρκετά σημαντική— αποσταθεροποίηση από τον αγνωστικισμό σχετικά με την τελική τιμή της εξίσωσης. Πρέπει να εξακολουθήσουμε να είμαστε αγνωστικιστές όσον αφορά την ύ-

παρξη ζωής αλλού στο Σύμπαν —αλλά κάπως λιγότερο αγνωστικιστές, ακριβώς επειδή τώρα είμαστε κάπως λιγότερο αδαείς. Η επιστήμη μπορεί να πριονίσει σιγά σιγά τον αγνωστικισμό, με τρόπους τους οποίους ο Huxley απαρνήθηκε όταν υποχωρούσε ως προς το ζήτημα για την ύπαρξη του Θεού. Υποστηρίζω ότι, παρά την ευγενική υποχώρηση του Huxley, του Gould και πολλών άλλων, το ζήτημα για την ύπαρξη του Θεού δεν είναι κατ' αρχήν και για πάντα απροσπέλαστο από την επιστήμη. Όπως συνέβη και με τη φύση των άστρων, παρά τα όσα υποστήριξε ο Comte, και όπως με την πιθανότητα να υπάρχει ζωή σε πλανήτες γύρω από αυτά τα άστρα, η επιστήμη μπορεί να πραγματοποιεί πιθανοκρατικές τουλάχιστον εισβολές στην επικράτεια του αγνωστικισμού.

Όταν όρισα την Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού, χρησιμοποίησα παραπλήσια τις λέξεις «υπεράνθρωπο» και «υπερφυσικό». Για να καταστήσω σαφή τη διαφορά, φανταστείτε ότι ένα ραδιοτηλεσκόπιο του προγράμματος SETI πράγματι λαμβάνει κάποτε ένα σήμα από το Διάστημα, το οποίο αποδεικνύει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι δεν είμαστε μόνοι στο Σύμπαν. Παρεμπιπτόντως, το ερώτημα σχετικά με το τι τύπου σήμα θα μας έπειθε ότι το έστειλαν νοήμονα όντα δεν είναι απλό. Για να το διαπιστώσουμε, ας αντιστρέψουμε το ερώτημα: Εμείς ποιον ευφυή τρόπο θα μεταχειριζόμασταν για να γνωστοποιήσουμε την παρουσία μας σε εξωγήινους ακροατές; Οι ρυθμικοί παλμοί δεν θα επαρκούσαν. Η Jocelyn Bell Burnell, η ραδιοαστρονόμος που ανακάλυψε τον πρώτο πάλσαρ το 1967, εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την ακρίβεια της περιοδικότητας των παλμών του (1,33 παλμοί ανά δευτερόλεπτο) ώστε τους ονόμασε, με αρκετή δόση χιούμορ, σήμα LGM (εκ του «Little Green Men» —μικρά πράσινα ανθρωπάκια). Η ίδια ανακάλυψε αργότερα έναν δεύτερο πάλσαρ, με διαφορετική περίοδο και σε άλλο σημείο του ουρανού, γεγονός το οποίο κατέρριψε την υπόθεση για τα μικρά πράσινα ανθρωπάκια. Πολλά (μη νοήμονα) φυσικά φαινόμενα μπορούν να παραγάγουν ρυθμούς με αξιοθαύμαστη περιοδικότητα: από κλαδιά που λυγίζουν στο φύσημα του ανέμου ώς το νερό που στάζει, και από χρονικές καθυστερήσεις σε αυτορρυθμιζόμενους βρόχους ανάδρασης έως ουράνια σώματα κινούμενα σε τροχιά. Μέχρι σήμερα μάλιστα έχουν ανακαλυφθεί πάνω από χίλιοι πάλσαρ στον Γαλαξία μας, και θεωρείται γενικώς αποδεκτό ότι είναι περιστρεφόμενοι αστέρες νετρονίων οι οποίοι εκπέμπουν ραδιοκύματα σε κανονικά χρονικά διαστήματα, «σαρώνοντας» το Διάστημα όπως η δέσμη φωτός ενός φάρου. Προκαλεί πράγματι έκπληξη η διαπίστωση ότι η περιστροφή ενός άστρου μετριέται σε κλίμακα δευτερολέπτων (φανταστείτε η ημέρα μας να διαρκούσε 1,33 δευτερόλεπτα και όχι 24 ώρες), αλλά και όσα άλλα γνωρίζουμε για τους αστέρες νετρονίων είναι επίσης εκπληκτικά. Ας επαναλάβουμε όμως αυτό που μας ενδια-

φέρει εδώ: σήμερα γνωρίζουμε ότι το «φαινόμενο πάλσαρ» είναι προϊόν φυσικών νόμων και όχι κάποιου είδους νοημοσύνης.

Επομένως, ένας απλός ρυθμός δεν θα αρκούσε να σηματοδοτήσει τη νοήμονα παρουσία μας στο Σύμπαν που βρίσκεται εκεί «έξω» και περιμένει. Οι πρώτοι αριθμοί (όσοι δηλαδή διαιρούνται επακριβώς μόνο με τη μονάδα και τον εαυτό τους) συχνά προτείνονται ως συνταγή της επιτυχίας, διότι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς κάποια απολύτως φυσική διεργασία η οποία θα μπορούσε να τους παραγάγει. Είτε πάντως με την ανίχνευση πρώτων αριθμών είτε με κάποιο άλλο μέσο, φανταστείτε ότι η έρευνα για εξωγήινη νοημοσύνη πράγματι καταφέρνει να συγκεντρώσει ακλόνητες ενδείξεις για την ύπαρξη εξωγήινης νοημοσύνης, με πιθανό επακόλουθο τη μεταβίβαση τεράστιου όγκου γνώσεων και σοφίας —λίγο-πολύ στο πνεύμα έργων επιστημονικής φαντασίας, όπως το *A for Andromeda* (Α όπως Ανδρομέδα) του Fred Hoyle ή το *Contact* (Επαφή) του Carl Sagan. Πώς θα έπρεπε να απαντήσουμε; Μια δικαιολογημένη αντίδραση θα ήταν να τους λατρέψουμε, αφού οποιοσδήποτε πολιτισμός κατόρθωνε να μεταδώσει ένα σήμα από τέτοια τεράστια απόσταση πιθανότατα θα είχε φτάσει σε εξαιρετικά ανώτερο επίπεδο πολιτισμού συγκριτικά με εμάς. Ακόμη όμως κι αν αυτός ο πολιτισμός δεν είναι περισσότερο εξελιγμένος από τον δικό μας κατά τη στιγμή της μετάδοσης του σήματος, η τεράστια απόσταση που μεσολαβεί μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, όταν πια το μήνυμα θα έχει φτάσει σε εμάς, εκείνοι θα βρίσκονται χιλιετίες πιο μπροστά από εμάς (εκτός αν έχουν αυτοκαταστραφεί, πράγμα όχι απίθανο, επίσης).

Είτε όμως μάθουμε ποτέ για την ύπαρξή τους είτε όχι, είναι πολύ πιθανόν να υπάρχουν «υπεράνθρωποι» εξωγήινοι πολιτισμοί, για να μην πω «θεϊκοί», με τρόπους που ξεπερνούν τη φαντασία κάθε θεολόγου. Τα τεχνολογικά τους επιτεύγματα θα μας φαίνονταν τόσο υπερφυσικά όσο υπερφυσικά θα φαίνονταν και τα δικά μας σε κάποιον χωρικό του Μεσαίωνα αν «τηλεμεταφερόταν» στον 21ο αιώνα. Φανταστείτε την αντίδρασή του μπροστά σε κάποιον φορητό υπολογιστή, σε ένα κινητό τηλέφωνο, στη βόμβα υδρογόνου ή σε ένα τζάμπο τζετ. Όπως το έθεσε ο Arthur C. Clarke με τον εμπνευσμένο τρίτο νόμο του, «Οποιαδήποτε επαρκώς προηγμένη τεχνολογία δεν διαφέρει από τη μαγεία». Τα σημερινά τεχνολογικά θαύματα δεν θα εντυπωσίαζαν τους αρχαίους λιγότερο απ' ό,τι οι ιστορίες για τον Μωυσή, που χώρισε τα ύδατα, ή για τον Χριστό, που περπάτησε πάνω τους. Οι εξωγήινοι του «σήματος SETI» θα ήταν για εμάς κάτι σαν θεοί, όπως ακριβώς και οι ιεραπόστολοι είχαν αντιμετωπιστεί σαν θεοί (εκμεταλλευόμενοι στο έπακρο αυτό το σεβασμό που δεν τους άξιζε) όταν επισκέφθηκαν πρωτόγονους πολιτισμούς κουβαλώντας όπλα, τηλεσκόπια και αστρονομικούς χάρτες οι οποίοι προέβλεπαν τις εκλείψεις με ακρίβεια δευτερολέπτου.

Από ποια άποψη, λοιπόν, οι πιο εξελιγμένοι εξωγήινοι του SETI *δεν* θα θεωρούνταν θεοί; Από ποια άποψη θα ήταν υπεράνθρωποι αλλά όχι υπερφυσικοί; Από μια πολύ σημαντική άποψη, η οποία μάς οδηγεί στην καρδιά τούτου του βιβλίου: Η κρίσιμη διαφορά μεταξύ θεών και θεϊκών εξωγήινων δεν βρίσκεται στις ιδιότητές τους αλλά στην προέλευσή τους. Όντα επαρκώς πολύπλοκα ώστε να είναι νοήμονα αποτελούν προϊόντα μιας διαδικασίας εξέλιξης. Όσο θεϊκά κι αν μας φαίνονται όταν τα συναντάμε, αυτά τα όντα δεν υπήρξαν έτσι εξαρχής. Πολλοί συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας, όπως ο Daniel F. Galouye στο *Counterfeit World* (Πλαστός κόσμος), έχουν φτάσει στο σημείο να υποθέσουν (και δεν μπορώ να σκεφθώ πώς θα μπορούσα να τον διαψεύσω) ότι ζούμε σε μια προσομοίωση υπολογιστή, την οποία έχει προγραμματίσει κάποιος απείρως πιο προηγμένος πολιτισμός. Αλλά και οι ίδιοι οι κατασκευαστές της προσομοίωσης πρέπει να προέρχονται από κάπου. Οι νόμοι των πιθανοτήτων αποκλείουν την αυτόματη εμφάνισή τους, χωρίς την ύπαρξη απλούστερων προγονικών μορφών. Πιθανότατα οφείλουν την ύπαρξή τους σε μια (ίσως όχι και τόσο οικεία σε εμάς) εκδοχή δαρβινικής εξέλιξης: σε κάποιο είδος «γερανού» που ανυψώνεται με βαθμιαία βήματα και όχι σε ένα «άγκιστρο εξ ουρανού»,* για να χρησιμοποιήσω την ορολογία τού Daniel Dennett.[45] Τα άγκιστρα εξ ουρανού —των θεών συμπεριλαμβανομένων— είναι μαγικά ξόρκια. Δεν παρέχουν αξιόπιστες εξηγήσεις, ενώ τα ίδια απαιτούν περισσότερες εξηγήσεις απ' όσες προσφέρουν. Οι γερανοί αποτελούν αξιόπιστες εξηγητικές κατασκευές. Η φυσική επιλογή είναι ο πρωταθλητής όλων των γερανών της ιστορίας. Έχει ανυψώσει τη ζωή από την πρωτόγονη απλότητα στα ύψη της πολυπλοκότητας, της ομορφιάς και του φαινομενικού σχεδίου τα οποία μάς καταπλήσσουν σήμερα. Τούτο θα αποτελέσει κεντρικό θέμα του Κεφαλαίου 4, με τίτλο «Γιατί είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπάρχει Θεός». Αλλά πριν προχωρήσω στον κύριο λόγο για τον οποίο δεν παραδέχομαι την ύπαρξη του Θεού, οφείλω να ασχοληθώ με τα επιχειρήματα υπέρ της πίστης που έχουν διατυπωθεί στη διάρκεια της ιστορίας.

---

* Ο φιλόσοφος Daniel Dennett, στο βιβλίο του *Darwin's Dangerous Idea* (Η επικίνδυνη ιδέα του Δαρβίνου), αναφέρθηκε σε cranes (γερανούς) και skyhooks (άγκιστρα εξ ουρανού). «Άγκιστρα εξ ουρανού» για τη στήριξη των θέσεών τους αναζητούν όσες επιστημονικές θεωρήσεις αποδέχονται δυνάμεις ή διεργασίες που είναι ποιοτικά διαφορετικές από —και δεν εξηγούνται με— τη λογική της βαθμιαίας εξέλιξης. Αντιθέτως, οι «γερανοί», ως ενδιάμεσου επιπέδου πολυπλοκότητας μηχανισμοί, έχουν οι ίδιοι αναδυθεί μέσω εξέλιξης και συμβάλλουν στην ανάπτυξη πιο πολύπλοκων δομών. (Σ.τ.μ.)

3

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Στο ίδρυμά μας δεν θα έπρεπε να υπάρχει
έδρα καθηγητή θεολογίας.

—THOMAS JEFFERSON

Τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού συστηματοποιούνταν για αιώνες από τους θεολόγους, ενώ κάποιοι άλλοι, συμπεριλαμβανομένων διάφορων γυρολόγων τής κακώς εννοούμενης «κοινής λογικής», προσέθεσαν και μερικά συμπληρωματικά.

Οι «αποδείξεις» του Θωμά Ακινάτη

Οι πέντε «αποδείξεις» που διατύπωσε ο Θωμάς Ακινάτης τον 13ο αιώνα δεν αποδεικνύουν τίποτε, και —μολονότι έχω κάποιους ενδοιασμούς όταν το αναφέρω, δεδομένης της εκτίμησης που χαίρει— είναι εύκολο να καταδειχθεί η κενότητά τους. Οι πρώτες τρεις αποτελούν απλώς διαφορετικούς τρόπους για να ειπωθεί το ίδιο πράγμα, άρα μπορούμε να τις εξετάσουμε όλες μαζί. Και οι τρεις περιέχουν την έννοια της άπειρης αναδρομής: η απάντηση σε κάποιο ερώτημα εγείρει ένα πρότερο ερώτημα κ.ο.κ., επ' άπειρον.

1. *Το κινούν ακίνητον.* Τίποτε δεν κινείται χωρίς ένα πρότερο κινούν. Αυτό μάς οδηγεί σε μια άπειρη αναδρομή, από την οποία μόνη διέξοδος είναι ο Θεός. Κατ' ανάγκην, η πρώτη κίνηση προκλήθηκε από κάτι, και αυτό το κάτι το ονομάζουμε Θεό.

2. *Η πρώτη αιτία.* Τίποτε δεν προκαλείται από μόνο του. Κάθε αιτιατό έχει ένα πρότερο αίτιο, πράγμα που μας ωθεί ξανά σε αναδρομή. Τούτη πρέπει να τερματιστεί σε μια πρώτη αιτία, την οποία ονομάζουμε Θεό.

3. *Το κοσμολογικό επιχείρημα.* Πρέπει να υπήρχε μια εποχή κατά την οποία τα φυσικά πράγματα δεν υφίσταντο. Αφού όμως τα φυσικά πράγματα τώρα υπάρχουν, τότε κάτι μη φυσικό πρέπει να τα δημιούργησε, και αυτό το κάτι το ονομάζουμε Θεό.

Και τα τρία παραπάνω επιχειρήματα βασίζονται στην ιδέα της αναδρομής και επικαλούνται τον Θεό για τον τερματισμό της. Περιέχουν την εντελώς αθεμελίωτη παραδοχή ότι ο ίδιος ο Θεός εξαιρείται από την αναδρομή. Ακόμη κι αν επιτρέψουμε τη βολική τούτη πολυτέλεια της αυθαίρετης επινόησης ενός τέρματος σε μια άπειρη αναδρομή, και της απόδοσης ονόματος σε αυτό επειδή μόνο και μόνο το έχουμε ανάγκη, δεν υπάρχει κανένας απολύτως λόγος να προικίσουμε το εν λόγω τέρμα με οποιαδήποτε ιδιότητα από όσες αποδίδονται συνήθως στον Θεό: παντοδυναμία, παντογνωσία, αγαθότητα, σοφία, δημιουργικότητα, για να μην αναφερθούμε και στα διάφορα ανθρώπινα χαρακτηριστικά όπως το να εισακούει προσευχές,

να συγχωρεί αμαρτίες και να διαβάζει τις πιο μύχιες σκέψεις. Παρεμπιπτόντως, δεν διέλαθε την προσοχή των μελετητών της λογικής το γεγονός ότι η παντογνωσία και η παντοδυναμία συνιστούν αλληλοαποκλειόμενες έννοιες. Εάν ο Θεός είναι παντογνώστης, τότε γνωρίζει ήδη τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος θα παρέμβει για να αλλάξει το ρου της ιστορίας, ασκώντας την παντοδυναμία του. Τούτο όμως σημαίνει ότι ο Θεός αδυνατεί να αλλάξει γνώμη σχετικά με την παρέμβασή του, πράγμα που συνεπάγεται ότι δεν είναι παντοδύναμος. Η Karen Owens εξέφρασε το πνευματώδες αυτό παράδοξο με στίχους εξίσου ευφυείς:

Άραγε ο παντογνώστης Θεός μπορεί,
Εκείνος που γνωρίζει το μέλλον, να βρει
Την παντοδυναμία για ν' αλλάξει
Τη γνώμη Του τη μελλοντική;

Για να επιστρέψουμε στην άπειρη αναδρομή και στη ματαιότητα της επίκλησης του Θεού για να την τερματίσουμε, θα ήταν προτιμότερο —από πλευράς οικονομίας σκέψης— να επινοήσουμε, λόγου χάριν, μια «χωροχρονική ανωμαλία τύπου Μεγάλης Έκρηξης», ή κάποια άλλη, άγνωστη ώς τώρα, φυσική έννοια. Το να ονομάζουμε αυτό το τέρμα «Θεό» είναι στην καλύτερη περίπτωση αναποτελεσματικό και στη χειρότερη ολέθρια παραπλανητικό. Η «παράλογη συνταγή για μικροψιλοκαμωμένες κοτολέτες» τού Edward Lear μάς προτρέπει: «Προμηθευτείτε μερικά βοδινά φιλέτα και, αφού τα κόψετε στα μικρότερα δυνατά κομμάτια, συνεχίστε και κόψτε τα σε ακόμη μικρότερα, οκτώ ή και εννέα φορές». Μερικές αναδρομές πράγματι φτάνουν σε ένα φυσικό τέλος. Παλαιότερα, οι επιστήμονες αναρωτιούνταν τι θα συνέβαινε αν κατάφερνε κάποιος να διαιρέσει ένα κομμάτι μέταλλο —από χρυσό, φέρ' ειπείν— στα μικρότερα δυνατά κομμάτια. Δεν θα ήταν άραγε δυνατόν κάθε τέτοιο κομμάτι να κοπεί πάλι στα δύο, ώστε να παραχθεί ένα ακόμη πιο μικροσκοπικό τεμάχιο χρυσού; Αυτός όμως ο ατέρμων τεμαχισμός θα λάμβανε τέλος στο άτομο: Το μικρότερο δυνατό τεμάχιο χρυσού είναι ο πυρήνας, αποτελούμενος από ακριβώς 79 πρωτόνια και λίγο περισσότερα νετρόνια, τα οποία συνοδεύονται από ένα σμήνος 79 ηλεκτρονίων. Εάν «κόψεις» το χρυσό πιο πέρα από το άτομο, ό,τι κι αν προκύψει δεν θα είναι χρυσός. Το άτομο παρέχει ένα φυσικό τέλος στη συγκεκριμένη αναδρομή. Δεν είναι όμως καθόλου σαφές ότι ο Θεός αποτελεί το φυσικό τέρμα στις αναδρομές του Ακινάτη —και η συγκεκριμένη διατύπωση δεν φείδεται καθόλου επιείκειας, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Ας προχωρήσουμε λοιπόν περαιτέρω στον κατάλογο του Ακινάτη.

4. *Το επιχείρημα εκ του βαθμού.* Παρατηρούμε ότι τα πράγματα στον Κόσμο διαφέρουν μεταξύ τους. Υπάρχουν, παραδείγματος χάριν, διάφοροι βαθμοί αγαθότητας ή τελειότητας. Αλλά οι εκτιμήσεις μας για αυτούς τους βαθμούς βασίζονται στη σύγκριση με κάποιο μέγιστο. Εμείς οι άνθρωποι μπορεί να είμαστε ταυτόχρονα καλοί και κακοί, άρα αποκλείεται να ενυπάρχει μέσα μας η μέγιστη αγαθότητα. Συνεπώς, πρέπει να υπάρχει κάποιο άλλο μέγιστο, το οποίο θέτει το μέτρο της τελειότητας, και ονομάζουμε αυτό το μέγιστο Θεό.

Είναι τούτο επιχείρημα; Με την ίδια λογική θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι άνθρωποι διαφέρουν και ως προς τη δυσοσμία τους, αλλά μπορούμε να τους συγκρίνουμε μόνο σε σχέση με ένα τέλειο και μέγιστο επίπεδο δυνατής δυσοσμίας. Συνεπώς, πρέπει να υπάρχει κάποιο εξαιρετικά, απαράμιλλα δύσοσμο ον, και αυτό το ονομάζουμε Θεό. Ή συγκρίνετε ως προς οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα, και θα καταλήξετε σε ένα εξίσου βλακώδες συμπέρασμα.

5. *Το τελεολογικό επιχείρημα, ή επιχείρημα εκ του σχεδίου.* Τα όντα του Κόσμου, ειδικά τα έμβια, δίνουν την εντύπωση ότι κάποιος τα έχει σχεδιάσει. Τίποτε από όσα γνωρίζουμε δεν φαίνεται να είναι σχεδιασμένο εκτός αν έχει όντως σχεδιαστεί. Συνεπώς, πρέπει να υπήρξε κάποιος σχεδιαστής, και τον ονομάζουμε Θεό.* Ο ίδιος ο Ακινάτης χρησιμοποίησε την αναλογία του κινούμενου προς το στόχο βέλους, αλλά ένας σύγχρονος αντιαεροπορικός πύραυλος που ανιχνεύει θερμότητα θα εξυπηρετούσε το σκοπό του πιο αποτελεσματικά.

Το επιχείρημα εκ του σχεδίου είναι το μόνο που χρησιμοποιείται τακτικά ακόμη και σήμερα, και πολλοί εξακολουθούν να το αντιλαμβάνονται ως το έσχατο και αποστομωτικό επιχείρημα. Είχε εντυπωσιάσει και τον νεαρό Δαρβίνο όταν, ως φοιτητής ακόμη στο Καίμπριτζ, το είχε διαβάσει στο βιβλίο *Natural Theology* (Φυσική θεολογία) του William Paley. Δυστυχώς για τον Paley, ο ώριμος πλέον Δαρβίνος το κονιορτοποίησε. Πράγματι, η πλέον συντριπτική νίκη που κατήγαγε ποτέ ο ορθολογισμός ενάντια στις παραδεδεγμένες αντιλήψεις υπήρξε πιθανότατα η απροσδόκητη κατάρριψη αυτού του επιχειρήματος από τον Κάρολο Δαρβίνο. Χάρη στον Δαρβίνο, θεωρεί-

* Αυτό μού θυμίζει τον αξέχαστο συλλογισμό που εισήγαγε λάθρα σε μια ευκλείδεια απόδειξη ένας συμμαθητής μου, όταν μελετούσαμε μαζί γεωμετρία: «Το τρίγωνο ΑΒΓ μοιάζει να είναι ισοσκελές. Επομένως...».

ται πλέον εσφαλμένος ο ισχυρισμός πως τίποτε από όσα γνωρίζουμε δεν φαίνεται να είναι σχεδιασμένο εκτός αν έχει όντως σχεδιαστεί. Η εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής, ανερχόμενη σε εξαίσια ύψη πολυπλοκότητας και κομψότητας, παράγει μια εξαιρετική επίφαση σχεδιασμού. Στα κορυφαία μάλιστα προϊόντα αυτού του ψευδοσχεδιασμού συγκαταλέγονται τα νευρικά συστήματα, που —μεταξύ των πιο ταπεινών επιτευγμάτων τους— επιδεικνύουν εμπρόθετη συμπεριφορά, η οποία, ακόμη και στο πιο μικροσκοπικό έντομο, μοιάζει πολύ περισσότερο με τον προηγμένο πύραυλο ανίχνευσης θερμότητας παρά με ένα απλό βέλος που κατευθύνεται στο στόχο του. Θα επανέλθω διεξοδικότερα στο επιχείρημα εκ του σχεδίου στο Κεφάλαιο 4.

Το οντολογικό επιχείρημα και άλλα a priori *επιχειρήματα*

Τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού ανήκουν σε δύο κύριες κατηγορίες, στα *a priori* και στα *a posteriori*. Τα πέντε επιχειρήματα του Θωμά Ακινάτη αποτελούν *a posteriori* επιχειρήματα, βασιζόμενα σε επισκόπηση του Κόσμου. Το γνωστότερο από τα *a priori* επιχειρήματα, εκείνα δηλαδή που βασίζονται σε καθαρά αφηρημένους προεμπειρικούς λογικούς συλλογισμούς, είναι το *οντολογικό επιχείρημα*, το οποίο διατυπώθηκε από τον άγιο Άνσελμο του Καντέρμπερι το 1078 και αναδιατυπώθηκε υπό διάφορες μορφές από πολυάριθμους φιλοσόφους μεταγενέστερα. Η πιο παράξενη πλευρά του επιχειρήματος του Ανσέλμου είναι πως αρχικά δεν απευθυνόταν στους ανθρώπους αλλά στον ίδιο τον Θεό, υπό μορφή προσευχής (εν προκειμένω, θα περίμενε κανείς ότι οποιαδήποτε οντότητα έχει την ικανότητα να εισακούει προσευχές δεν θα είχε ανάγκη να πειστεί η ίδια για την ύπαρξή της).

Μπορούμε, έλεγε ο Άνσελμος, να διανοηθούμε ένα ον τόσο τέλειο ώστε οποιοδήποτε τελειότερο από αυτό να είναι αδιανόητο. Αλλά και ένας άθεος μπορεί κάλλιστα να διανοηθεί κάποιο τέτοιο ον, ένα ον τέλειο σε υπερθετικό βαθμό —μολονότι στην πραγματικότητα θα αρνιόταν την ύπαρξή του. Εντούτοις, συνεχίζει ο Άνσελμος, ένα ον το οποίο δεν υπάρχει στην πραγματικότητα, ως εκ της ανυπαρξίας του ακριβώς, δεν είναι τέλειο. Συνεπώς οδηγούμαστε σε αντίφαση και —ω του θαύματος—, ορίστε, ο Θεός υπάρχει!

Επιτρέψτε μου να μεταφράσω τούτο το παιδαριώδες επιχείρημα στη γλώσσα που του αρμόζει, δηλαδή τη νηπιακή:

«Βάζω στοίχημα πως μπορώ να αποδείξω ότι ο Θεός υπάρχει.»
«Στοίχημα ότι δεν μπορείς.»
«Καλά λοιπόν. Φαντάσου το πιο τέλειο, τέλειο, *τέλειο* δυνατό πράγμα.»
«Ωραία, και;»
«Κοίτα, αυτό το τέλειο, τέλειο, *τέλειο* πράγμα είναι πραγματικό; Υπάρχει;»
«Όχι, βρίσκεται μόνο στο νου μου.»
«Αλλά εάν υπήρχε πράγματι, θα ήταν ακόμη πιο τέλειο —επειδή ένα πραγματικά τέλειο πράγμα είναι σίγουρα καλύτερο από ένα ανόητο ψευτοπράγμα. Άρα απέδειξα ότι ο Θεός υπάρχει. Χα χα! Όλοι οι άθεοι είναι ανόητοι.»

Έβαλα τον μικρό μου εξυπνάκια να διαλέξει τη λέξη «ανόητος» εσκεμμένα. Ο ίδιος ο Άνσελμος μνημονεύει τον πρώτο στίχο του *Ψαλμού 13* («Είπε μέσα στην καρδιά του ο ανόητος: Δεν υπάρχει Θεός [...]»), και μάλιστα είχε το θράσος να χρησιμοποιήσει τη λέξη «ανόητος» (στα λατινικά *insipiens*) για τον υποθετικό του άθεο:

Επομένως, και ο ανόητος ακόμη είναι πεπεισμένος ότι υπάρχει κάποιο πράγμα, τουλάχιστον μέσα στη διάνοια, του οποίου τίποτε τελειότερο δεν μπορούμε να συλλάβουμε. Επειδή, όταν ακούει για αυτό, το αντιλαμβάνεται· και οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό υπάρχει στη διάνοια. Και είναι βέβαιο πως ένα τέτοιο ον, τελειότερο του οποίου τίποτε άλλο δεν είναι δυνατόν να σκεφθούμε, δεν μπορεί να υπάρχει στη διάνοια και μόνο. Καθότι, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει μόνο μέσα στη διάνοια, τότε μπορούμε να διανοηθούμε ότι υπάρχει στην πραγματικότητα· το οποίο είναι τελειότερο ακόμη.

Η ιδέα και μόνο ότι μεγαλόσχημα συμπεράσματα συνάγονται μέσω λεκτικών τεχνασμάτων αυτού του είδους προσβάλλει την αισθητική μου, και επομένως πρέπει να προσέξω να μην εμπλακώ σε διαξιφισμούς για λέξεις όπως το «ανόητος». Ο Bertrand Russell (ο οποίος βέβαια δεν ήταν ανόητος) διατύπωσε την εξής ενδιαφέρουσα άποψη: «Είναι πιο εύκολο να πειστεί κανείς ότι [το οντολογικό επιχείρημα] δεν ευσταθεί από το να προσπαθήσει να βρει σε ποιο ακριβώς σημείο εντοπίζεται το σφάλμα του». Ο ίδιος όμως, στα χρόνια της νεότητάς του, είχε για ένα σύντομο διάστημα πειστεί για την ορθότητά του:

Θυμάμαι ακριβώς τη στιγμή, μια ημέρα τού 1894, καθώς περπατούσα στην οδό Trinity, όταν με μια αναλαμπή κατάλαβα (ή νόμισα πως κατά-

λαβα) ότι το οντολογικό επιχείρημα είναι έγκυρο. Είχα βγει έξω για να αγοράσω ένα κουτί καπνό· στο δρόμο της επιστροφής, ξαφνικά πέταξα το κουτί στον αέρα και, ξαναπιάνοντάς το, αναφώνησα: «Μα την αλήθεια, το οντολογικό επιχείρημα είναι ακλόνητο».

Γιατί άραγε, αναρωτιέμαι, δεν είπε: «Μα την αλήθεια, το οντολογικό επιχείρημα φαίνεται ευλογοφανές. Δεν είναι όμως υπερβολικά εύκολο να προκύπτει μια μεγάλη αλήθεια για το Σύμπαν από ένα απλό παιχνίδι λέξεων; Καλύτερα να στρωθώ στη δουλειά για να επιλύσω τούτο εδώ που μοιάζει με παράδοξο όπως εκείνο του Ζήνωνα». Οι αρχαίοι Έλληνες δυσκολεύονταν πολύ να αντιληφθούν την «απόδειξη» του Ζήνωνα ότι ο Αχιλλέας δεν θα προλάβει ποτέ τη χελώνα.* Αλλά ήταν επίσης αρκετά σώφρονες ώστε να μη συμπεράνουν ότι ο Αχιλλέας πράγματι δεν θα κατορθώσει ποτέ να φτάσει τη χελώνα. Αντιθέτως, ονόμασαν το εν λόγω επιχείρημα «παράδοξο», ελπίζοντας να το εξηγήσουν οι επόμενες γενεές μαθηματικών. Ο Russell, φυσικά, διέθετε τα κατάλληλα προσόντα για να αντιληφθεί πως δεν έπρεπε να πετά στον αέρα κουτιά με καπνό, φωνάζοντας όλο χαρά ότι ο Αχιλλέας δεν θα καταφέρει να προλάβει τη χελώνα. Γιατί άραγε δεν υπήρξε το ίδιο προσεκτικός και με τον άγιο Άνσελμο; Υποθέτω πως οφείλεται στο ότι ο Russell ήταν ένας εξαιρετικά αμερόληπτος άθεος, υπέρ το δέον πρόθυμος να πειστεί για την αντίθετη άποψη εάν το απαιτούσε η λογική.**

---

* Το παράδοξο του Ζήνωνα είναι πασίγνωστο, οπότε μπορούμε να περιοριστούμε σε μια υποσημείωση: Ο Αχιλλέας είναι δέκα φορές ταχύτερος από τη χελώνα, και για αυτό το λόγο δίνει στο ζώο ένα προβάδισμα, έστω 100 μέτρων. Ο Αχιλλέας τρέχει 100 μέτρα, και η χελώνα προηγείται κατά 10 μέτρα. Ο Αχιλλέας καλύπτει τα 10 μέτρα και η χελώνα βρίσκεται 1 μέτρο πιο μπροστά. Ο Αχιλλέας καλύπτει το 1 μέτρο και η χελώνα ακόμα προηγείται κατά 1/10 του μέτρου κ.ο.κ., επ' άπειρον, οπότε ο Αχιλλέας δεν φτάνει ποτέ τη χελώνα.

** Ίσως στις ημέρες μας γινόμαστε μάρτυρες ενός παρόμοιου γεγονότος, με την πολυσυζητημένη αλλαξοπιστία του φιλοσόφου Antony Flew, ο οποίος ανακοίνωσε σε μεγάλη ηλικία ότι ασπάστηκε την πίστη σε κάποια θεότητα (γεγονός που προκάλεσε πληθώρα δημοσιεύσεων στο Διαδίκτυο). Δεδομένου ότι ο Russell τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ, ίσως ο φερόμενος ως προσηλυτισμός τού Flew ανταμειφθεί με το βραβείο Templeton. Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η επαίσχυντη απόφασή του να αποδεχθεί, το 2006, το «Βραβείο Philip E. Johnson για την Ελευθερία και την Αλήθεια». Ο πρώτος στον οποίο απονεμήθηκε το εν λόγω βραβείο ήταν ο δικηγόρος Philip E. Johnson, θεμελιωτής της «στρατηγικής αιχμής» του ευφυούς σχεδίου. Ο Flew θα είναι ο δεύτερος κατά σειρά. Το ίδρυμα που απονέμει το βραβείο είναι το Βιβλικό Ινστιτούτο τού Λος Άντζελες (Bible Institute of Los Angeles, BIOLA). Δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί κανείς αν ο Flew αντιλαμβάνεται ότι τον χρησιμοποιούν. Βλ. και Victor Stenger, «Flew's flawed science» (Η ελαττωματική επιστήμη τού Flew), *Free Inquiry*, 25:2, σελ. 17-18, 2005· www.secularhumanism.org/index.php?section=library&page=stenger_25_2.

Ή, ίσως, η απάντηση βρίσκεται σε κάτι που έγραψε ο ίδιος ο Russell το 1946, αρκετό καιρό αφότου είχε καταρρίψει το οντολογικό επιχείρημα:

> Ιδού το πραγματικό ερώτημα: Υπάρχει κάτι που μπορούμε να σκεφθούμε, για το οποίο αποδεικνύεται ότι, και μόνο επειδή το σκεφθήκαμε, υπάρχει και έξω από τη σκέψη μας; Κάθε φιλόσοφος θα *ήθελε* να απαντήσει «ναι», διότι έργο του φιλοσόφου είναι να ανακαλύπτει πράγματα για τον Κόσμο με τη σκέψη μάλλον παρά μέσω παρατήρησης. Αν το «ναι» είναι η σωστή απάντηση, τότε υπάρχει μια γέφυρα μεταξύ της καθαρής σκέψης και των πραγμάτων. Αν όχι, τότε δεν υπάρχει.

Εγώ, αντιθέτως, θα αισθανόμουν αυτομάτως πολύ βαθιά καχυποψία απέναντι σε όποιο συλλογισμό κατέληγε σε ένα τόσο σπουδαίο συμπέρασμα χωρίς να αντλεί τίποτα από τα δεδομένα της πραγματικότητας. Ίσως αυτό δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από το ότι είμαι επιστήμονας και όχι φιλόσοφος. Ανά τους αιώνες, οι φιλόσοφοι έχουν πράγματι πάρει στα σοβαρά το οντολογικό επιχείρημα, τοποθετούμενοι είτε υπέρ είτε κατά. Ο αθεϊστής φιλόσοφος J.L. Mackie πραγματεύεται το ζήτημα με ιδιαίτερη σαφήνεια στο βιβλίο *The Miracle of Theism* (Το θαύμα του θεϊσμού). Το εννοώ ως φιλοφρόνηση όταν λέω ότι μπορούμε να ορίσουμε το φιλόσοφο ως εκείνον που δεν προτίθεται να δεχτεί την επίκληση απλώς της κοινής λογικής ως επαρκή απάντηση.

Οι πιο αποφασιστικές ανασκευές του οντολογικού επιχειρήματος αποδίδονται συνήθως στους φιλοσόφους Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776) και Ιμάνουελ Καντ (1724-1804). Ο Καντ διαπίστωσε «δόλο» στην αμφιλεγόμενη παραδοχή του Ανσέλμου ότι η «ύπαρξη» είναι περισσότερο «τέλεια» από τη μη ύπαρξη. Ο αμερικανός φιλόσοφος Norman Malcolm το έθεσε ως εξής: «Το δόγμα ότι η ύπαρξη συνιστά κάποιου είδους τελειότητα μου φαίνεται ιδιαίτερα αλλόκοτο. Είναι λογικό και σωστό να πω ότι το σπίτι μου θα είναι καλύτερο αν έχει μόνωση παρά αν δεν έχει· αλλά τι νόημα έχει να πω ότι θα είναι καλύτερο σπίτι αν υπάρχει παρά αν δεν υπάρχει;».[46] Ένας άλλος φιλόσοφος, ο Αυστραλός Douglas Gasking, υποστήριξε την ίδια θέση στην ειρωνική «απόδειξή» του ότι ο Θεός *δεν* υπάρχει (ο Gaunilo, σύγχρονος του Ανσέλμου, είχε διατυπώσει μια παρόμοια εις άτοπον απαγωγή):

1. Η Δημιουργία του Κόσμου είναι το πιο θαυμαστό επίτευγμα που θα μπορούσαμε να φανταστούμε.

2. Η αξία ενός επιτεύγματος εκπηγάζει από (α) αυτή καθαυτήν την ποιότητά του και (β) την ικανότητα του δημιουργού του.

3. Όσο μεγαλύτερη είναι η ανικανότητα (ή ελαττωματικότητα) του δημιουργού τόσο πιο εντυπωσιακό είναι το επίτευγμά του.

4. Η πλέον ανυπέρβλητη ελαττωματικότητα για ένα δημιουργό θα ήταν η μη ύπαρξή του.

5. Επομένως, αν θεωρήσουμε ότι το Σύμπαν αποτελεί προϊόν ενός δημιουργού ο οποίος υπάρχει, τότε μπορούμε να συλλάβουμε ένα ον ακόμη τελειότερο —δηλαδή ένα ον που δημιούργησε τα πάντα, μολονότι το ίδιο δεν υπήρχε.

6. Επομένως, ένας υπάρχων Θεός δεν αποτελεί ένα ον τελειότερο του οποίου τίποτε τελειότερο δεν θα μπορούσαμε να διανοηθούμε, διότι ακόμη πιο αξεπέραστος και απίστευτος δημιουργός θα ήταν ένας Θεός που δεν θα υπήρχε.

Άρα:

7. Ο Θεός δεν υπάρχει.

Περιττεύει βέβαια να πούμε ότι ο Gasking δεν απέδειξε πράγματι ότι ο Θεός δεν υπάρχει. Ακριβώς όπως ούτε ο Άνσελμος απέδειξε την ύπαρξή του. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο Gasking αστειευόταν. Όπως διαπίστωσε, η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη του Θεού είναι πολύ σημαντικό ερώτημα για να απαντηθεί μέσω «διαλεκτικών ταχυδακτυλουργιών». Δεν νομίζω μάλιστα ότι ο αμφιλεγόμενος τρόπος χρήσης της ύπαρξης ως ένδειξης τελειότητας αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημα του επιχειρήματος. Έχω ξεχάσει πλέον πώς το κατάφερα, αλλά κάποτε είχα «σκανδαλίσει» μια ομήγυρη θεολόγων και φιλοσόφων διασκευάζοντας το οντολογικό επιχείρημα έτσι ώστε να αποδείξω ότι τα γουρούνια πετούν. Και εκείνοι αισθάνθηκαν την ανάγκη να καταφύγουν στην τροπική λογική για να αποδείξουν ότι έκανα λάθος.

Το οντολογικό επιχείρημα, όπως και όλα τα *a priori* επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξης του Θεού, μου θυμίζει το γέροντα στην ιστορία που μας διηγείται ο Aldous Huxley, ο οποίος ανακάλυψε μια μαθηματική απόδειξη υπέρ της ύπαρξης του Θεού:

> Το *m* διά του μηδενός ισούται με άπειρο, όταν το *m* είναι οποιοσδήποτε θετικός αριθμός. Τον ξέρεις αυτό τον τύπο, έτσι; Ε, λοιπόν, γιατί να μην αναγάγουμε την ισότητα σε απλούστερη μορφή, πολλαπλασιάζοντας και τις δύο πλευρές της με το μηδέν; Στην περίπτωση αυτή θα έχουμε ότι το *m* ισούται με άπειρο επί το μηδέν. Αυτό σημαίνει ότι ένας

θετικός αριθμός είναι το γινόμενο του μηδενός επί το άπειρο. Δεν αποδεικνύει τούτο πως μια άπειρη δύναμη δημιούργησε το Σύμπαν από το τίποτε; Αυτό δεν δείχνει;

Δυστυχώς, δεν είναι βέβαιο ότι αληθεύει η πασίγνωστη ιστορία σχετικά με τον Ντιντερό, τον εγκυκλοπαιδιστή του Διαφωτισμού, και τον Euler, τον ελβετό μαθηματικό: Λέγεται ότι η Μεγάλη Αικατερίνη οργάνωσε μια αντιπαράθεση μεταξύ των δύο, κατά την οποία ο θεοσεβής Euler απηύθηνε την εξής πρόκληση στον άθεο Ντιντερό: «Κύριε, $(a + b^n)/n = x$, επομένως ο Θεός υπάρχει. Απαντήστε!».

Η ιστορία αφήνει να εννοηθεί ότι ο Ντιντερό, επειδή δεν ήταν μαθηματικός, υποχρεώθηκε να υποχωρήσει σαστισμένος. Εντούτοις, όπως είχε επισημάνει και ο B.H. Brown το 1942 στο περιοδικό *American Mathematical Monthly*, ο Ντιντερό στην πραγματικότητα ήταν καλός μαθηματικός, άρα μάλλον δεν θα είχε εξαπατηθεί από το λεγόμενο «επιχείρημα διά της τύφλωσης με επιστήμη» (εν προκειμένω με τα μαθηματικά). Ο David Mills, στο βιβλίο του *Atheist Universe*, παραθέτει μια ραδιοφωνική συνέντευξη που παραχώρησε σε έναν θρήσκο δημοσιογράφο, ο οποίος επικαλέστηκε το νόμο διατήρησης της μάζας-ενέργειας προσπαθώντας ανεπιτυχώς να τον τυφλώσει διά της επιστήμης: «Εφόσον όλοι αποτελούμαστε από ύλη και ενέργεια, δεν συνηγορεί τούτη η επιστημονική αρχή υπέρ της πίστης στην αιώνια ζωή;». Ο Mills απάντησε με περισσότερη υπομονή και ευγένεια απ' ό,τι θα είχα κάνει εγώ, μιας και εκείνο που είπε ο δημοσιογράφος, μεθερμηνευόμενο, σήμαινε —ούτε λίγο ούτε πολύ— το εξής: «Όταν πεθαίνουμε, κανένα από τα άτομα του σώματός μας (και καμία ποσότητα ενέργειας) δεν χάνεται. Επομένως, είμαστε αθάνατοι».

Ακόμη και εγώ, με τη μακρά μου εμπειρία, δεν έχω ποτέ συναντήσει ευσεβείς πόθους τόσο πολύ ανόητους. Έχω βρει όμως πολλές καταπληκτικές «αποδείξεις» στο http://www.godlessgeeks.com/LINKS/GodProof.htm, έναν ιδιαίτερα αστείο κατάλογο τριακοσίων τουλάχιστον «αποδείξεων της ύπαρξης του Θεού». Παραθέτω έξι πολύ διασκεδαστικές από αυτές, ξεκινώντας από την απόδειξη υπ' αριθμόν 36.

36. *Επιχείρημα εκ της μη ολοσχερούς καταστροφής:* Ένα αεροπλάνο κατέπεσε και σκοτώθηκαν 143 επιβάτες και όλο το πλήρωμα. Ένα παιδί όμως επιβίωσε με εγκαύματα μόλις τρίτου βαθμού. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

37. *Επιχείρημα εκ των πιθανών κόσμων:* Εάν τα πράγματα είχαν γίνει διαφορετικά, τότε τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά, πράγμα πολύ κακό. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

38. *Επιχείρημα εκ της βουλήσεως και μόνον:* Πιστεύω στον Θεό! Πιστεύω στον Θεό! Πιστεύω, πιστεύω, πιστεύω! Πιστεύω στον Θεό! Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

39. *Επιχείρημα εκ της μη πίστης:* Η πλειονότητα του πληθυσμού της Γης δεν πιστεύει στο χριστιανισμό. Αυτή ακριβώς ήταν η πρόθεση του Σατανά. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

40. *Επιχείρημα εκ της μεταθανάτιας εμπειρίας:* Ο άνθρωπος Χ πέθανε όντας άθεος. Τώρα διαπιστώνει το λάθος του. Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

41. *Επιχείρημα εκ του συναισθηματικού εκβιασμού:* Ο Θεός σε αγαπά. Πώς είναι δυνατόν να είσαι τόσο άκαρδος και να μην πιστεύεις σε Αυτόν; Επομένως, ο Θεός υπάρχει.

Το επιχείρημα για το ωραίο

Ένας άλλος χαρακτήρας από την προαναφερθείσα ιστορία τού Aldous Huxley απέδειξε την ύπαρξη του Θεού παίζοντας στο γραμμόφωνο το κουαρτέτο εγχόρδων No 15 σε λα ελάσσονα του Μπετόβεν (το *heiliger Dankgesang*). Όσο απίστευτο κι αν ακούγεται, τούτο το επιχείρημα είναι πολύ δημοφιλές πράγματι. Δεν θυμάμαι πλέον πόσες φορές μού έχουν απευθύνει —με λιγότερο ή περισσότερο προκλητικό τρόπο— την ερώτηση: «Και τότε πώς εξηγείτε το φαινόμενο Σαίξπηρ;» (ή αντικαταστήστε με: Σούμπερτ, Μιχαήλ Άγγελο και τόσους άλλους, ανάλογα με το γούστο σας). Δεν χρειάζεται να πω περισσότερα για το εν λόγω επιχείρημα. Πάντως, η λογική του ποτέ δεν εκτίθεται με σαφήνεια, και όσο το σκέπτεται κανείς τόσο περισσότερο κενό το βρίσκει. Τα όψιμα κουαρτέτα τού Μπετόβεν είναι ομολογουμένως θεσπέσια. Το ίδιο βέβαια και τα σονέτα τού Σαίξπηρ. Είναι θεσπέσια, είτε υπάρχει Θεός είτε δεν υπάρχει. Δεν αποδεικνύουν την ύπαρξή Του· αποδεικνύουν απλώς την ύπαρξη του Μπετόβεν και του Σαίξπηρ. Λέγεται μάλιστα πως ένας μεγάλος μαέστρος είπε κάποτε: «Αν μπορείς να ακούσεις Μότσαρτ, τι ανάγκη έχεις τον Θεό;».

Κάποτε είχα προσκληθεί στη βρετανική ραδιοφωνική εκπομπή *Desert Island Discs* (Δίσκοι του ερημονησιού), όπου διαλέγεις τους οκτώ δίσκους που θα ήθελες να έχεις μαζί σου αν επρόκειτο να ναυαγήσεις σε ένα ερημονήσι. Μεταξύ άλλων επέλεξα και το *Mache dich, mein Herze, rein*, από τα *Κατά Ματθαίον Πάθη* τού Μπαχ. Ο συνομιλητής μου δεν μπορούσε να καταλάβει πώς ήταν δυνατόν να επιλέγω θρησκευτική μουσική όντας άθεος. Με την ίδια λογική τότε, μπορεί κάποιος να πει: μα πώς γίνεται να σου α-

ρέσουν τα *Ανεμοδαρμένα ύψη* ενώ γνωρίζεις πολύ καλά ότι η Κάθυ και ο Χήθκλιφ δεν υπήρξαν ποτέ;

Θα μπορούσα όμως να είχα θίξει ένα επιπλέον ζήτημα, το οποίο πρέπει να τίθεται κάθε φορά που αποδίδεται στην πίστη η ύπαρξη, λόγου χάριν, της Καπέλα Σιστίνα ή του *Ευαγγελισμού της Θεοτόκου* τού Ραφαήλ. Ακόμη και οι μεγάλοι καλλιτέχνες πρέπει να κερδίσουν το ψωμί τους, και επομένως θα αναλάβουν όσες παραγγελίες μπορούν. Δεν έχω λόγους να αμφισβητώ ότι ο Ραφαήλ και ο Μιχαήλ Άγγελος ήταν χριστιανοί —εξάλλου αποτελούσε μάλλον τη μοναδική επιλογή στην εποχή τους—, αλλά το γεγονός αυτό είναι σχεδόν συμπτωματικό. Χάρη στην τεράστια περιουσία της, η Εκκλησία ανέλαβε τη χορηγία πολλών έργων τέχνης κατά την Αναγέννηση. Εάν η ιστορία είχε εξελιχθεί διαφορετικά, και ο Μιχαήλ Άγγελος είχε αναλάβει την παραγγελία να κοσμήσει την οροφή κάποιου γιγαντιαίου Μουσείου Επιστήμης, δεν θα είχε πιθανότατα δημιουργήσει κάτι εξίσου, τουλάχιστον, εμπνευσμένο, όσο και η Καπέλα Σιστίνα; Τι θλιβερό που δεν θα ακούσουμε ποτέ τη *Συμφωνία του Μεσοζωικού* τού Μπετόβεν, ή την όπερα *Το διαστελλόμενο Σύμπαν* τού Μότσαρτ. Και τι κρίμα που στερηθήκαμε το *Ορατόριο της εξέλιξης* του Χάιντν —αλλά αυτό δεν μας εμποδίζει να απολαμβάνουμε τη *Δημιουργία* του. Για να προσεγγίσουμε το επιχείρημα από την άλλη πλευρά, τι θα γινόταν αν —όπως μου λέει η γυναίκα μου και με κάνει να ανατριχιάζω— ο Σαίξπηρ ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται με παραγγελίες από την Εκκλησία; Θα είχαμε οπωσδήποτε χάσει τον *Άμλετ*, τον *Βασιλιά Λιρ* και τον *Μάκβεθ*. Και τι θα είχαμε κερδίσει στη θέση τους; Κάτι από το υλικό που είναι φτιαγμένα τα όνειρα; Συνεχίστε να ονειρεύεστε, λοιπόν.

Αν υπάρχει κάποιο λογικό επιχείρημα που να συνδέει την ύπαρξη της υψηλής τέχνης με την ύπαρξη του Θεού, οι υποστηρικτές αυτής της άποψης δεν το διατυπώνουν ρητά. Το θεωρούν αυταπόδεικτο, πράγμα φυσικά λανθασμένο πέρα για πέρα. Ίσως θα έπρεπε να το θεωρήσουμε ως μία ακόμα εκδοχή του επιχειρήματος εκ του σχεδίου: ο μουσικός εγκέφαλος του Σούμπερτ αποτελεί θαύμα απιθανότητας, με πολύ μικρότερη πιθανότητα αυθόρμητης ανάδυσης απ' όση ο οφθαλμός των σπονδυλωτών. Ή πιο πεζά, ίσως με τούτο εκφράζεται ένα είδος φθόνου της μεγαλοφυΐας: Πώς τολμά ένα άλλο ανθρώπινο ον να δημιουργεί τόσο όμορφη μουσική/ποίηση/τέχνη, ενώ εγώ δεν μπορώ; Άρα πρέπει να είναι ο Θεός που τα δημιουργεί.

Το επιχείρημα της προσωπικής «εμπειρίας»

Ένας από τους πιο έξυπνους και ώριμους συμφοιτητές μου, ο οποίος ήταν πολύ βαθιά θρησκευόμενος, είχε πάει κάποτε για κάμπινγκ στα νησιά της Ιρλανδικής Θάλασσας. Τα μεσάνυχτα, εκείνος και η κοπέλα του ξύπνησαν από τη φωνή του διαβόλου —του ίδιου του Σατανά! Ο φίλος μου δεν μπόρεσε ποτέ να ξεχάσει εκείνη την τρομακτική εμπειρία, η οποία υπήρξε ένας από τους παράγοντες που τον οδήγησαν να ακολουθήσει τον μοναστικό βίο. Ως νέος, είχα εντυπωσιαστεί από την ιστορία του, και αργότερα την αφηγήθηκα σε μια παρέα ζωολόγων που τα έπιναν σε κάποια παμπ της Οξφόρδης. Δύο από αυτούς έτυχε να είναι πεπειραμένοι ορνιθολόγοι, και ξεκαρδίστηκαν στα γέλια. «Μύχος!», φώναξαν μαζί. Ο ένας προσέθεσε ότι οι στριγγλιές και τα κακαρίσματα αυτού του πτηνού είναι ο λόγος που σε διάφορα μέρη του κόσμου τού έχει δοθεί το προσωνύμιο «πουλί του διαβόλου».

Πολλοί άνθρωποι πιστεύουν στον Θεό επειδή νομίζουν ότι έχουν δει κάποιο όραμά του —ή έναν άγγελο ή μια Παρθένο ντυμένη στα γαλάζια— με τα ίδια τους τα μάτια. Ή επειδή άκουσαν τη φωνή του. Αυτό το επιχείρημα προσωπικής εμπειρίας είναι το πειστικότερο για όσους ισχυρίζονται ότι είχαν παρόμοια εμπειρία, αλλά το λιγότερο πειστικό για οποιονδήποτε άλλον —πόσω μάλλον για όποιον έχει αρκετές γνώσεις ψυχολογίας.

Λέτε ότι είχατε άμεση εμπειρία του Θεού; Ε, λοιπόν, μερικοί άνθρωποι λένε ότι βίωσαν την εμπειρία ενός ροζ ελέφαντα, αλλά αυτό πιθανότατα δεν σας εντυπωσιάζει. Ο Peter Sutcliffe, ο αντεροβγάλτης τού Γιόρκσαϊρ, άκουγε πολύ καθαρά τον Ιησού να του λέει να σκοτώσει γυναίκες, και φυλακίστηκε ισόβια. Ο Τζορτζ Μπους λέει ότι ο Θεός τού είπε να εισβάλει στο Ιράκ (τι κρίμα που δεν προσφέρθηκε να του αποκαλύψει και ότι δεν υπήρχαν εκεί όπλα μαζικής καταστροφής). Πολλοί τρόφιμοι ασύλων νομίζουν ότι είναι ο Ναπολέοντας ή ο Τσάρλι Τσάπλιν, ή ότι όλος ο κόσμος συνωμοτεί εναντίον τους, ή ότι μπορούν να μεταδίδουν τη σκέψη τους σε άλλους ανθρώπους. Δεν τους κακοκαρδίζουμε, αλλά ούτε βέβαια παίρνουμε στα σοβαρά τις ένδοθεν εξ αποκαλύψεως πεποιθήσεις τους, κυρίως επειδή ελάχιστοι άλλοι τις συμμερίζονται. Οι θρησκευτικές εμπειρίες διαφέρουν μόνο κατά το ότι όσοι ισχυρίζονται πως τις έχουν βιώσει είναι πολυάριθμοι. Δεν θα χαρακτηρίζατε λοιπόν υπερβολικά κυνικό τον Sam Harris όταν έγραφε, στο *The End of Faith* (Το τέλος της πίστης):

> Έχουμε διάφορες ονομασίες για τους ανθρώπους οι οποίοι τρέφουν πολλές πεποιθήσεις για τις οποίες δεν υπάρχει λογική αιτιολόγηση. Όταν οι πεποιθήσεις τους είναι ιδιαίτερα συνήθεις, τους αποκαλούμε

> «θρήσκους»· αλλιώς, είναι πολύ πιθανό να ονομαστούν «τρελοί», «ψυχωτικοί» ή «παραληρηματικοί» [...]. Προφανώς, η ψυχική υγεία καθορίζεται από τους αριθμούς. Κι όμως, αποτελεί απλώς ιστορική συγκυρία το ότι στις κοινωνίες μας θεωρείται φυσιολογικό να πιστεύεις πως ο Δημιουργός του Σύμπαντος μπορεί να ακούσει τις σκέψεις σου, ενώ αντιθέτως θεωρείται ψυχική ασθένεια το να πιστεύεις ότι επικοινωνεί μαζί σου με κώδικα Μορς, ρίχνοντας ρυθμικά τις σταγόνες της βροχής στο παράθυρο του υπνοδωματίου σου. Και έτσι, ενώ οι θρησκευόμενοι άνθρωποι δεν είναι εν γένει τρελοί, οπωσδήποτε είναι τρελές οι βασικές πεποιθήσεις τους.

Θα επανέλθω στο ζήτημα των ψευδαισθήσεων στο Κεφάλαιο 10.

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος «τρέχει» ένα πρώτης τάξεως «λογισμικό προσομοίωσης». Επειδή τα μάτια μας δεν του προσφέρουν πιστές φωτογραφίες του εξωτερικού κόσμου ούτε μια ακριβή κινηματογράφηση των όσων συμβαίνουν στην πορεία του χρόνου, κατασκευάζει μόνος του ένα συνεχώς ανανεούμενο μοντέλο —ανανεούμενο μεν, με κωδικοποιημένους παλμούς που διατρέχουν συνεχώς το οπτικό νεύρο, αλλά όμως κατασκευασμένο. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο στις οπτικές πλάνες.[47] Μια μεγάλη κατηγορία από τέτοιες πλάνες, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων αποτελεί ο κύβος τού Necker, προκύπτουν επειδή τα αισθητηριακά δεδομένα που προσλαμβάνει ο εγκέφαλος είναι συμβατά με δύο διαφορετικά μοντέλα της πραγματικότητας. Ο εγκέφαλος, μη διαθέτοντας κάποια βάση για να επιλέξει, παλινδρομεί μεταξύ των δύο, και έτσι κινούμαστε συνεχώς από το ένα εσωτερικό μοντέλο στο άλλο. Η εικόνα που βλέπουμε φαίνεται κυριολεκτικά να αλλάζει από τη μια στιγμή στην άλλη.

Το λογισμικό προσομοίωσης του εγκεφάλου προσφέρεται κυρίως για την κατασκευή προσώπων και φωνών. Πάνω στο περβάζι μου έχω μια πλαστική μάσκα τού Αϊνστάιν. Από την μπροστινή πλευρά της φαίνεται, φυσικά, σαν ένα στερεό, τρισδιάστατο πρόσωπο. Το καταπληκτικό όμως είναι ότι, όταν την κοιτάζεις από την πίσω —την κοίλη— πλευρά της, η μάσκα δίνει πάλι την εντύπωση τρισδιάστατου προσώπου, πράγμα πολύ παράξενο. Καθώς κινείσαι γύρω της, το πρόσωπο μοιάζει να σε ακολουθεί —όχι με τον ανεπαίσθητο και αφύσικο τρόπο με τον οποίο λέγεται ότι σε ακολουθούν τα μάτια τής Μόνα Λίζα. Η κοίλη μάσκα πραγματικά, *αληθινά* φαίνεται να κινείται. Όσοι δεν έχουν βιώσει άλλοτε αυτή την οπτική απάτη σαστίζουν από έκπληξη. Αν μάλιστα η μάσκα τοποθετηθεί πάνω σε μια αργά περιστρεφόμενη βάση, τότε δίνει την αίσθηση ότι στρέφεται κατά τη σωστή φορά όταν αντικρίζουμε την κυρτή όψη της, αλλά κατά την *αντίθετη* φορά όταν βλέπουμε την κοίλη επιφάνειά της. Έτσι, όταν παρακολουθούμε τη

μετάβαση από τη μία όψη στην άλλη, τότε η πλευρά που εμφανίζεται φαίνεται σαν να «τρώει» την άλλη πλευρά. Πρόκειται για μια καταπληκτική αισθητηριακή πλάνη, και αξίζει να μπείτε στον κόπο να τη δείτε. Μερικές φορές, ακόμη κι αν πλησιάσετε πολύ κοντά στην κοίλη πλευρά, δεν θα καταφέρετε να διακρίνετε ότι είναι «πραγματικά» κοίλη. Αλλά και μόλις τη δείτε, ξαφνικά συμβαίνει πάλι μια μετάβαση, η οποία ενδέχεται να είναι αντιστρεπτή.

Γιατί συμβαίνει αυτό; Δεν υπάρχει κανένα τέχνασμα στην κατασκευή της μάσκας. Το φαινόμενο μπορεί να παραχθεί με οποιαδήποτε κοίλη μάσκα. Η ταχυδακτυλουργία βρίσκεται μόνο μέσα στον εγκέφαλο του θεατή. Το εσωτερικό λογισμικό προσομοίωσης προσλαμβάνει δεδομένα που υποδηλώνουν την παρουσία ενός προσώπου —ίσως τίποτε περισσότερο από δύο μάτια, μια μύτη και ένα στόμα περίπου στις σωστές θέσεις τους. Αφού λάβει αυτά τα αδρά ίχνη, ο εγκέφαλος επιτελεί όλα τα υπόλοιπα. Το λογισμικό προσομοίωσης προσώπων αναλαμβάνει αμέσως δράση και κατασκευάζει ένα στερεό μοντέλο προσώπου, μολονότι η πραγματικότητα που έχει παρουσιαστεί στα μάτια είναι εκείνη ενός κοίλου προσωπείου. Η ψευδαίσθηση της περιστροφής κατά την αντίθετη φορά προκύπτει καθότι (είναι αρκετά δύσκολο, αλλά θα το καταλάβετε αν το σκεφθείτε προσεκτικά) η εν λόγω περιστροφή αποτελεί τον μόνο λογικό τρόπο ερμηνείας των οπτικών δεδομένων όταν περιστρέφεται μια κοίλη μάσκα, αλλά εμείς αντιλαμβανόμαστε μια στερεά μάσκα.[48] Μοιάζει με την οφθαλμαπάτη που προκαλεί ο περιστρεφόμενος δίσκος ενός ραντάρ, την οποία αντιλαμβανόμαστε μερικές φορές στα αεροδρόμια. Έως ότου ο εγκέφαλος επιστρέψει στο σωστό μοντέλο για το δίσκο τού ραντάρ, εκείνο το οποίο βλέπουμε είναι ένα εσφαλμένο μοντέλο του που περιστρέφεται κατά την αντίθετη φορά με πολύ παράξενο τρόπο.

Τα αναφέρω όλα αυτά μόνο και μόνο για να δείξω τις τεράστιες δυνατότητες του λογισμικού προσομοίωσης του εγκεφάλου. Είναι ικανό να κατασκευάσει «οράματα» και «παρουσίες» με τη μεγαλύτερη δυνατή αληθοφάνεια. Για ένα λογισμικό τέτοιων δυνατοτήτων, η προσομοίωση ενός φαντάσματος ή ενός αγγέλου ή της Παρθένου Μαρίας αποδεικνύεται πανεύκολη υπόθεση. Τα ίδια ισχύουν και όσον αφορά την ακοή. Όταν ακούμε έναν ήχο, αυτός δεν μεταβιβάζεται πιστά μέσω του ακουστικού νεύρου, ούτε αναμεταδίδεται στον εγκέφαλο σαν από κάποιο ηχοσύστημα υψηλής πιστότητας. Όπως και στην περίπτωση της όρασης, ο εγκέφαλος κατασκευάζει ένα ηχητικό μοντέλο, βασιζόμενος σε συνεχώς ανανεούμενα ακουστικά δεδομένα. Για αυτό το λόγο ακούμε το σάλπισμα της τρομπέτας ως μία και μοναδική νότα, και όχι ως τη συνισταμένη απλών αρμονικών η οποία προσδίδει στον ήχο τη μεταλλική χροιά του. Στο κλαρινέτο η ίδια

νότα ηχεί «ξύλινη», ενώ στο όμποε ακούγεται «στριγγή», λόγω διαφορετικών μείξεων αρμονικών. Αν χειριστείτε προσεκτικά ένα συνθεσάιζερ ώστε να απομονώσετε τις ξεχωριστές αρμονικές τη μία μετά την άλλη, ο εγκέφαλος θα τις ακούσει για ένα σύντομο διάστημα ως συνδυασμό απλών τόνων, έως ότου το λογισμικό προσομοίωσής του «μπει στο νόημα», και στο εξής θα έχετε την εμπειρία μίας και μοναδικής νότας από τρομπέτα, όμποε ή όποιο άλλο όργανο. Τα φωνήεντα και τα σύμφωνα της ομιλίας κατασκευάζονται στον εγκέφαλο με τον ίδιο περίπου τρόπο, ενώ παρομοίως, σε ένα άλλο επίπεδο, κατασκευάζονται τα υψηλότερης τάξεως φωνήματα και λέξεις.

Κάποτε, όταν ήμουν παιδί, άκουσα ένα φάντασμα: μια μουρμουριστή αντρική φωνή, σαν να απήγγελλε ή να προσευχόταν. Σχεδόν μπορούσα, αλλά όχι εντελώς καθαρά, να ξεχωρίσω τις λέξεις, οι οποίες ηχούσαν με σοβαρό, αυστηρό τόνο. Μου είχαν αφηγηθεί ιστορίες για κρύπτες ιερέων* σε παλαιά σπίτια, και είχα φοβηθεί. Σηκώθηκα όμως από το κρεβάτι μου και πήγα ώς την πηγή του ήχου. Καθώς πλησίαζα, γινόταν όλο και δυνατότερος ώσπου ξαφνικά «μεταστράφηκε» εντελώς μέσα στο κεφάλι μου. Τώρα βρισκόμουν αρκετά κοντά για να διαπιστώσω περί τίνος επρόκειτο στην πραγματικότητα: Ο άνεμος, περνώντας μέσα από την κλειδαρότρυπα, δημιουργούσε ήχους τους οποίους είχε χρησιμοποιήσει ο εγκέφαλός μου για να κατασκευάσει ένα μοντέλο αντρικής φωνής, και μάλιστα με τόνο σοβαρό. Αν ήμουν περισσότερο υποβόλιμος, ενδεχομένως θα είχα «ακούσει» όχι μόνο ακατανόητες ομιλίες αλλά και συγκεκριμένες λέξεις και προτάσεις. Αν μάλιστα είχα λάβει και θρησκευτική ανατροφή, αναρωτιέμαι τι άραγε θα μου είχε διηγηθεί ο άνεμος.

Μια άλλη φορά, όταν ήμουν περίπου στην ίδια ηλικία, είδα ένα γιγαντιαίο, στρογγυλό πρόσωπο να με κοιτάζει, με μοχθηρία, μέσα από το παράθυρο ενός κατά τα άλλα συνηθισμένου σπιτιού σε κάποιο παραθαλάσσιο χωριό. Πλησίασα δειλά, ώσπου έφτασα αρκετά κοντά για να δω τι ήταν στην πραγματικότητα: οι πτυχώσεις της κουρτίνας δημιουργούσαν ένα ασαφές σχήμα, σαν πρόσωπο. Το ίδιο το πρόσωπο και η διαβολική όψη του είχαν κατασκευαστεί από τον φοβισμένο παιδικό μου εγκέφαλο. Την 11η Σεπτεμβρίου 2001, πολλοί ευσεβείς άνθρωποι νόμισαν πως είδαν το πρόσωπο του Σατανά μέσα στους καπνούς που έβγαιναν από τους Δίδυμους Πύργους —δεισιδαιμονία η οποία ενισχύθηκε από μια φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στο Διαδίκτυο και κυκλοφόρησε ευρύτατα.

---

* Ο συγγραφέας αναφέρεται σε μυστικούς χώρους που είχαν διαμορφωθεί μέσα σε σπίτια, για να κρύβονται οι καθολικοί κληρικοί οι οποίοι συνέχιζαν το έργο τους όταν ο καθολικισμός τελούσε υπό διωγμό στην Αγγλία. (Σ.τ.μ.)

Στην κατασκευή μοντέλων είναι άριστος ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Όταν κοιμόμαστε, το μοντέλο ονομάζεται «όνειρο»· όταν είμαστε ξύπνιοι, λέγεται φαντασία ή, αν πρόκειται για ιδιαίτερα ζωηρή παράσταση, ψευδαίσθηση. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 10, κάποια παιδιά βλέπουν καθαρά τους «φανταστικούς φίλους» τους, ακριβώς σαν να ήταν πραγματικοί. Αν είμαστε εύπιστοι, τότε δεν αναγνωρίζουμε την ψευδαίσθηση ή τα έντονα όνειρα ως τέτοια, και ισχυριζόμαστε ότι είδαμε ή ακούσαμε κάποιο φάντασμα· ή έναν άγγελο· ή τον Θεό· ή —ειδικά αν συμβαίνει να είμαστε νεαρής ηλικίας, γυναίκες και καθολικές— την Παρθένο Μαρία. Αυτά τα οράματα και τα «φανερώματα» σίγουρα δεν συνιστούν βάσιμους λόγους για να πιστεύει κανείς ότι τα φαντάσματα ή οι άγγελοι, οι θεοί ή οι παρθένοι υπάρχουν και στην πραγματικότητα.

Εκ πρώτης όψεως, μαζικά οράματα —όπως εκείνο στη Φάτιμα της Πορτογαλίας το 1917, όπου 70.000 προσκυνητές είδαν τον Ήλιο να «αποκολλάται από τον ουρανό και να κατρακυλά πάνω στο πλήθος»[49]— είναι πιο δύσκολο να αγνοηθούν. Δεν μπορεί να εξηγήσει κανείς εύκολα πώς τόσοι άνθρωποι είχαν την ίδια ψευδαίσθηση. Αλλά είναι ακόμη δυσκολότερο να δεχτούμε ότι το εν λόγω γεγονός όντως συνέβη, χωρίς να το δει ολόκληρη η υπόλοιπη υφήλιος —και όχι μόνο να το δει, αλλά και να βιώσει τον καταστροφικό αφανισμό ολόκληρου του ηλιακού συστήματος, καθώς και επιταχύνσεις ικανές να εξακοντίσουν τους πάντες στο Διάστημα. Αναπόφευκτα έρχεται στο νου μου η λογική δοκιμασία που πρότεινε ο Ντέιβιντ Χιουμ σχετικά με τα θαύματα: «Καμία μαρτυρία δεν επαρκεί για να εξακριβωθεί η ύπαρξη θαύματος, εκτός εάν η μαρτυρία είναι τέτοια ώστε η διάψευσή της να αποτελεί ακόμη μεγαλύτερο θαύμα από το γεγονός που η ίδια αποπειράται να καθιερώσει».

Ίσως να φαίνεται απίθανο ότι 70.000 άνθρωποι έπαθαν ταυτόχρονα παραλήρημα, ή ότι συνωμότησαν και ψεύδονταν μαζικώς· ή ότι πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια το ότι τόσοι άνθρωποι ισχυρίστηκαν πως είδαν τον Ήλιο να χορεύει· ή ότι όλοι είδαν ταυτόχρονα έναν αντικατοπτρισμό επειδή είχαν πειστεί να κοιτάζουν επί ώρα τον Ήλιο κατάματα, πράγμα που μάλλον έβλαψε την όρασή τους. Εντούτοις, καθεμία από τούτες τις φαινομενικά ελάχιστα πιθανές εξηγήσεις είναι πολύ περισσότερο πιθανή από την εναλλακτική: ότι η Γη ξαφνικά αποσπάστηκε βίαια από την τροχιά της, και το ηλιακό σύστημα καταστράφηκε, χωρίς να το αντιληφθεί κανένας άλλος στον κόσμο ολόκληρο έξω από τη Φάτιμα. Ε, η Πορτογαλία δεν είναι δα και τόσο απομονωμένη χώρα!

Αρκετά όμως είπαμε για τις προσωπικές «εμπειρίες» θεών ή άλλων θρησκευτικών φαινομένων. Αν είχατε ποτέ μια προσωπική εμπειρία τέτοιου είδους, ίσως να πιστεύετε βαθιά ότι ήταν πραγματική. Μην περιμένετε

όμως ότι οι υπόλοιποι θα δώσουμε βάση σε ό,τι λέτε, ειδικά μάλιστα αν γνωρίζουμε έστω και λίγα πράγματα για τον εγκέφαλο και τις αξιοθαύμαστες λειτουργίες του.

Το επιχείρημα από τις Γραφές

Ακόμη και σήμερα κάποιοι άνθρωποι πείθονται να πιστέψουν στον Θεό από τις ενδείξεις που προσφέρουν οι Γραφές. Ένα σύνηθες επιχείρημα, που μεταξύ άλλων αποδίδεται και στον C.S. Lewis* (ο οποίος θα έπρεπε να προσέχει τι λέει), ορίζει ότι, εφόσον ο Ιησούς ισχυρίστηκε πως είναι Υιός του Θεού, τότε πρέπει είτε να είχε δίκιο είτε να ήταν παράφρων είτε να έλεγε ψέματα: «τρελός, ψεύτης ή Θεός». Καταρχάς, ελάχιστα ιστορικά στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι ο Ιησούς όντως ισχυρίστηκε πως είχε θεϊκή υπόσταση. Αλλά ακόμη κι αν υπήρχαν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία επ' αυτού, το εν λόγω τρίλημμα θα εξακολουθούσε να παραμένει γελοιωδώς ανεπαρκές. Μια τέταρτη πιθανή εξήγηση, σχεδόν υπερβολικά προφανής για να χρειάζεται καν αναφορά, είναι ότι ο Ιησούς απλά έκανε λάθος. Πολλοί άνθρωποι κάνουν λάθη. Εν πάση περιπτώσει όμως, όπως ανέφερα ήδη, δεν υπάρχουν ισχυρά ιστορικά στοιχεία που να υποστηρίζουν ότι ο ίδιος θεωρούσε την προέλευσή του θεϊκή.

Το γεγονός ότι κάτι είναι απλώς καταγεγραμμένο αποτελεί πειστικό επιχείρημα για ανθρώπους που δεν έχουν συνηθίσει να διατυπώνουν ερωτήσεις όπως: «Ποιος το έγραψε, και πότε;», «Πώς ήξεραν τι να γράψουν;», «Άραγε εκείνοι, γράφοντας στην εποχή τους, εννοούν πράγματι αυτό που εμείς, στην εποχή μας, καταλαβαίνουμε;», «Ήταν άραγε αμερόληπτοι παρατηρητές, ή μήπως είχαν απώτερους στόχους οι οποίοι επηρέαζαν τη γραφή τους;». Από τον 19ο αιώνα ήδη, οι εργασίες εμβριθών θεολόγων έχουν τεκμηριώσει την άποψη ότι τα *Ευαγγέλια* δεν συνιστούν αξιόπιστες καταγραφές όσων συνέβησαν πραγματικά. Όλα γράφτηκαν πολύ αργότερα από το θάνατο του Ιησού, και επίσης μετά τις *Επιστολές* του Παύλου, οι οποίες δεν αναφέρουν σχεδόν κανένα από τα δήθεν γεγονότα της ζωής του Ιησού. Κατόπιν, όλα αντιγράφηκαν και ξαναντιγράφηκαν, μέσω μιας διαδικασίας που θυμίζει το παιχνίδι «χαλασμένο τηλέφωνο» (βλ. Κεφάλαιο 5), από αντιγραφείς οι οποίοι όχι μόνο δεν ήταν αλάνθαστοι, αλλά είχαν και τις δικές τους θρησκευτικές προτεραιότητες.

---

* Ο C.S. Lewis (1898-1963) ήταν καθηγητής στην Οξφόρδη και το Καίμπριτζ, στενός φίλος τού J.R.R. Tolkien. Υπήρξε άθεος, αλλά αργότερα προσηλυτίστηκε. Έγραψε μια σειρά αλληγορικών βιβλίων γνωστά ως *Τα χρονικά τής Νάρνια.* (Σ.τ.μ.)

Ένα καλό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι απώτεροι θρησκευτικοί στόχοι χρωματίζουν τα γεγονότα είναι η τρυφερή ιστορία της γέννησης του Ιησού στη Βηθλεέμ και της ακόλουθης σφαγής των αθώων νηπίων από τον Ηρώδη. Όταν γράφτηκαν τα *Ευαγγέλια*, πολλά χρόνια μετά το θάνατο του Ιησού, κανένας δεν γνώριζε τον τόπο της γέννησής του. Μια προφητεία όμως της *Παλαιάς Διαθήκης* (*Μιχαίας*, 5:2) είχε κάνει τους Εβραίους να προσδοκούν ότι ο προ πολλού αναμενόμενος Μεσσίας θα γεννιόταν στη Βηθλεέμ. Εν όψει αυτής της προφητείας, ο Ιωάννης αναφέρει σαφώς στο *Ευαγγέλιό* του ότι οι πιστοί είχαν εκπλαγεί που ο Μεσσίας *δεν* είχε γεννηθεί στη Βηθλεέμ: «Κάποιοι έλεγαν: "Αυτός είναι ο Μεσσίας". Ενώ άλλοι έλεγαν: "Ο Μεσσίας θα έρθει από τη Γαλιλαία; Οι Γραφές δεν είπαν ότι ο Μεσσίας θα προέρχεται από τους απογόνους τού Δαβίδ, και θα γεννηθεί στη Βηθλεέμ, τον τόπο καταγωγής τού Δαβίδ;"».

Ο Ματθαίος και ο Λουκάς χειρίζονται το πρόβλημα διαφορετικά, αποφασίζοντας ότι ο Ιησούς *έπρεπε* να είχε γεννηθεί στη Βηθλεέμ. Τον οδηγούν όμως εκεί από διαφορετικές διαδρομές. Ο Ματθαίος τοποθετεί εξαρχής τη Μαρία και τον Ιωσήφ στη Βηθλεέμ, ενώ μετακομίζουν στη Ναζαρέτ πολύ καιρό μετά τη γέννηση του Ιησού, επιστρέφοντας από την Αίγυπτο όπου είχαν καταφύγει για να γλιτώσουν από το βασιλιά Ηρώδη και τη σφαγή των αθώων νηπίων. Ο Λουκάς, αντιθέτως, αναφέρει ότι η Μαρία και ο Ιωσήφ ζούσαν στη Ναζαρέτ πριν γεννηθεί ο Ιησούς. Και για να τους πάει στη Βηθλεέμ την κρίσιμη στιγμή, ώστε να εκπληρωθεί η προφητεία, γράφει ότι, όταν ο Κυρήνιος ήταν έπαρχος της Συρίας, ο ρωμαίος αυτοκράτορας Αύγουστος διέταξε να γίνει απογραφή για φορολογικούς σκοπούς, οπότε όλοι έπρεπε να μεταβούν «στον τόπο της καταγωγής τους». Ο Ιωσήφ καταγόταν «από την οικογένεια και τη γενεά τού Δαβίδ», επομένως έπρεπε να απογραφεί «στην πόλη τού Δαβίδ, που ονομάζεται Βηθλεέμ». Φαινόταν καλή λύση. Ωστόσο, από ιστορική άποψη, όλα τούτα είναι εντελώς παράλογα, όπως έχουν (μεταξύ άλλων) επισημάνει ο A.N. Wilson στο *Jesus* (Ιησούς) και ο Robin Lane Fox στο *The Unauthorized Version* (Η ανεπίσημη εκδοχή). Ο Δαβίδ, εάν καν είχε υπάρξει, είχε ζήσει σχεδόν χίλια χρόνια πριν από τη Μαρία και τον Ιωσήφ. Γιατί στην ευχή θα απαιτούσαν οι Ρωμαίοι από τον Ιωσήφ να πάει στην πόλη όπου είχε ζήσει ένας τόσο μακρινός του πρόγονος πριν από μία ολόκληρη χιλιετία; Είναι σαν να έπρεπε εγώ, λόγου χάριν, να αναφέρω σε ένα έντυπο απογραφής την Άσμπι ντε λα Ζους της Αγγλίας ως πόλη καταγωγής μου, εφόσον κατάφερνα να ανιχνεύσω το γενεαλογικό μου δέντρο έως και τον Seigneur de Dakeyne, ο οποίος είχε εγκατασταθεί εκεί ακολουθώντας τον Γουλιέλμο τον Κατακτητή.

Επιπλέον, ο Λουκάς αποδεικνύεται φοβερά ανακριβής ως προς τις χρονολογίες του, αναφερόμενος ανενδοίαστα σε γεγονότα τα οποία οι ιστορι-

κοί μπορούν πλέον να ελέγξουν ανεξάρτητα. Πράγματι έγινε απογραφή επί Κυρήνιου, αλλά ήταν τοπική απογραφή, όχι διατεταγμένη από τον Αύγουστο για όλη την αυτοκρατορία, και μάλιστα διεξήχθη πολύ αργότερα —το 6 μ.Χ., δηλαδή πολύ μετά το θάνατο του Ηρώδη. Ο Lane Fox συμπεραίνει ότι η «ιστορία του Λουκά είναι ιστορικώς αδύνατη και εσωτερικώς ασυνάρτητη», αλλά κατανοεί τη δύσκολη θέση του Λουκά και την επιθυμία του να εκπληρώσει την προφητεία του Μιχαία.

Στο τεύχος Δεκεμβρίου 2004 τού *Free Inquiry*, ο Tom Flynn, επιμελητής αυτού του εξαιρετικού περιοδικού, δημοσίευσε μια σειρά άρθρων που τεκμηριώνουν τις αντιφάσεις και τα χάσματα της προσφιλούς ιστορίας των Χριστουγέννων. Ο ίδιος ο Flynn καταγράφει τις πολλές αντιφάσεις μεταξύ Ματθαίου και Λουκά, των μόνων από τους Ευαγγελιστές οι οποίοι ασχολούνται με τη γέννηση του Ιησού.[50] Ο Robert Gillooly δείχνει πώς όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του θρύλου του Ιησού —όπως το άστρο τής Βηθλεέμ, η γέννηση από παρθένο, η προσκύνηση των Μάγων, τα θαύματα, η Σταύρωση, η Ανάσταση και η Ανάληψη— είναι δανεισμένα —μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια— από άλλες αρχαιότερες θρησκείες της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Ο Flynn υποστηρίζει ότι η επιθυμία του Ματθαίου να εκπληρώσει τις μεσσιανικές προφητείες (καταγωγή από τον Δαβίδ, γέννηση στη Βηθλεέμ) για χάρη των ιουδαίων αναγνωστών του ήρθε σε πλήρη σύγκρουση με την επιθυμία του Λουκά να προσαρμόσει το χριστιανισμό στα μέτρα των εθνικών αξιοποιώντας για αυτό το λόγο παραδοσιακά θέματα των παγανιστικών ελληνιστικών θρησκειών (γέννηση από παρθένο, λατρεία από βασιλείς κ.λπ.). Οι αντιφάσεις που προκύπτουν είναι πασιφανέστατες, αλλά οι πιστοί τις παραβλέπουν συστηματικά.

Οι καλλιεργημένοι χριστιανοί δεν έχουν ανάγκη τον George Gershwin για να πειστούν ότι «τα πράγματα που πρόκειται να διαβάσεις στη *Βίβλο* δεν είναι απαραίτητα έτσι». Υπάρχουν όμως πολλοί αφελείς χριστιανοί οι οποίοι νομίζουν ότι τα πράγματα έχουν απολύτως έτσι —και παίρνουν τη *Βίβλο* στα σοβαρά, ως κυριολεκτική και ακριβή καταγραφή της ιστορίας, και επομένως ως αποδεικτικό στοιχείο που υποστηρίζει τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Αναρωτιέμαι αν αυτοί οι άνθρωποι ανοίγουν ποτέ το βιβλίο που κατά τη γνώμη τους καταγράφει την πάσα αλήθεια. Πώς συμβαίνει και δεν εντοπίζουν αυτές τις κραυγαλέες αντιφάσεις; Ένας ακριβολόγος, άραγε, δεν θα προβληματιζόταν από το γεγονός ότι ο Ματθαίος ανιχνεύει την καταγωγή τού Ιωσήφ από το βασιλιά Δαβίδ μέσω είκοσι οκτώ ενδιάμεσων γενεών, ενώ ο Λουκάς βρίσκει σαράντα μία τέτοιες γενεές; Και το χειρότερο, η επικάλυψη ονομάτων μεταξύ των δύο καταλόγων είναι σχεδόν μηδενική! Σε κάθε περίπτωση πάντως, εάν ο Ιησούς πράγματι γεννήθηκε από μια παρθένο, η γενεαλογική σειρά τού Ιωσήφ είναι άσχετη με την όλη ιστορία, και

δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί, όσον αφορά τον Ιησού, για να εκπληρωθεί η προφητεία της *Παλαιάς Διαθήκης* ότι ο Μεσσίας οφείλει να κατάγεται από τον Δαβίδ.

Ο Bart Ehrman, αμερικανός ερευνητής της *Βίβλου*, σε ένα βιβλίο του με υπότιτλο *The Story Behind Who Changed the New Testament and Why* (Η άγνωστη ιστορία. Ποιος άλλαξε την *Καινή Διαθήκη* και γιατί), εκθέτει την τεράστια αβεβαιότητα η οποία καλύπτει σαν ομίχλη τα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*.* Στην εισαγωγή του βιβλίου, ο καθηγητής Ehrman περιγράφει με συγκινητικό τρόπο το προσωπικό του διδακτικό ταξίδι —πώς από δογματικός πιστός της *Βίβλου* έγινε βαθυστόχαστος σκεπτικιστής—, ταξίδι στο οποίο οδηγήθηκε από τη σταδιακή επίγνωση των σφαλμάτων των Γραφών. Το σημαντικό μάλιστα είναι ότι, καθώς ανερχόταν στην ιεραρχία των αμερικανικών πανεπιστημίων —από το κατώτατο σημείο της, το Βιβλικό Ινστιτούτο Moody, στο Κολέγιο Wheaton, το οποίο (αν και όχι πολύ υψηλότερα στην κλίμακα) δεν παύει να αποτελεί το πνευματικό λίκνο τού Billy Graham,** και έως τη Θεολογική Σχολή τού Πρίνστον—, τον προειδοποιούσαν σε κάθε του βήμα ότι θα δυσκολευόταν να διατηρήσει τον δογματικό χριστιανισμό του καθώς θα ερχόταν αντιμέτωπος με τον επικίνδυνο προοδευτισμό. Όντως έτσι έγινε —και εμείς, οι αναγνώστες του, αποκομίσαμε τα οφέλη. Άλλα αναζωογονητικά και εικονοκλαστικά βιβλία κριτικής της *Βίβλου* είναι το *The Unauthorized Version* τού Robin Lane Fox που ανέφερα ήδη και το *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously* (Η κοσμική Βίβλος. Γιατί οι άθρησκοι οφείλουν να πάρουν τη θρησκεία στα σοβαρά) του Jacques Berlinerblau.

Τα τέσσερα *Ευαγγέλια* που τελικά περιελήφθησαν στον επίσημο κανόνα επιλέχθηκαν, λίγο ή πολύ αυθαίρετα, από ένα μεγαλύτερο δείγμα τουλάχιστον δώδεκα βιβλίων, στα οποία περιλαμβάνονται τα *Ευαγγέλια* του Θωμά, του Πέτρου, του Νικοδήμου, του Φιλίππου, του Βαρθολομαίου και της Μαρίας Μαγδαληνής.[51] Σε αυτά τα επιπλέον *Ευαγγέλια* αναφερόταν ο Thomas Jefferson, σε μια επιστολή προς τον ανιψιό του:

---

* Αναφέρω τον υπότιτλο, διότι μόνο για αυτόν είμαι σίγουρος. Το αντίτυπο που διαθέτω έχει εκδοθεί από τον οίκο Continuum του Λονδίνου, με τον τίτλο *Whose Word Is It?* (Ποιου είναι ο Λόγος;). Τίποτα όμως σε αυτή την έκδοση δεν με βοηθά να διαπιστώσω αν πρόκειται για το ίδιο βιβλίο που εξέδωσε ο Harper τού Σαν Φρανσίσκο (το οποίο δεν έχω δει), με κύριο τίτλο *Misquoting Jesus* (Παραφράζοντας τον Ιησού). Υποθέτω ότι πρόκειται για το ίδιο βιβλίο, αλλά γιατί κάνουν οι εκδοτικοί οίκοι τέτοια πράγματα;

** Billy Graham (1918-): γνωστός ευαγγελιστής που κήρυσσε με περιοδείες σε όλη την Αμερική. (Σ.τ.μ.)

> Ξέχασα να σημειώσω, αναφερόμενος στην *Καινή Διαθήκη*, ότι πρέπει να διαβάσεις όλες τις ιστορίες για τον Χριστό, όχι μόνο των επονομαζόμενων Ευαγγελιστών αλλά και εκείνων τους οποίους ένα συμβούλιο κληρικών αποκάλεσε για λογαριασμό μας ψευδοευαγγελιστές. Διότι τούτοι οι ψευδοευαγγελιστές διατείνονταν επίσης ότι ήταν τόσο θεόπνευστοι όσο και οι υπόλοιποι, και χρειάζεται να κρίνεις τους ισχυρισμούς τους με τη δική σου λογική, και όχι με τη λογική εκείνων των κληρικών.

Τα *Ευαγγέλια* που δεν περιλήφθηκαν στον κανόνα ίσως απορρίφθηκαν από εκείνους τους κληρικούς επειδή περιείχαν ιστορίες ακόμη πιο ενοχλητικά αβάσιμες απ' ό,τι τα τέσσερα «κανονικά». Το *Ευαγγέλιο* του Θωμά, παραδείγματος χάριν, αναφέρει πολλά περιστατικά από την παιδική ηλικία του Ιησού, ο οποίος χρησιμοποιεί καταχρηστικά τις μαγικές του δυνάμεις όπως θα έκανε ένα πειραχτήρι ξωτικό, μεταμορφώνοντας σκανδαλιάρικα τους φίλους του σε κατσίκια ή δίνοντας ζωή σε σπουργίτια από λάσπη ή βοηθώντας τον πατέρα του στο ξυλουργείο μακραίνοντας θαυματουργά μια σανίδα.* Πολλοί θα πουν ότι, ούτως ή άλλως, κανείς δεν πιστεύει τέτοιες υπερβολικές ιστορίες. Αλλά δεν υπάρχουν ούτε περισσότεροι ούτε λιγότεροι λόγοι για να πιστεύουμε τα τέσσερα κανονικά *Ευαγγέλια*. Οι αφηγήσεις τους ανήκουν επίσης στην κατηγορία των θρύλων, αμφισβητούμενες ως προς την ιστορική τους αλήθεια όσο και οι ιστορίες του Βασιλιά Αρθούρου και των Ιπποτών της Στρογγυλής Τραπέζης.

---

* Ο A.N. Wilson, στο *Jesus*, αμφισβητεί την ιδέα ότι ο Ιωσήφ ήταν ξυλουργός. Η ελληνική λέξη *τέκτων* πράγματι σημαίνει ξυλουργός, αλλά αποτελεί μετάφραση της αραμαϊκής λέξης *naggar*, η οποία επίσης σήμαινε τον τεχνίτη ή τον μορφωμένο άνθρωπο. Τούτο αποτελεί μόνο ένα από τα αρκετά λάθη δημιουργικής μετάφρασης τα οποία μαστίζουν τη *Βίβλο*. Το πιο γνωστό είναι η εσφαλμένη μετάφραση της εβραϊκής λέξης του Ησαΐα για τη νεαρή γυναίκα (*almah*) με την ελληνική λέξη *παρθένος*. Αν και πρόκειται για λάθος που μπορεί να γίνει εύκολα (σκεφθείτε τις αγγλικές λέξεις «υπηρέτρια» [maid] και «ανύπαντρη γυναίκα» [maiden] για να καταλάβετε πώς μπορεί να συνέβη), τούτο το μεταφραστικό ολίσθημα επρόκειτο να διογκωθεί ανεξέλεγκτα και να παραγάγει όλη την εξωφρενική ιστορία ότι η μητέρα του Ιησού ήταν παρθένος! Το μόνο που μπορεί να συναγωνιστεί το εν λόγω λάθος ως κορυφαίο δείγμα δημιουργικής μετάφρασης όλων των εποχών αφορά και πάλι παρθένους. Ο Ibn Warraq έχει υποστηρίξει με άφθονη δόση ειρωνείας ότι, στην πασίγνωστη υπόσχεση για προσφορά εβδομήντα δύο παρθένων σε κάθε μουσουλμάνο μάρτυρα, η λέξη «παρθένοι» αποτελεί λανθασμένη απόδοση του «λευκές σταφίδες καθαρές σαν κρύσταλλο». Αν τούτο είχε γίνει ευρύτερα γνωστό, φαντάζεστε πόσα αθώα θύματα αποστολών αυτοκτονίας θα είχαν ίσως σωθεί; (Ibn Warraq, «Virgins? What virgins?» [Παρθένοι; Ποιες παρθένοι;], *Free Inquiry*, 26:1, 2006, σελ. 45-46).

Τα κοινά στοιχεία των τεσσάρων κανονικών *Ευαγγελίων* προέρχονται όλα σχεδόν από την ίδια πηγή: από το *Ευαγγέλιο* του Μάρκου —ή από κάποιο χαμένο έργο, του οποίου η αρχαιότερη σωζόμενη παραλλαγή είναι το *Ευαγγέλιο* του Μάρκου. Κανένας δεν γνωρίζει ποιοι ακριβώς ήταν οι τέσσερις Ευαγγελιστές, αλλά θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι δεν γνώρισαν ποτέ προσωπικά τον Ιησού. Τα περισσότερα από τα γραπτά τους δεν αντιπροσωπεύουν κατά κανέναν τρόπο μια φιλότιμη προσπάθεια καταγραφής ιστορικών γεγονότων, αλλά αντίθετα αποτελούν απλές αναδιατυπώσεις της *Παλαιάς Διαθήκης*, καθώς οι Ευαγγελιστές είχαν απόλυτα πειστεί ότι η ζωή του Ιησού έπρεπε να εκπληρώσει τις προφητείες της *Παλαιάς Διαθήκης*. Μάλιστα, θα μπορούσε να προβληθεί η ισχυρή —μολονότι όχι ευρέως αποδεκτή— υπόθεση ότι ο Ιησούς δεν υπήρξε ποτέ, όπως έχει μεταξύ άλλων υποστηρίξει και ο καθηγητής G.A. Wells του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, σε μια σειρά βιβλίων του, συμπεριλαμβανομένου τού *Did Jesus exist?* (Υπήρξε ο Ιησούς;).

Μολονότι ο Ιησούς πιθανόν υπήρξε, οι έγκριτοι μελετητές της *Βίβλου* κατά κανόνα δεν θεωρούν την *Καινή Διαθήκη* (και προφανώς ούτε την *Παλαιά Διαθήκη*) ως αξιόπιστη καταγραφή των ιστορικών γεγονότων, οπότε δεν πρόκειται να εξετάσω περαιτέρω αν η *Βίβλος* αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο ύπαρξης οποιασδήποτε θεότητας. Όπως διορατικά έλεγε και ο Thomas Jefferson, όταν έγραφε στον προκάτοχό του John Adams: «Θα έρθει κάποτε η ημέρα όπου η μυστικιστική γέννηση του Ιησού, από το Ανώτατο Ον, τον Πατέρα Του, μέσα στη μήτρα μιας Παρθένου, θα κατατάσσεται μαζί με το μύθο της γέννησης της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία».

Το μυθιστόρημα *The Da Vinci Code* (Κώδικας Da Vinci) του Dan Brown* και η ομώνυμη ταινία προκάλεσαν μεγάλη αναστάτωση στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Οι χριστιανοί παροτρύνθηκαν να μποϊκοτάρουν την ταινία και να διαδηλώσουν έξω από τους κινηματογράφους που την πρόβαλλαν. Πρόκειται πράγματι για μια ιστορία χαλκευμένη, από την αρχή ώς το τέλος της: επινοημένη, κατασκευασμένη, σκέτη μυθοπλασία. Από αυτή την άποψη είναι ακριβώς ό,τι και τα *Ευαγγέλια*. Η μόνη διαφορά ανάμεσα στον *Κώδικα Da Vinci* και στα *Ευαγγέλια* είναι ότι τα *Ευαγγέλια* αποτελούν αρχαία μυθοπλασία ενώ ο *Κώδικας Da Vinci* σύγχρονη.

Το επιχείρημα για τη θρησκευτική πίστη διακεκριμένων επιστημόνων

Η συντριπτική πλειονότητα των διαπρεπών διανοητών δεν πιστεύει στη χριστιανική θρησκεία, αλλά αποφεύγουν να το αποκαλύψουν δημοσίως επειδή φοβούνται μήπως χάσουν το εισόδημά τους.

—BERTRAND RUSSELL

«Ο Νεύτων ήταν θρήσκος. Ποιος είσαι εσύ που θα βάλεις τον εαυτό σου πάνω από τον Νεύτωνα, τον Γαλιλαίο, τον Kepler και τόσους άλλους; Αν άνθρωποι σαν αυτούς δεν είχαν πρόβλημα με τον Θεό, πώς τολμάς να έχεις εσύ;». Μολονότι δεν αλλάζουν τίποτα σε ένα επιχείρημα τόσο σαθρό ήδη, μερικοί απολογητές της θρησκείας προσθέτουν στον κατάλογο ακόμη και το όνομα του Δαρβίνου, για τον οποίο ακούγονται επίμονες —αν και ολοφάνερα ψευδείς— φήμες ότι δήθεν μετανόησε στο νεκροκρέβατό του,* αφότου άρχισε να τις διαδίδει σκοπίμως κάποια «λαίδη Hope»** —η οποία σκάρωσε τη συγκινητική και απίθανη ιστορία με τον Δαρβίνο γερμένο στο προσκέφαλο να ξεφυλλίζει στο απογευματινό φως την *Καινή Διαθήκη* και να εξομολογείται ότι όλη η υπόθεση της εξέλιξης ήταν ένα λάθος. Σε αυτή την ενότητα θα επικεντρωθώ κυρίως στους επιστήμονες, διότι —για ευκόλως εννοούμενους λόγους— αυτούς συνήθως επιλέγουν όσοι κατονομάζουν με υπερηφάνεια διαπρεπείς ανθρώπους ως υποδείγματα θρησκευτικότητας.

Ο Νεύτων πράγματι δήλωνε θρησκευόμενος. Και έτσι έκαναν σχεδόν όλοι έως —πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, κατά τη γνώμη μου— τον 19ο αιώνα, οπότε άρχισαν να υποχωρούν οι κοινωνικές και δικαστικές πιέσεις για την καθομολόγηση πίστης και να αυξάνονται τα επιστημονικά στοιχεία που υποστήριζαν την εγκατάλειψή της. Υπήρξαν φυσικά και εξαιρέσεις, προς

---

* Έως και εμένα έχουν τιμήσει με προφητείες ότι τάχα θα μετανοήσω στο νεκροκρέβατό μου. Επαναλαμβάνονται μάλιστα με μονότονη κανονικότητα (βλ., παραδείγματος χάριν, Steer 2003), και κάθε επανάληψη προσπαθεί να πείσει ότι είναι πνευματώδης και πρωτότυπη. Ίσως πρέπει να λάβω προληπτικά μέτρα για να προστατεύσω τη μεταθανάτια φήμη μου. Η Lalla Ward προσθέτει: «Γιατί να μπλέκει κανείς με νεκροκρέβατα; Αν πρόκειται να προδώσεις τις αρχές σου, κάνε το εγκαίρως για να κερδίσεις και το βραβείο Templeton, και ύστερα απόδωσέ το σε γεροντική άνοια».

** Πρόκειται για την αγγλίδα ευαγγελική Elizabeth Hope (1842-1922), η οποία το 1915 ισχυρίστηκε ότι είχε επισκεφθεί τον Δαρβίνο, λίγο πριν από το θάνατό του. Η οικογένεια του Δαρβίνου όμως διέψευσε τους ισχυρισμούς της. (Σ.τ.μ.)

αμφότερες τις κατευθύνσεις. Ακόμη και πριν από τον Δαρβίνο δεν ήταν όλοι θρήσκοι, όπως αποδεικνύει ο James Haught στο βιβλίο του *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt* (Δύο χιλιάδες χρόνια σκεπτικισμού. Διάσημοι άνθρωποι με το θάρρος της αμφισβήτησης). Εξάλλου, κάποιοι διακεκριμένοι επιστήμονες συνέχισαν να πιστεύουν και μετά τον Δαρβίνο. Δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε ότι ο Michael Faraday πίστευε βαθιά στο χριστιανισμό, ίσως ακόμη και αφού πληροφορήθηκε το έργο του Δαρβίνου. Ο Faraday ήταν μέλος της σαντεμανιανής αίρεσης,* οι οπαδοί της οποίας πίστευαν (παρατατικός χρόνος, αφού έχουν σχεδόν εκλείψει πλέον) στην κυριολεκτική ερμηνεία της *Βίβλου*, έπλεναν τελετουργικά τα πόδια των νέων προσηλύτων και τραβούσαν κλήρους για να μάθουν το θέλημα του Θεού. Ο Faraday έγινε πρεσβύτερος της αίρεσης το 1860, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της *Καταγωγής των ειδών*, και πέθανε ως σαντεμανιανός το 1867. Ο James Clerk Maxwell, θεωρητικός ομόλογος του πειραματικού Faraday, ήταν επίσης ευσεβής χριστιανός, όπως και ο άλλος πυλώνας της βρετανικής φυσικής του 19ου αιώνα, ο William Thomson (λόρδος Kelvin), ο οποίος μάλιστα προσπάθησε να δείξει ότι η εξέλιξη αποκλειόταν ως ενδεχόμενο λόγω έλλειψης επαρκούς χρόνου. Οι λανθασμένες χρονολογήσεις του μεγάλου θεωρητικού της θερμοδυναμικής οφείλονταν στην παραδοχή ότι ο Ήλιος, ως ένα είδος φωτιάς, έκαιγε καύσιμα τα οποία λογικώς έπρεπε να εξαντληθούν σε δεκάδες —και όχι σε χιλιάδες— εκατομμύρια χρόνια. Φυσικά, την εποχή του λόρδου Kelvin η πυρηνική ενέργεια ήταν άγνωστη. Ευτυχώς όμως, κατά τη συνάντηση της Βρετανικής Ένωσης το 1903, έλαχε στον σερ George Darwin, τον δεύτερο γιο του Δαρβίνου, να δικαιώσει τον πατέρα του —ο οποίος δεν είχε χριστεί ιππότης—, επικαλούμενος την ανακάλυψη του ραδίου από το ζεύγος Curie, και να ανατρέψει έτσι τους παλαιότερους υπολογισμούς τού εν ζωή ακόμα λόρδου Kelvin.

Καθώς προχωρούμε στον 20ό αιώνα, συναντώνται όλο και πιο σπάνια μεγάλοι επιστήμονες οι οποίοι να δηλώνουν θρήσκοι. Έχω την υποψία ότι οι περισσότεροι από τους πλέον πρόσφατους κορυφαίους επιστήμονες είναι θρήσκοι μόνο με την αϊνσταΐνεια έννοια, και τούτο, όπως υποστήριξα στο Κεφάλαιο 1, αποτελεί κακή χρήση του όρου. Εντούτοις, υπάρχουν κάποιοι όντως καλοί επιστήμονες οι οποίοι είναι επίσης ειλικρινώς θρήσκοι, με την κυριολεκτική, παραδοσιακή έννοια της λέξης. Μεταξύ των σύγχρονων βρετανών επιστημόνων, τρία ονόματα ακούγονται μονίμως: Peacocke,

* Οι σαντεμανιανοί (Sandemanians) είναι αίρεση που αποσχίστηκε από τον πρεσβυτεριανό κλάδο της Εκκλησίας της Σκωτίας τον 17ο αιώνα. (Σ.τ.μ.)

Stannard και Polkinghorne. Και οι τρεις τους είτε έχουν κερδίσει το βραβείο Templeton είτε ανήκουν στο διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος Templeton. Ύστερα από φιλικές συζητήσεις, δημόσιες και ιδιωτικές, που είχα με όλους τους, εξακολουθώ να απορώ, όχι τόσο για την πίστη τους στην ύπαρξη κάποιου είδους κοσμικού νομοθέτη, αλλά για την πίστη τους στις λεπτομέρειες της χριστιανικής θρησκείας: ανάσταση νεκρών, άφεση αμαρτιών και όλα τα σχετικά.

Αντίστοιχες περιπτώσεις υπάρχουν και στις ΗΠΑ, όπως για παράδειγμα ο Francis Collins, ο διοικητικός διευθυντής του αμερικανικού κλάδου του επίσημου Προγράμματος για τη Χαρτογράφηση του Ανθρώπινου Γονιδιώματος.* Εντούτοις, όπως συμβαίνει και στη Βρετανία, αποτελούν «σπάνιο είδος» και αρκετά συχνά προκαλούν τη θυμηδία των συναδέλφων τους στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Το 1996 πήρα συνέντευξη από το φίλο μου James Watson, τη μεγαλοφυΐα που έθεσε τα θεμέλια του Προγράμματος για τη Χαρτογράφηση του Ανθρώπινου Γονιδιώματος, στον κήπο του Κολεγίου Clare στο Καίμπριτζ, για τους σκοπούς ενός ντοκιμαντέρ τού BBC, με θέμα τον Gregor Mendel, τη μεγαλοφυΐα που θεμελίωσε την ίδια τη γενετική. Ο Mendel, ως αυγουστινιανός μοναχός, ήταν φυσικά θρήσκος· ας μην ξεχνάμε όμως ότι έζησε τον 19ο αιώνα, όταν το μοναχικό σχήμα αποτελούσε τον ευκολότερο τρόπο για να εργαστεί κανείς στην επιστήμη του: ήταν το αντίστοιχο μιας σημερινής υποτροφίας για έρευνα. Ρώτησα τον Watson εάν γνώριζε πολλούς σύγχρονους επιστήμονες που είναι θρήσκοι. Απάντησε: «Ουσιαστικά κανέναν. Πότε πότε συναντώ κάποιον και αισθάνομαι λίγο αμήχανος (γελά), επειδή, ξέρεις, δεν μπορώ να πιστέψω ότι υπάρχουν άνθρωποι που αποδέχονται εξ αποκαλύψεως αλήθειες».

Ο Francis Crick, ο συνθεμελιωτής, μαζί με τον Watson, όλης της επανάστασης στη μοριακή γενετική, παραιτήθηκε από τη θέση του ως εταίρου του Κολεγίου Churchill στο Καίμπριτζ, λόγω της απόφασης του κολεγίου να χτίσει παρεκκλήσι (κατ' εντολήν ενός από τους ευεργέτες). Στη συνέντευξη που πήρα από τον Watson στο Κολέγιο Clare, του επισήμανα ότι, σε αντίθεση προς τον ίδιο και τον Crick, μερικοί άνθρωποι δεν διαπιστώνουν καμιά αντίφαση μεταξύ θρησκείας και επιστήμης, διότι, όπως ισχυρίζονται, η επιστήμη ασχολείται με το πώς λειτουργούν τα πράγματα, ενώ η θρησκεία με το σκοπό για τον οποίο υπάρχουν. Ο Watson αποκρίθηκε με έντονο ύφος: «Ε, λοιπόν, δεν νομίζω ότι τα πράγματα υπάρχουν για οποιονδή-

* Δεν πρέπει να συγχέεται με το ανεπίσημο πρόγραμμα για τη χαρτογράφηση του ανθρώπινου γονιδιώματος, του οποίου επί κεφαλής είναι αυτός ο λαμπρός (και μη θρήσκος) «κουρσάρος» της επιστήμης, ο Craig Venter.

ποτε σκοπό. Είμαστε απλώς προϊόντα της εξέλιξης. Ίσως κάποιος να μου έλεγε: "Πωπώ, η ζωή σου πρέπει να είναι πολύ άχαρη αν δεν πιστεύεις ότι υπάρχει κάποιος σκοπός". Εγώ όμως προσβλέπω σε ένα ωραίο μεσημεριανό». Και, όντως, απολαύσαμε μαζί ένα ωραίο γεύμα.

Οι απέλπιδες προσπάθειες των απολογητών της θρησκείας να ανακαλύψουν πραγματικά διακεκριμένους επιστήμονες οι οποίοι είναι επίσης θρήσκοι δίνουν ολοφάνερα την εντύπωση αναζήτησης «βελόνας στα άχυρα». Η μόνη σχετική ιστοσελίδα που κατάφερα να βρω ισχυριζόταν ότι περιείχε έναν κατάλογο «χριστιανών επιστημόνων κατόχων βραβείου Νόμπελ», αλλά τελικά περιείχε μόνο έξι ονόματα, από ένα σύνολο μερικών εκατοντάδων επιστημόνων βραβευμένων με Νόμπελ. Από αυτούς τους έξι μάλιστα, οι τέσσερις δεν είναι καν νομπελίστες· και γνωρίζω με απόλυτη βεβαιότητα ότι τουλάχιστον ο ένας από αυτούς δεν είναι γνήσιος πιστός, αλλά εκκλησιάζεται αποκλειστικά για κοινωνικούς λόγους. Μια πιο συστηματική μελέτη τού Benjamin Beit-Hallahmi βρήκε ότι «μεταξύ των κατόχων βραβείου Νόμπελ, τόσο για τις επιστήμες όσο και για τη λογοτεχνία, ο βαθμός θρησκευτικότητας ήταν αξιοσημείωτα μικρός, σε σύγκριση με τους πληθυσμούς της προέλευσής τους».[52]

Μια μελέτη των Larson και Witham, δημοσιευμένη το 1998 στο κορυφαίο περιοδικό *Nature*, έδειξε ότι, από τους αμερικανούς επιστήμονες οι οποίοι θεωρούνται από τους ομοτίμους τους ως αρκετά διακεκριμένοι ώστε να εκλεγούν στην Εθνική Ακαδημία Επιστημών (NAS) των ΗΠΑ (το αντίστοιχο των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας της Βρετανίας), μόνο το 7% περίπου πιστεύει σε κάποιον προσωπικό Θεό.[53] Αυτή η σαρωτική επικράτηση των αθεϊστών αποτελεί το ακριβώς αντίθετο του προφίλ του ευρύτερου αμερικανικού πληθυσμού, ο οποίος σε ποσοστό 90% πιστεύει σε κάποιο είδος υπερφυσικού όντος. Το ποσοστό για τους λιγότερο διακεκριμένους επιστήμονες, οι οποίοι δεν έχουν εκλεγεί στη NAS, είναι ενδιάμεσο. Όπως και στο δείγμα των περισσότερο διαπρεπών, οι θρησκευόμενοι αποτελούν και εδώ μειονότητα —αλλά λιγότερο εντυπωσιακή, της τάξεως του 40%. Ακριβώς ό,τι περίμενα: οι αμερικανοί επιστήμονες είναι λιγότερο θρήσκοι από τον συνολικό αμερικανικό πληθυσμό, και οι πλέον διακεκριμένοι επιστήμονες είναι οι λιγότερο θρήσκοι απ' όλους. Εντύπωση προκαλεί η εκ διαμέτρου αντίθεση μεταξύ θρησκευτικότητας του αμερικανικού πληθυσμού γενικότερα και αθεϊσμού τής ελίτ των διανοουμένων.[54]

Είναι κάπως αστείο το γεγονός ότι η βασική ιστοσελίδα των δημιουργιστών, με όνομα Answers in Genesis (Απαντήσεις στη *Γένεση*), αναφέρει τη μελέτη των Larson και Witham όχι ως ένδειξη ότι κάτι δεν πάει καλά με τη θρησκεία, αλλά ως όπλο στην εσωτερική τους διαμάχη με αντίπαλους απολογητές της θρησκείας, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη είναι συμβα-

τή με τη θρησκεία. Υπό τον εκπληκτικό τίτλο «Η NAS είναι άθεη ώς το κόκαλο»,[55] η εν λόγω ιστοσελίδα μνημονεύει ασμένως την καταληκτική παράγραφο της επιστολής των Larson και Witham προς τον επιμελητή τού *Nature*:

> Ενώ συγκεντρώναμε τα ευρήματά μας, η NAS εξέδωσε ένα φυλλάδιο με το οποίο ενθάρρυνε τη διδασκαλία της εξέλιξης στα δημόσια σχολεία, πράγμα που αποτελεί μόνιμο σημείο τριβής ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα και σε μερικούς συντηρητικούς χριστιανούς στις ΗΠΑ. Το φυλλάδιο διαβεβαιώνει τους αναγνώστες: «Η ύπαρξη ή μη του Θεού αποτελεί ερώτημα απέναντι στο οποίο η επιστήμη τηρεί ουδετερότητα». Επίσης, ο Bruce Alberts, πρόεδρος της NAS, δήλωσε: «Πολλά εξέχοντα μέλη αυτής της ακαδημίας είναι βαθιά θρησκευόμενοι άνθρωποι, άτομα που πιστεύουν στην εξέλιξη· πολλοί δε εξ αυτών είναι βιολόγοι». Η δική μας έρευνα υποστηρίζει το αντίθετο.

Έχει κανείς την αίσθηση ότι ο Alberts ενστερνίζεται τις NOMA, για τους λόγους που ανέλυσα στην ενότητα με επικεφαλίδα «Η σχολή εξελικτικών Neville Chamberlain» (βλ. Κεφάλαιο 2). Αλλά η ιστοσελίδα Answers in Genesis έχει πολύ διαφορετικούς στόχους.

Αντίστοιχη της NAS των ΗΠΑ είναι για τη Βρετανία (και για την Κοινοπολιτεία, που περιλαμβάνει τον Καναδά, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία, την Ινδία, το Πακιστάν, την αγγλόφωνη Αφρική κ.λπ.) η Βασιλική Εταιρεία. Καθώς τούτο το βιβλίο όδευε προς το τυπογραφείο, οι συνάδελφοί μου R. Elisabeth Cornwell και Michael Stirrat συνέταξαν τη δική τους ανάλογη —αλλά περισσότερο διεξοδική— μελέτη σχετικά με τις θρησκευτικές απόψεις των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας. Τα συμπεράσματα των συγγραφέων θα δημοσιευτούν συνολικά αλλού, αλλά μου παραχώρησαν ευγενικά την άδεια να αναφέρω μερικά πρώτα ενδεικτικά αποτελέσματά τους εδώ. Οι ερευνητές χρησιμοποίησαν μια τυπική τεχνική διαβάθμισης στάσεων, την κλίμακα τύπου Lickert με επτά σημεία. Τα ερωτηματολόγια εστάλησαν μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σε όσους εκ των 1.074 εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας διέθεταν ηλεκτρονική διεύθυνση (δηλαδή στη μεγάλη πλειονότητα), και απάντησε περίπου το 23% (ένα σχετικώς καλό ποσοστό για τέτοιου είδους μελέτη). Το ερωτηματολόγιο περιείχε διάφορες προτάσεις, όπως: «Πιστεύω σε έναν προσωπικό Θεό, δηλαδή σε έναν Θεό ο οποίος ενδιαφέρεται ατομικά για τους ανθρώπους, εισακούει και απαντά σε προσευχές, ασχολείται με την αμαρτία και με τα ανομήματα και κρίνει τους ανθρώπους». Για κάθε πρόταση, έπρεπε να επιλέξουν έναν αριθμό από το 1 (για την έκφραση πλήρους διαφωνίας με την πρόταση) έως το 7 (για

την έκφραση της πλήρους συμφωνίας τους). Είναι κάπως δύσκολο να συγκρίνει κανείς ευθέως τα αποτελέσματά τους με εκείνα της έρευνας των Larson και Witham, καθώς οι Larson και Witham έδωσαν στους δικούς τους *ακαδημαϊκούς μια κλίμακα με τρία μόνο σημεία* και όχι επτά, αλλά η γενική τάση είναι η ίδια: Η συντριπτική πλειονότητα των εταίρων της Βασιλικής Εταιρείας, όπως και η συντριπτική πλειονότητα των ακαδημαϊκών στις ΗΠΑ, είναι άθεοι. Μόνο το 3,3% των εταίρων συμφώνησε με την πρόταση ότι υπάρχει ένας προσωπικός Θεός (δηλαδή επέλεξαν το 7 της κλίμακας), ενώ το 78,8% διαφώνησε πλήρως (δηλαδή επέλεξαν το 1). Αν ορίσει κανείς ως «πιστούς» όσους επέλεξαν το 6 ή το 7 και ως «μη πιστούς» εκείνους που επέλεξαν το 1 ή το 2, τότε διαπιστώνει τη συντριπτική διαφορά: 213 άθεοι έναντι 12 μόνο πιστών. Όπως είχαν διαπιστώσει οι Larson και Witham, αλλά και οι Beit-Hallahmi και Argyle, οι Cornwell και Stirrat βρήκαν επίσης ότι υπήρχε μια μικρή αλλά στατιστικώς σημαντική τάση των επιστημόνων των βιολογικών πεδίων να είναι ακόμη περισσότερο άθεοι απ' ό,τι οι επιστήμονες των φυσικών επιστημών. Για περισσότερες λεπτομέρειες, και για όλα τα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματά τους, μπορείτε να αναζητήσετε το άρθρο τους μόλις δημοσιευτεί.[56]

Προχωρώντας πέρα από την επιστημονική ελίτ τής NAS και της Βασιλικής Εταιρείας, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν υπάρχουν καθόλου στοιχεία που να δείχνουν ότι και στον γενικό πληθυσμό οι άθεοι προέρχονται κυρίως από ομάδες με υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης και νοημοσύνης. Έχουν δημοσιευτεί αρκετές ερευνητικές εργασίες για τη στατιστική σχέση θρησκευτικού συναισθήματος και επιπέδου εκπαίδευσης, ή θρησκευτικού συναισθήματος και δείκτη νοημοσύνης. Ο Michael Shermer, στο βιβλίο του *How We Believe: The Search for God in an Age of Science* (Πώς πιστεύουμε. Η αναζήτηση του Θεού σε μια εποχή επιστήμης), αναλύει τα αποτελέσματα μιας μεγάλης δημοσκόπησης σε τυχαίως επιλεγμένο δείγμα Αμερικανών την οποία διεξήγαγε μαζί με το συνεργάτη του Frank Sulloway. Ανάμεσα στα πολλά ενδιαφέροντα ευρήματά τους συγκαταλέγεται και η ανακάλυψη ότι η θρησκευτική πίστη έχει πράγματι αρνητική συσχέτιση με το επίπεδο εκπαίδευσης (οι περισσότερο μορφωμένοι άνθρωποι είναι λιγότερο πιθανό να πιστεύουν στον Θεό). Το θρησκευτικό συναίσθημα συσχετίζεται επίσης αρνητικά με το ενδιαφέρον για την επιστήμη και (ισχυρώς αρνητικά) με τις φιλελεύθερες πολιτικές πεποιθήσεις. Τίποτε από όλα αυτά δεν προκαλεί έκπληξη, ούτε και το γεγονός ότι υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της θρησκευτικής πίστης των ερωτώμενων και της θρησκευτικής πίστης των γονέων τους. Οι κοινωνιολόγοι που διεξάγουν μελέτες σε παιδιά Βρετανών έχουν βρει ότι μόνο 1 στα 12 παιδιά διαφοροποιείται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του.

Όπως φαντάζεστε ίσως, οι διάφοροι ερευνητές διεξάγουν μετρήσεις με διαφορετικούς τρόπους, και επομένως είναι δύσκολο να συγκριθούν τα αποτελέσματα διαφορετικών μελετών. Η μεταανάλυση αποτελεί τεχνική με την οποία ο ερευνητής εξετάζει όλες τις ερευνητικές μελέτες που έχουν δημοσιευτεί σχετικά με κάποιο θέμα, και μετρά πόσες εργασίες έχουν καταλήξει στο ένα συμπέρασμα έναντι των εργασιών που έχουν συμπεράνει κάτι άλλο. Όσον αφορά το θέμα της θρησκείας και του δείκτη νοημοσύνης, η μόνη μεταανάλυση που γνωρίζω έχει δημοσιευτεί το 2002 από τον Paul Bell στο *Mensa Magazine* (η Mensa είναι η ένωση των ατόμων με υψηλό δείκτη νοημοσύνης, και το περιοδικό τους περιέχει σχετικά άρθρα).[57] Ο Bell συμπέρανε: «Από σαράντα τρεις μελέτες που έχουν διεξαχθεί από το 1927 για τη σχέση μεταξύ θρησκευτικής πίστης και νοημοσύνης ή επιπέδου εκπαίδευσης, όλες, εκτός από τέσσερις, βρήκαν αρνητική συσχέτιση. Δηλαδή, όσο υψηλότερη είναι η νοημοσύνη ή το επίπεδο εκπαίδευσης κάποιου τόσο λιγότερες πιθανότητες υπάρχουν να είναι θρήσκος ή να διατηρεί "πίστεις" οποιουδήποτε είδους».

Μια μεταναλυτική μελέτη είναι σχεδόν αναπόφευκτα λιγότερο συγκεκριμένη απ' όσο οι μελέτες που αποτελούν αντικείμενό της. Θα έπρεπε να διεξάγονται περισσότερες έρευνες πάνω σε αυτό το θέμα, καθώς και περισσότερες έρευνες μεταξύ μελών κορυφαίων οργανισμών —όπως άλλων εθνικών ακαδημιών— και μεταξύ κατόχων σημαντικών βραβείων και μεταλλίων —όπως του Νόμπελ, του Crafoord, του Fields, του Kyoto, του Cosmos κ.ά. Ελπίζω οι μελλοντικές εκδόσεις τούτου του βιβλίου να περιλαμβάνουν και τέτοια δεδομένα. Ένα λογικό συμπέρασμα που προκύπτει από τις υπάρχουσες έρευνες είναι ότι οι απολογητές της θρησκείας, τουλάχιστον όσον αφορά τους επιστήμονες, καλά θα κάνουν να φωνασκούν λιγότερο απ' όσο συνηθίζουν όταν τίθεται το θέμα των αξιοσέβαστων προτύπων μίμησης.

Το στοίχημα του Pascal

Ο μεγάλος γάλλος μαθηματικός Blaise Pascal παρατήρησε ότι, οσοδήποτε μεγάλες κι αν είναι οι πιθανότητες μη ύπαρξης του Θεού, υπάρχει μια ακόμη μεγαλύτερη δυσαναλογία στην ποινή για λανθασμένη επιλογή. Το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να πιστεύουμε στον Θεό, διότι, αν έχουμε δίκιο, θα κερδίσουμε την αιώνια μακαριότητα, ενώ αν κάνουμε λάθος δεν θα υποστούμε καμία συνέπεια, ούτως ή άλλως. Αντιθέτως, αν δεν πιστεύουμε στον Θεό και αποδειχθεί ότι κάνουμε λάθος, καταδικαζόμαστε στον αιώνα τον άπαντα, ενώ αν έχουμε δίκιο δεν αντιμετωπίζουμε συνέπει-

ες. Καθώς φαίνεται, η απόφαση δεν χρειάζεται πολλή σκέψη: πρέπει να πιστεύουμε στον Θεό.

Υπάρχει όμως κάτι πολύ παράξενο σε τούτο το επιχείρημα: Η πίστη δεν είναι κάτι που αποφασίζεις να κάνεις, σαν να πρόκειται για ζήτημα πολιτικής —ή τουλάχιστον δεν είναι κάτι που μπορώ να αποφασίσω να κάνω ως εκούσια πράξη. Μπορώ να αποφασίσω να πάω στην εκκλησία ή να αποστηθίσω το «Σύμβολο της Πίστεως» ή να ορκιστώ πάνω σε μια στοίβα θεόπνευστων βιβλίων ότι πιστεύω και την τελευταία λέξη τους. Τίποτε όμως από όλα αυτά δεν θα με κάνει να τα πιστέψω αν δεν πιστεύω από μόνος μου. Το στοίχημα του Pascal θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει ένα επιχείρημα *προσποίησης* πίστης στον Θεό. Μάλιστα, ο Θεός στον οποίο ισχυρίζεσαι ότι πιστεύεις καλό θα ήταν να μην ανήκει σε εκείνους τους παντογνώστες, αλλιώς θα διακρίνει την απάτη σου. Η γελοία ιδέα ότι η πίστη είναι κάτι που μπορείς να *αποφασίσεις* να κάνεις διακωμωδείται απολαυστικότατα από τον Douglas Adams στο βιβλίο του *Dirk Gently's Holistic Detective Agency* (Το ολιστικό πρακτορείο ντετέκτιβ τού Dirk Gently), όπου συναντάμε το ρομπότ Ηλεκτρικός Μοναχός, μια συσκευή εξοικονόμησης χρόνου που την αγοράζεις «για να εκτελεί αντί για σένα τα θρησκευτικά σου καθήκοντα». Το *de luxe* μοντέλο διαφημίζεται ως «ικανό να πιστεύει πράγματα που δεν θα πίστευαν ούτε στο Σολτ Λέικ Σίτι».*

Εν πάση περιπτώσει όμως, γιατί αποδεχόμαστε με τόση ευκολία την ιδέα ότι το πρωταρχικό πράγμα που πρέπει να κάνουμε για να ευχαριστήσουμε τον Θεό είναι να *πιστεύουμε* σε αυτόν; Τι το τόσο ιδιαίτερο έχει η πίστη; Δεν θα ήταν εξίσου πιθανό ο Θεός να επιβράβευε την καλοσύνη, τη γενναιοδωρία ή την ταπεινότητα —ή, ακόμη καλύτερα, την ειλικρίνεια; Και τι γίνεται αν ο Θεός είναι τελικά ένας «επιστήμονας» ο οποίος θεωρεί ως υπέρτατη αρετή την αναζήτηση της αλήθειας; Μάλιστα, ο σχεδιαστής του Σύμπαντος δεν θα *όφειλε* να είναι επιστήμονας; Ο Bertrand Russell είχε ερωτηθεί τι θα απαντούσε αν, μετά το θάνατό του, βρισκόταν αντιμέτωπος με τον Θεό, και εκείνος απαιτούσε να μάθει γιατί δεν πίστευε όσο ζούσε: «Ανεπαρκή αποδεικτικά στοιχεία, Θεέ μου, ανεπαρκή στοιχεία!» ήταν η (αθάνατη, μπορώ να πω) απάντηση του Russell. Δεν θα εκτιμούσε ο Θεός πολύ περισσότερο τον Russell για τον γενναίο σκεπτικισμό του (ας μη μιλήσουμε δε για τον γενναίο πασιφισμό του, που στάθηκε αιτία της φυλάκισής του κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο) απ' όσο θα εκτιμούσε τον Pascal και τις δειλές επιφυλάξεις του; Άλλωστε, μολονότι δεν μπορούμε να ξέρουμε

* Το Σολτ Λέικ Σίτι φημίζεται για την επιρροή της Εκκλησίας των Μορμόνων, η οποία έχει εκεί την έδρα της. (Σ.τ.μ.)

ποια θα ήταν η γνώμη του Θεού, δεν χρειάζεται να *γνωρίζουμε* για να απορρίψουμε το στοίχημα του Pascal. Συζητάμε εξάλλου για ένα στοίχημα, και ο Pascal δεν ισχυριζόταν ότι η επιλογή του είχε κάτι περισσότερο από ελάχιστες πιθανότητες. Εσείς θα *στοιχηματίζατε* πως ο Θεός θα θεωρούσε την ανέντιμη προσποίηση πίστης (ή ακόμη και την ειλικρινή πίστη) ως πιο αξιόλογη από τον ειλικρινή σκεπτικισμό;

Εξάλλου, υποθέστε ότι ο Θεός με τον οποίο έρχεστε αντιμέτωποι όταν πεθαίνετε είναι εν τέλει ο Βάαλ, και ότι είναι τόσο φθονερός όσο και ο αιώνιος ανταγωνιστής του, ο Ιεχωβά. Δεν θα βρισκόταν σε καλύτερη θέση ο Pascal αν δεν στοιχημάτιζε σε κανέναν θεό απ' ό,τι αν στοιχημάτιζε σε λάθος θεό; Μάλιστα, μήπως ο ίδιος ο τεράστιος αριθμός πιθανών θεών και θεαινών στους οποίους θα μπορούσε κανείς να στοιχηματίσει δεν αποδυναμώνει από μόνος του την όλη λογική τού Pascal; Ο Pascal πιθανότατα αστειευόταν όταν διατύπωσε το επιχείρημα του στοιχήματος, όπως ακριβώς αστειεύομαι και εγώ στην προσπάθειά μου να το ανασκευάσω. Έχω συναντήσει όμως ανθρώπους —για παράδειγμα, την ώρα των ερωταποκρίσεων ύστερα από μια διάλεξη— οι οποίοι πράγματι χρησιμοποίησαν το στοίχημα του Pascal ως επιχείρημα υπέρ της πίστης στον Θεό, και συνεπώς θεώρησα σκόπιμο να κάνω μια σύντομη αναφορά σχετικά.

Εν κατακλείδι, θα ήταν άραγε δυνατόν να διατυπωθεί ένα είδος αντιπασκαλικού στοιχήματος; Ας υποθέσουμε ότι δεχόμαστε μια μικρή πιθανότητα ύπαρξης του Θεού. Μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε ότι, αν κάποιος στοιχημάτιζε ενάντια στην ύπαρξη του Θεού, θα περνούσε τη ζωή του καλύτερα και πληρέστερα απ' ό,τι αν στοιχημάτιζε ότι ο Θεός υπάρχει, οπότε θα σπαταλούσε τον πολύτιμο χρόνο του στη λατρεία Του ή κάνοντας θυσίες προς Εκείνον ή πολεμώντας και πεθαίνοντας στο όνομά Του, και άλλα παρόμοια. Δεν θα αναλύσω περισσότερο το ζήτημα εδώ, αλλά καλό θα ήταν να το λάβουν οι αναγνώστες υπόψη τους όταν θα φτάσουμε στα επόμενα κεφάλαια για τις δεινές συνέπειες οι οποίες μπορούν να προκύψουν από τη θρησκευτική πίστη και πρακτική.

Επιχειρήματα βασιζόμενα στο θεώρημα του Bayes

Νομίζω ότι το πιο παράξενο επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού είναι εκείνο που βασίζεται στο θεώρημα του Bayes, όπως το αναλύει ο Stephen Unwin στο βιβλίο του *The Probability of God* (Η πιθανότητα ύπαρξης του Θεού). Δίστασα να περιλάβω το εν λόγω επιχείρημα, διότι και ασθενέστερο είναι αλλά και λιγότερο καταξιωμένο λόγω αρχαιότητας από τα υπόλοι-

πα. Το βιβλίο τού Unwin προσείλκυσε σε σημαντικό βαθμό την προσοχή των δημοσιογράφων όταν εκδόθηκε το 2003, και πράγματι μας δίνει την ευκαιρία να συναρμόσουμε κάποιες επεξηγηματικές κατευθύνσεις. Τρέφω μια κάποια συμπάθεια για τους στόχους του, διότι, όπως εξήγησα στο Κεφάλαιο 2, πιστεύω ότι η ύπαρξη του Θεού, ως επιστημονική υπόθεση, επιδέχεται διερεύνηση, —κατ' αρχήν τουλάχιστον. Επιπλέον, η δονκιχωτική απόπειρα του Unwin να αποδώσει συγκεκριμένη αριθμητική τιμή στην πιθανότητα ύπαρξης του Θεού αποδεικνύεται διασκεδαστική.

Ο υπότιτλος του βιβλίου, *A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth* (Ένας απλός υπολογισμός που αποδεικνύει την έσχατη αλήθεια), προστέθηκε σίγουρα από τον εκδότη την τελευταία στιγμή, διότι τέτοια υπερφίαλη σιγουριά δεν διαφαίνεται πουθενά στο κείμενο του Unwin. Το βιβλίο θα έπρεπε μάλλον να αντιμετωπιστεί ως εγχειρίδιο οδηγιών —με πιθανό τίτλο «Εφαρμογές του θεωρήματος του Bayes σε κίβδηλες οντότητες»— που αξιοποιεί την υπόθεση της ύπαρξης του Θεού ως μια ημιευτράπελη μελέτη περιπτώσεων. Ο Unwin θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει εξίσου αποτελεσματικά έναν υποθετικό φόνο ως δοκιμαστική περίπτωση για να επιδείξει την εφαρμογή του θεωρήματος του Bayes: Ο αστυνομικός επιθεωρητής συγκεντρώνει τα αποδεικτικά στοιχεία· τα δακτυλικά αποτυπώματα πάνω στο περίστροφο στρέφουν τις υποψίες στην κυρία Peacock. Ποσοτικοποιήστε αυτή την υπόνοια προσάπτοντας μια αριθμητική τιμή πιθανότητας στην κυρία Peacock. Από την άλλη μεριά, ο καθηγητής Plum είχε λόγους να την παγιδεύσει. Μειώστε λοιπόν τις υπόνοιες για την κυρία Peacock κατά την αντίστοιχη αριθμητική τιμή. Τα ιατροδικαστικά στοιχεία δείχνουν ότι, με πιθανότητα 70%, το θύμα πυροβολήθηκε από μεγάλη απόσταση, επομένως ο δράστης είχε στρατιωτική εκπαίδευση. Ποσοτικοποιήστε τώρα τις υποψίες που εγείρονται για το συνταγματάρχη Mustard. Ο αιδεσιμότατος Green όμως έχει το πιο εύλογο κίνητρο για το φόνο.* Αυξήστε την αριθμητική τιμή και της δικής του πιθανότητας. Εντούτοις, η μακριά ξανθή τρίχα που βρέθηκε στο σακάκι του θύματος δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τη δεσποινίδα Scarlet... κ.ο.κ. Ένα συνονθύλευμα λίγο-πολύ υποκειμενικά υπολογισμένων πιθανοτήτων βασανίζει τώρα το μυαλό του επιθεωρητή και τον οδηγεί προς διάφορες κατευθύνσεις. Το θεώρημα του Bayes υποτίθεται πως τον βοηθά να καταλήξει σε ένα τελικό συμπέρασμα.

* «Αιδεσιμότατος Green» είναι το όνομα ενός από τους χαρακτήρες του παιχνιδιού *Cluedo* που πωλείται στη Βρετανία (τη χώρα καταγωγής του), στην Αυστραλία, στην Ινδία και σε όλες τις άλλες αγγλόφωνες περιοχές, εκτός από τη Βόρεια Αμερική, όπου παραδόξως γίνεται «κύριος Green».

Το εν λόγω θεώρημα συνιστά μια μαθηματική μηχανή, η οποία, συνδυάζοντας πολλές εκτιμήσεις πιθανότητας, καταλήγει σε κάποια τελική ετυμηγορία, που έχει επίσης τη δική της αριθμητική τιμή πιθανότητας. Φυσικά, ο τελικός υπολογισμός δεν μπορεί να είναι περισσότερο έγκυρος απ' ό,τι οι αρχικοί αριθμοί με τους οποίους τροφοδοτήθηκε. Εντούτοις, οι σχετικές εκτιμήσεις είναι συνήθως υποκειμενικές, και συνεπώς συνοδεύονται αναπόφευκτα από αβεβαιότητα. Εδώ μπορεί να εφαρμοστεί η αρχή «άχρηστα στην είσοδο, άχρηστα στην έξοδο», σύμφωνα με την οποία, αναξιόπιστα δεδομένα εισόδου παράγουν αναξιόπιστα δεδομένα εξόδου —αν και, στην περίπτωση του Unwin, το ρήμα «εφαρμοστεί» κρίνεται εξαιρετικά επιεικές όσον αφορά το παράδειγμά του για τον Θεό.

Ο Unwin είναι σύμβουλος διαχείρισης κινδύνου, ο οποίος διακηρύσσει τη χρησιμότητα της εφαρμογής του θεωρήματος του Bayes έναντι αντίπαλων στατιστικών μεθόδων. Επεξηγεί το συγκεκριμένο θεώρημα επιλέγοντας όχι ένα φόνο αλλά τη μεγαλύτερη δοκιμαστική περίπτωση όλων των εποχών, την ύπαρξη του Θεού. Καταπιάνεται με το σχέδιό του ξεκινώντας από την απόλυτη αβεβαιότητα, την οποία αποφασίζει να ποσοτικοποιήσει αποδίδοντας αρχική πιθανότητα 50% τόσο στην ύπαρξη όσο και στη μη ύπαρξη του Θεού. Κατόπιν απαριθμεί έξι δεδομένα, τα οποία ενδέχεται να σχετίζονται με το ζήτημα, ορίζει για το καθένα έναν αριθμητικό συντελεστή στάθμισης, εισάγει τους έξι αριθμούς στη μηχανή του θεωρήματος και περιμένει να δει ποιος αριθμός θα προκύψει. Επαναλαμβάνω ότι το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι έξι συντελεστές στάθμισης δεν αποτελούν ποσότητες που έχουν μετρηθεί αλλά απλώς προσωπικές κρίσεις τού Stephen Unwin, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε αριθμούς χάριν της άσκησης και μόνο. Τα έξι δεδομένα είναι τα εξής:

1. Έχουμε μια αίσθηση του ηθικώς ορθού.

2. Οι άνθρωποι κάνουν ανήθικες πράξεις (ο Χίτλερ, ο Στάλιν, ο Σαντάμ Χουσεΐν).

3. Η Φύση κάνει κακά πράγματα (σεισμούς, τσουνάμι, τυφώνες).

4. Ίσως συμβαίνουν μικρά θαύματα (έχασα τα κλειδιά μου και τα ξαναβρήκα).

5. Ίσως συμβαίνουν μεγάλα θαύματα (ο Ιησούς μπορεί να αναστήθηκε εκ νεκρών).

6. Οι άνθρωποι βιώνουν θρησκευτικές εμπειρίες.

Όποια κι αν είναι η αξία της (μηδενική, κατά τη γνώμη μου), αυτή η αμφίρροπη μπεϊζιανή κούρσα —κατά την οποία ο Θεός αρχικά ξεχύνεται μπροστά σαν φαβορί, ύστερα μένει πίσω, κατόπιν ξανασκαρφαλώνει με νύχια και με δόντια στο 50% απ' όπου ξεκίνησε— καταλήγει με τον Θεό να απολαμβάνει, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τού Unwin, πιθανότητες ύπαρξης 67%. Ο Unwin αποφασίζει κατόπιν ότι η μπεϊζιανή ετυμηγορία του για την πιθανότητα 67% δεν είναι αρκετά υψηλή, οπότε κάνει ένα παράξενο βήμα και την ανεβάζει στο 95% με μια κατεπείγουσα έκκληση «πίστης». Ακούγεται σαν ανέκδοτο, αλλά αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος με τον οποίο προχωρεί. Μακάρι να μπορούσα να εξηγήσω πώς τον τεκμηριώνει, αλλά αδυνατώ να πω οτιδήποτε. Έχω ξανασυναντήσει τούτο το είδος παραλογισμού, όταν προκάλεσα θρήσκους —αλλά κατά τα άλλα ευφυείς επιστήμονες— να αιτιολογήσουν την πίστη τους, ενώ παράλληλα παραδέχονταν ότι δεν υπήρχαν αποδεικτικά στοιχεία τα οποία να την υποστηρίζουν, οπότε πήρα την απάντηση: «Ομολογώ ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις. Υπάρχει λόγος που ονομάζεται "πίστη"» (με την τελευταία πρόταση να εκφέρεται με σχεδόν ωμή βεβαιότητα, χωρίς ίχνος απολογίας ή άμυνας).

Αναπάντεχα, ο κατάλογος των έξι προτάσεων του Unwin δεν περιλαμβάνει το επιχείρημα εκ του σχεδίου, ούτε κάποια από τις πέντε «αποδείξεις» του Ακινάτη, ή οποιοδήποτε από τα διάφορα οντολογικά επιχειρήματα. Δεν θέλει δοσοληψίες μαζί τους —δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα στον αριθμητικό του υπολογισμό της πιθανότητας ύπαρξης του Θεού. Τα πραγματεύεται μεν, αλλά, σαν καλός στατιστικολόγος, τα απορρίπτει ως κενά νοήματος. Νομίζω ότι αυτό είναι προς τιμήν του, μολονότι ο λόγος για τον οποίο απορρίπτει το επιχείρημα του σχεδίου διαφέρει από τον δικό μου. Τα επιχειρήματα όμως που αφήνει να περάσουν την μπεϊζιανή πύλη του είναι —κατά τη γνώμη μου— εξίσου ανίσχυρα. Με άλλα λόγια, οι υποκειμενικοί συντελεστές πιθανότητας που θα προσέδιδα εγώ διαφέρουν από τους δικούς του, αλλά σε τελική ανάλυση *ποιος νοιάζεται* για τις όποιες υποκειμενικές κρίσεις; Ο Unwin πιστεύει ότι, επειδή έχουμε μια αίσθηση για το σωστό και το λάθος, τούτο μετρά υπέρ του Θεού, ενώ εγώ δεν καταλαβαίνω γιατί κάτι τέτοιο θα έπρεπε να τον μετακινήσει προς οποιαδήποτε κατεύθυνση από την αρχική αναμενόμενη πιθανότητα. Στα Κεφάλαια 6 και 7 θα δείξω ότι δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πειστικά πως η αίσθησή μας για το σωστό και το λάθος έχει οποιαδήποτε σχέση με την ύπαρξη κάποιας υπερφυσικής θεότητας. Όπως συμβαίνει και με την ικανότητά μας να εκτιμάμε ένα κουαρτέτο τού Μπετόβεν, η αίσθησή μας για το καλό (μολονότι όχι απαραιτήτως και η προθυμία μας να το πράξουμε) θα ήταν ίδια, με ή χωρίς τον Θεό.

Από την άλλη πλευρά, ο Unwin νομίζει ότι η ύπαρξη του κακού —ιδι-

αίτερα οι φυσικές καταστροφές όπως οι σεισμοί και τα τσουνάμι— μετρά ισχυρά εναντίον των πιθανοτήτων να υπάρχει Θεός. Σε αυτό το σημείο, η εκτίμηση του Unwin έρχεται σε αντίθεση με τη δική μου, αλλά συμφωνεί με εκείνη πολλών ευρισκόμενων σε αμηχανία θεολόγων. Η «θεοδικία» (η υπεράσπιση της θείας πρόνοιας παρά την ύπαρξη του κακού στον Κόσμο) κρατά τους θεολόγους άγρυπνους τις νύχτες. Στο έγκυρο *Oxford Companion to Philosophy* (Βοήθημα φιλοσοφίας της Οξφόρδης) αναφέρεται ότι το πρόβλημα της ύπαρξης του κακού είναι «το πιο ισχυρό επιχείρημα ενάντια στον παραδοσιακό θεϊσμό». Πρόκειται όμως για ένα επιχείρημα που στρέφεται απλώς κατά της ύπαρξης ενός καλού, αγαθού Θεού. Η αγαθότητα δεν αποτελεί απαραίτητο στοιχείο του *ορισμού* της Υπόθεσης για την Ύπαρξη του Θεού —αποτελεί απλώς επιθυμητή προσθήκη.

Ομολογουμένως, οι άνθρωποι με κάποια θρησκευτική ροπή έχουν συχνά τη χρόνια ανικανότητα να διακρίνουν το ορθό από εκείνο που θα ήθελαν να είναι ορθό. Αλλά για έναν πιο καλλιεργημένο πιστό —που πιστεύει σε κάποια υπερφυσική διάνοια—, η υπέρβαση του προβλήματος του κακού στον Κόσμο είναι παιδαριωδώς εύκολη. Απλώς υποθέστε ότι υπάρχει ένας κακοπροαίρετος θεός —όπως εκείνος που ελλοχεύει πίσω από κάθε σελίδα της *Παλαιάς Διαθήκης*. Ή, αν προτιμάτε, επινοήστε έναν ξεχωριστό, μοχθηρό θεό, ονομάστε τον Σατανά, και αποδώστε την ύπαρξη του κακού στην κοσμική μάχη του με τον καλό θεό. Ή —ως ακόμη πιο εξεζητημένη λύση— υποθέστε ότι υπάρχει ένας θεός που έχει πιο σημαντικά πράγματα να κάνει από το να σκοτίζεται για την ανθρώπινη δυστυχία. Ή διατυπώστε την υπόθεση ενός θεού που δεν αδιαφορεί για τα ανθρώπινα δεινά μεν, αλλά τα θεωρεί απαραίτητο τίμημα για την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης μέσα σε έναν εύτακτο και νομοτελή κόσμο. Πολλοί θεολόγοι αποδέχονται αφελώς όλες τις παραπάνω εκλογικεύσεις.

Για όλους αυτούς τους λόγους, αν επαναλάμβανα εγώ τη βασισμένη στο θεώρημα του Bayes άσκηση του Unwin, ούτε το πρόβλημα του κακού ούτε ζητήματα ηθικής θα με μετακινούσαν, είτε προς τη μία κατεύθυνση είτε προς την άλλη, από τη μηδενική υπόθεση (το 50% του Unwin). Δεν θέλω όμως να επιχειρηματολογήσω επ' αυτού, διότι ούτως ή άλλως οι προσωπικές απόψεις δεν με ενθουσιάζουν, είτε πρόκειται για του Unwin είτε για τις δικές μου.

Υπάρχει όμως ένα πολύ ισχυρότερο επιχείρημα, το οποίο δεν εξαρτάται από υποκειμενικές κρίσεις: το επιχείρημα της απιθανότητας. Τούτο πράγματι μας μεταφέρει με δραστικό τρόπο μακριά από τον αγνωστικισμό τού 50% —είτε προς το άκρο του θεϊσμού, σύμφωνα με την άποψη πολλών θεϊστών, είτε προς το άκρο του αθεϊσμού, κατά τη δική μου. Έχω ήδη κάνει αρκετές νύξεις σχετικά. Το όλο επιχείρημα στρέφεται γύρω από το γνωστό

ερώτημα «ποιος δημιούργησε τον Θεό;», το οποίο οι περισσότεροι σκεπτόμενοι άνθρωποι θέτουν από μόνοι τους. Η οργανωμένη πολυπλοκότητα δεν μπορεί να εξηγηθεί βάσει κάποιου σχεδιαστή Θεού, διότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει οτιδήποτε θα ήταν επίσης επαρκώς πολύπλοκος ώστε να απαιτεί μια ειδική εξήγηση ο ίδιος. Η ίδια η έννοια του Θεού οδηγεί σε μια άπειρη αναδρομή, από την οποία ούτε ο Θεός δεν μπορεί να μας βοηθήσει να διαφύγουμε. Αυτό το επιχείρημα, όπως θα δείξω στο επόμενο κεφάλαιο, καταδεικνύει ότι ο Θεός, μολονότι τεχνικώς ανεπίδεκτος διάψευσης, αποτελεί ένα πολύ, μα πάρα πολύ απίθανο ενδεχόμενο.

4

ΓΙΑΤΙ ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΔΟΝ ΒΕΒΑΙΟ ΟΤΙ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟΣ

Οι ιερείς των διάφορων θρησκευτικών αιρέσεων [...] τρέμουν την πρόοδο της επιστήμης, όπως οι μάγισσες τρέμουν τον ερχομό της αυγής, και δυσανασχετούν απέναντι στο μοιραίο άγγελμα που προμηνύει τον κατακερματισμό της απάτης υπό την οποία ζουν.

—THOMAS JEFFERSON

Το Έσχατο Μπόινγκ 747

Το επιχείρημα της απιθανότητας είναι καίριας σημασίας. Στην παραδοσιακή εκδοχή του επιχειρήματος υπέρ του σχεδίου, αποτελεί σήμερα το πλέον προσφιλές επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού και θεωρείται απολύτως πειστικό από έναν εκπληκτικά μεγάλο αριθμό θεϊστών. Πρόκειται όντως για ένα πολύ ισχυρό και, υποψιάζομαι, αποστομωτικό επιχείρημα —αλλά προς την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που έχουν κατά νου οι θεϊστές: Το επιχείρημα της απιθανότητας, εάν αναπτυχθεί σωστά, καταλήγει σχεδόν να αποδεικνύει ότι αποκλείται να υπάρχει Θεός. Ονομάζω «ελιγμό του Έσχατου Μπόινγκ 747» τη στατιστική απόδειξη ότι ο Θεός σχεδόν σίγουρα δεν υπάρχει.

Η ονομασία προέρχεται από ένα ευφυολόγημα του Fred Hoyle (δεν είμαι σίγουρος εάν το διατύπωσε ποτέ ο ίδιος γραπτώς, αλλά πάντως ο στενός συνεργάτης του Chandra Wickramasinghe το αποδίδει σε αυτόν).[58] Ο Hoyle λοιπόν είπε ότι η πιθανότητα για την ανάδυση ζωής στη Γη είναι μικρότερη από την πιθανότητα να συναρμολογηθεί ένα Μπόινγκ 747 από τον τυφώνα που θα σαρώσει κάποιο χώρο με παλιοσίδερα. Άλλοι έχουν δανειστεί την ίδια μεταφορά για να αναφερθούν στη μεταγενέστερη εξέλιξη σύνθετων έμβιων όντων (όπου όμως η εφαρμογή της είναι λιγότερο επιτυχής): Οι πιθανότητες να «συναρμολογηθεί» ένα πλήρως λειτουργικό άλογο, ένα σκαθάρι ή μια στρουθοκάμηλος με τυχαία μείξη των συστατικών μερών τους είναι όσες και στην περίπτωση του Μπόινγκ 747. Με δυο λόγια, πρόκειται για το αγαπημένο επιχείρημα των δημιουργιστών —ένα επιχείρημα που μπορεί να προβάλει μόνο όποιος δεν κατανοεί τις βασικές αρχές της φυσικής επιλογής· όποιος νομίζει ότι η φυσική επιλογή είναι μια θεωρία του τυχαίου, ενώ —με την ορθή έννοια του τυχαίου— πρόκειται για το αντίθετο.

Η κακή χρήση του επιχειρήματος της απιθανότητας από τους δημιουργιστές παίρνει πάντα την ίδια γενική μορφή, και τούτο δεν αλλάζει εάν ένας δημιουργιστής επιλέγει την πολιτικά βολική μεταμφίεση του «ευφυούς σχεδίου».* Κάποιο παρατηρούμενο φαινόμενο —συχνά ένας ζωντανός οργανισμός ή κάποιο από τα συνθετότερα όργανά του, μολονότι θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε, από ένα μόριο μέχρι το ίδιο το Σύμπαν— δικαίως προκαλεί θαυμασμό ως στατιστικώς απίθανο. Μερικές φορές χρησιμοποιείται η γλώσσα της θεωρίας πληροφορίας: ο δαρβινιστής καλείται να εξηγήσει την πηγή όλων των πληροφοριών στην έμβια ύλη, με την τεχνική

* Το ευφυές σχέδιο έχει χαρακτηριστεί, όχι και τόσο ευγενικά, ως δημιουργισμός με φτηνό σμόκιν.

έννοια του πληροφοριακού περιεχομένου ως μέτρου της απιθανότητας. Ή, αλλιώς, το επιχείρημα μπορεί να επικαλείται το χιλιοειπωμένο σύνθημα των οικονομολόγων: δεν υφίσταται δωρεάν γεύμα —και ο δαρβινισμός κατηγορείται ότι προσπαθεί να εξαγάγει κάτι από το τίποτε. Στην πραγματικότητα, όπως θα δείξω σε τούτο το κεφάλαιο, η δαρβινική φυσική επιλογή είναι η μόνη γνωστή λύση στο κατά τα άλλα άλυτο αίνιγμα της προέλευσης της πληροφορίας. Αντιθέτως, η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι εκείνη που προσπαθεί να εξαγάγει κάτι από το τίποτε. Ο Θεός προσπαθεί και να έχει ακέραιο το δωρεάν γεύμα του και να είναι χορτάτος. Όσο στατιστικώς απίθανη και να είναι η οντότητα που προσπαθείτε να εξηγήσετε επικαλούμενοι ένα σχεδιαστή, ο ίδιος ο σχεδιαστής θα πρέπει να είναι τουλάχιστον εξίσου απίθανος. Ο Θεός είναι το Έσχατο Μπόινγκ 747.

Το επιχείρημα της απιθανότητας υποδηλώνει ότι πολύπλοκα πράγματα δεν μπορεί να έχουν σχηματιστεί τυχαία. Αλλά πολλοί *ορίζουν* το νόημα της φράσης «έχουν σχηματιστεί τυχαία» ως συνώνυμο της φράσης «έχουν σχηματιστεί απουσία σκόπιμου σχεδίου». Εύλογα, λοιπόν, θεωρούν την απιθανότητα *ως ένδειξη για την ύπαρξη σχεδίου*. Η δαρβινική φυσική επιλογή δείχνει πόσο λανθασμένο είναι τούτο το σκεπτικό όσον αφορά την απιθανότητα στη βιολογία. Και μολονότι ο δαρβινισμός δεν σχετίζεται άμεσα με τον άψυχο κόσμο —με την κοσμολογία, παραδείγματος χάριν—, μας κάνει να συνειδητοποιούμε ζητήματα σε περιοχές πέρα από τον αρχικό τομέα του, τη βιολογία.

Κατανοώντας το δαρβινισμό, μαθαίνουμε να αντιμετωπίζουμε με επιφυλακτικότητα την εύκολη υπόθεση ότι το σχέδιο είναι η μοναδική εναλλακτική περίπτωση απέναντι στο τυχαίο, και επίσης μαθαίνουμε να αναζητάμε βαθμίδες αργά και κλιμακωτά αυξανόμενης πολυπλοκότητας. Πριν από τον Δαρβίνο, φιλόσοφοι όπως ο Χιουμ κατανοούσαν το γεγονός ότι η απιθανότητα της εμφάνισης ζωής δεν σήμαινε απαραίτητα και ότι σχεδιάστηκε, ωστόσο δεν μπορούσαν να φανταστούν κάποια εναλλακτική λύση. Μετά τον Δαρβίνο, όλοι θα πρέπει να είμαστε, μέχρι τα μύχια της ύπαρξής μας, καχύποπτοι απέναντι στην ιδέα του σχεδίου καθαυτήν. Η πλάνη του σχεδίου είναι μια παγίδα στην οποία έχουμε πέσει και παλαιότερα, και θα έπρεπε πλέον, αφότου ο Δαρβίνος συνέβαλε στην αφύπνιση της συνείδησής μας, να έχουμε αποκτήσει κάποια ανοσία. Μακάρι να το είχε επιτύχει για όλους μας αυτό.

Η φυσική επιλογή αφυπνίζει συνειδήσεις

Φανταστείτε αστροναύτες σε ένα διαστημόπλοιο να αναπολούν με νοσταλγία: «Αχ, στη Γη έχουμε άνοιξη τώρα!». Ίσως να μη διακρίνετε αμέσως το πρόβλημα· τόσο βαθιά ριζωμένος είναι ο ασυνείδητος σοβινισμός του βόρειου ημισφαιρίου σε όσους ζουν εκεί —αλλά ακόμη και σε κάποιους που ζουν πέραν αυτού. Η λέξη «ασυνείδητος» δεν επιλέχθηκε τυχαία: Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται η αφύπνιση της συνείδησης. Ίσως σας φαίνεται αστείο το γεγονός ότι στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία μπορείτε να αγοράσετε παγκόσμιους χάρτες με τον Νότιο Πόλο στην κορυφή του χάρτη, αλλά για σκεφθείτε το καλύτερα: Με τι θαυμάσιο τρόπο θα αφύπνιζαν συνειδήσεις οι χάρτες τούτοι, αναρτημένοι στους τοίχους των σχολείων του βόρειου ημισφαιρίου μας! Κάθε μέρα θα θύμιζαν στα παιδιά ότι ο «Βορράς» αποτελεί αυθαίρετη πολικότητα η οποία δεν μπορεί να μονοπωλεί το «πάνω». Ο χάρτης θα κινούσε την περιέργειά τους και παράλληλα θα αφύπνιζε τις συνειδήσεις τους. Θα γύριζαν στο σπίτι και θα το έλεγαν στους γονείς τους —παρεμπιπτόντως, το μεγαλύτερο δώρο που μπορεί να κάνει ένας δάσκαλος στα παιδιά είναι να τους δώσει κάτι το οποίο θα προκαλέσει έκπληξη στους γονείς τους.

Εκείνες που με έκαναν να αισθανθώ τη δύναμη της συνειδητοποίησης ήταν οι φεμινίστριες: Το «herstory» είναι προφανώς γελοίο, και μόνο για το λόγο ότι το «his» (αυτού, του) στη λέξη «history» (ιστορία) δεν συνδέεται ετυμολογικά με την αρσενική κτητική αντωνυμία. Από ετυμολογική άποψη, είναι εξίσου ανόητο όσο η απόλυση, το 1999, ενός αξιωματούχου στην Ουάσινγκτον διότι θεωρήθηκε ρατσιστικά προσβλητική η από μέρους του χρήση του όρου «niggardly» (τσιγκούνικα).* Αλλά ακόμη και τέτοια εξωφρενικά παραδείγματα όπως το «niggardly» ή το «herstory» καταφέρνουν να αφυπνίσουν τη συνείδηση. Όταν θα πάψουν να ορθώνονται οι φιλοσοφικές μας τρίχες και όταν θα έχουμε σταματήσει να γελάμε, το «herstory» θα μας δείξει την ιστορία από διαφορετική σκοπιά. Οι αντωνυμίες που δηλώνουν φύλο αποτελούν την περιβόητη πρώτη γραμμή μιας τέτοιας αφύπνισης της συνείδησης. Αυτός ή αυτή πρέπει να ρωτήσει τον εαυτό του ή τον εαυτό της εάν η αισθητική του/της τού/τής επιτρέπει να γράφει με αυτό τον τρόπο. Αλλά εάν καταφέρουμε να ξεπεράσουμε το κραυγαλέο γλωσσικό ατόπημα, συνειδητοποιούμε τις ευαισθησίες της μισής ανθρώπινης φυ-

* Ο όρος προέρχεται από τα αρχαία σκανδιναβικά και ουδόλως σχετίζεται με το «nigger», που αποτελεί μειωτικό και προσβλητικό χαρακτηρισμό για τους μαύρους. Η ηχητική συνάφεια είναι παραπλανητική. (Σ.τ.μ.)

λής. Ο άνθρωπος, η Ανθρωπότητα, τα δικαιώματα του ανθρώπου, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, κάθε άνθρωπος μία ψήφος —η αγγλική γλώσσα πολύ συχνά φαίνεται να αποκλείει τη γυναίκα.* Όταν ήμουν νέος, ποτέ δεν διανοήθηκα ότι οι γυναίκες πιθανόν να αισθάνονταν πως υποτιμούνται από μια απλή και αθώα φράση όπως «the future of man» (το μέλλον του ανθρώπου). Στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, αφυπνίστηκε η συνείδηση όλων μας. Ακόμη και όσοι εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το «man» αντί για το «human», το κάνουν με ενσυνείδητα απολογητικό πνεύμα —ή με επιθετικότητα, σε υποστήριξη της παραδοσιακής γλώσσας, ή ακόμη και σκόπιμα, προκειμένου να εκνευρίσουν τις φεμινίστριες. Όλοι όσοι ζουν στο *Zeitgeist* (βλ. Κεφάλαιο 7) έγιναν πιο συνειδητοποιημένοι, ακόμη και όσοι από πείσμα επιλέγουν να αντιδρούν αρνητικά και να διπλασιάζουν τις προσβλητικές εκφράσεις.

Ο φεμινισμός μάς δείχνει τη δύναμη της συνειδητοποίησης, και θέλω να δανειστώ την τεχνική του για τη φυσική επιλογή επίσης. Η φυσική επιλογή δεν εξηγεί μόνο το σύνολο της ζωής· μας κάνει επίσης να συνειδητοποιήσουμε τη δύναμη της επιστήμης να εξηγεί τη δυνατότητα ανάδυσης οργανωμένης πολυπλοκότητας από απλά αρχικά στάδια χωρίς καμία σκόπιμη καθοδήγηση. Η πλήρης κατανόηση της φυσικής επιλογής μάς ενθαρρύνει να προχωρήσουμε τολμηρά σε άλλους τομείς. Ενισχύει την καχυποψία μας, σε εκείνους τους άλλους τομείς, απέναντι στις απατηλές εναλλακτικές προτάσεις οι οποίες κάποτε, στην προ Δαρβίνου εποχή, παραπλανούσαν τη βιολογία. Ποιος μπορούσε να φανταστεί, πριν από τον Δαρβίνο, ότι κάτι τόσο φανερά *σχεδιασμένο* όπως η φτερούγα μιας λιβελούλας ή το μάτι ενός αετού αποτελούν στην πραγματικότητα το τελικό προϊόν μιας μακράς σειράς όχι τυχαίων αλλά καθαρά φυσικών αιτίων;

Η συγκινητική και διασκεδαστική περιγραφή τού Douglas Adams για τον δικό του «προσηλυτισμό» στον ριζοσπαστικό αθεϊσμό —επέμενε στο «ριζοσπαστικός» ώστε να μη θεωρηθεί λανθασμένα αγνωστικιστής— συνιστά μαρτυρία της δύναμης του δαρβινισμού ως παράγοντα συνειδητοποίησης. Ελπίζω να μου συγχωρηθεί η φανερή αυταρέσκεια του ακόλουθου αποσπάσματος. Ο λόγος που το παραθέτω είναι ότι ο προσηλυτισμός τού Douglas εξαιτίας των προηγούμενων βιβλίων μου —τα οποία δεν είχαν πρόθεση να

* Τα κλασικά λατινικά και ελληνικά ήταν καλύτερα εφοδιασμένα. Στην πρώτη τους σημασία, το λατινικό *homo* (ελληνικά: *άνθρωπος*) σημαίνει άνθρωπος, σε αντίθεση με το *vir* (*ανήρ*) που σημαίνει άντρας και το *femina* (*γυνή*) που σημαίνει γυναίκα. Έτσι, ο όρος ανθρωπολογία αφορά όλη την ανθρωπότητα, ενώ η ανδρολογία και η γυναικολογία είναι κλάδοι της ιατρικής που δηλώνουν αποκλειστικά το φύλο. [Από την άλλη, στα αγγλικά, ο όρος «άνθρωπος» (human) συμπίπτει με τον όρο «άντρας» (man). (Σ.τ.μ.)]

προσηλυτίσουν κανέναν— με ενέπνευσε να αφιερώσω τούτο το βιβλίο —το οποίο όντως έχει αυτή την πρόθεση!— στη μνήμη του. Σε μια συνέντευξη, η οποία ανατυπώθηκε μετά θάνατον στο *The Salmon of Doubt* (Ο σολομός της αμφιβολίας), ρωτήθηκε από ένα δημοσιογράφο πώς έγινε άθεος. Άρχισε εξηγώντας πώς έγινε αγνωστικιστής, και μετά συνέχισε:

> Και σκεπτόμουν πάλι και πάλι και πάλι. Αλλά δεν διέθετα αρκετά στοιχεία για να συνεχίσω, οπότε δεν κατέληξα ουσιαστικά σε καμία απόφαση. Οι αμφιβολίες μου για την ιδέα του Θεού ήταν εξαιρετικά μεγάλες, ωστόσο δεν γνώριζα όσα έπρεπε ώστε να διαθέτω ένα καλό λειτουργικό μοντέλο οποιασδήποτε άλλης εξήγησης —για τη ζωή, το Σύμπαν και τα πάντα. Αλλά επέμεινα, και συνέχισα να διαβάζω και να σκέπτομαι. Κάποια στιγμή, όταν είχα κλείσει τα τριάντα, γνώρισα την εξελικτική βιολογία, κυρίως μέσα από τα βιβλία τού Richard Dawkins, το *The Selfish Gene* (Το εγωιστικό γονίδιο)* και το *The Blind Watchmaker* (Ο τυφλός ωρολογοποιός),** και ξαφνικά (νομίζω όταν διάβαζα για δεύτερη φορά το *Εγωιστικό γονίδιο*) όλα μπήκαν στη θέση τους. Η σύλληψη ήταν εκπληκτικά απλή, αλλά εξηγούσε με φυσικό τρόπο όλη την άπειρη πολυπλοκότητα της ζωής, μπροστά στην οποία νιώθουμε τόση αμηχανία. Το δέος που μου ενέπνευσε έκανε το δέος στο οποίο αναφέρονται οι άνθρωποι σε σχέση με τη θρησκευτική εμπειρία να μοιάζει, ειλικρινά, συγκριτικά ανόητο. Σε κάθε περίπτωση, θα προτιμούσα το δέος της κατανόησης αντί για το δέος της άγνοιας.[59]

Η εκπληκτικά απλή σύλληψη στην οποία αναφερόταν δεν είχε, φυσικά, καμία σχέση με εμένα. Επρόκειτο για τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης μέσω φυσικής επιλογής —τον υπέρτατο επιστημονικό παράγοντα συνειδητοποίησης. Douglas, μου λείπεις! Υπήρξες ο πιο έξυπνος, ο πιο διασκεδαστικός, ο πιο ανοιχτόμυαλος, ο πιο εύστροφος, ο πιο ψηλός και πιθανόν ο μοναδικός προσήλυτός μου. Ελπίζω ότι αυτό το βιβλίο θα σε έκανε ίσως να γελάσεις —αν και όχι τόσο όσο εσύ έκανες εμένα να γελάσω.

Ο Daniel Dennett ο φιλόσοφος που τυχαίνει να ξέρει κάτι από επιστήμη, επισήμανε το γεγονός ότι η εξέλιξη αντιστρατεύεται μία από τις αρχαιότερες ιδέες μας: «Την ιδέα ότι απαιτείται κάτι μεγάλο και φανταστικά έξυπνο για να κατασκευάσει κάτι υποδεέστερο. Το ονομάζω θεωρία τής στάγδην Δημιουργίας. Ποτέ δεν θα δείτε ένα δόρυ να κατασκευάζει έναν κατασκευ-

---

* Κάτοπτρο, υπό έκδοση ο τριακονταετής επετειακός τόμος. (Σ.τ.μ.)

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1994 (πρώτη έκδοση), 2001 (δεύτερη έκδοση). (Σ.τ.μ.)

αστή δοράτων. Ποτέ δεν θα δείτε ένα αλογοπέταλο να κατασκευάζει έναν πεταλουργό. Ποτέ δεν θα δείτε ένα αγγείο να κατασκευάζει έναν αγγειοπλάστη».[60] Η ανακάλυψη από τον Δαρβίνο μιας λειτουργικής διαδικασίας, η οποία επιτυγχάνει ακριβώς αυτό το τόσο αντίθετο στη διαίσθησή μας, είναι εκείνο που καθιστά τόσο επαναστατική τη συμβολή του στην ανθρώπινη σκέψη και τόσο ικανή στο να αφυπνίζει συνειδήσεις.

Προξενεί εντύπωση το πόσο αναγκαία είναι μια τέτοια αφύπνιση της συνείδησης, ακόμη και για εξαιρετικούς επιστήμονες άλλων τομέων εκτός από τη βιολογία. Ο Fred Hoyle υπήρξε λαμπρός φυσικός και κοσμολόγος, ωστόσο η παρανόησή του σχετικά με το Μπόινγκ 747, καθώς και άλλα σφάλματα στη βιολογία —όπως η απόπειρά του να απορρίψει το απολίθωμα του *Archaeopteryx* (αρχαιοπτέρυξ) ως απάτη—, υποδηλώνει ότι η συνείδησή του χρειαζόταν αφύπνιση με μια παρατεταμένη έκθεση στον κόσμο της φυσικής επιλογής. Σε διανοητικό επίπεδο, υποθέτω ότι κατανοούσε τη φυσική επιλογή. Αλλά ίσως χρειάζεται να εμποτιστεί κανείς με τη φυσική επιλογή, να βυθιστεί σε αυτή, να κολυμπήσει μέσα της, πριν μπορέσει να εκτιμήσει αληθινά τη δύναμή της.

Άλλες επιστήμες αφυπνίζουν τη συνείδησή μας με διαφορετικούς τρόπους. Η επιστήμη τού Fred Hoyle, η αστρονομία, μας βάζει στη θέση μας, τόσο μεταφορικά όσο και κυριολεκτικά, συρρικνώνοντας τη ματαιοδοξία μας ώστε να χωρέσει στη μικροσκοπική σκηνή όπου διαδραματίζεται η ζωή μας —τη δική μας κουκκίδα ανάμεσα στα θραύσματα της κοσμικής έκρηξης. Η γεωλογία, η οποία μάς θυμίζει τη μικρή διάρκεια της ύπαρξής μας τόσο ως ατόμων όσο και ως είδους, αφύπνισε τη συνείδηση του John Ruskin κάνοντάς τον να δηλώσει σπαρακτικά το 1851: «Ας με άφηναν ήσυχο οι γεωλόγοι, και θα τα κατάφερνα πολύ καλά, αλλά εκείνα τα φρικτά σφυριά! Ακούω τους χτύπους τους στο τέλος κάθε απαγγελίας των στίχων της *Βίβλου*». Η εξέλιξη μας αφυπνίζει παρόμοια ως προς την αίσθηση του χρόνου —και τούτο είναι εύλογο, δεδομένου ότι λειτουργεί σε γεωλογική χρονική κλίμακα. Αλλά η δαρβινική εξέλιξη, ειδικά η φυσική επιλογή, επιτυγχάνει κάτι περισσότερο. Συντρίβει την πλάνη του σχεδίου στο πεδίο της βιολογίας και μας διδάσκει να είμαστε καχύποπτοι απέναντι σε κάθε είδος υποθετικού σχεδίου στη φυσική και την κοσμολογία επίσης. Νομίζω ότι ο φυσικός Leonard Susskind είχε αυτό κατά νου όταν έγραφε: «Δεν είμαι ιστορικός, αλλά θα τολμήσω να εκφέρω μια γνώμη: η σύγχρονη κοσμολογία στην πραγματικότητα άρχισε με τον Δαρβίνο και τον Wallace. Σε αντίθεση με κάθε άλλον πριν από αυτούς, προσέφεραν εξηγήσεις για την ύπαρξή μας οι οποίες απέρριπταν κάθε υπερφυσική δύναμη [...]. Ο Δαρβίνος και ο Wallace καθιέρωσαν ένα μέτρο όχι μόνο για τις επιστήμες της ζωής αλλά και για την κοσμολογία».[61] Άλλοι φυσικοί επιστήμονες που δεν χρειάζονται κα-

θόλου μια τέτοια αφύπνιση της συνείδησής τους είναι ο Victor Stenger —συνιστώ θερμά το βιβλίο του *Has Science Found God?* (Ανακάλυψε η επιστήμη τον Θεό;) (η απάντηση είναι όχι)*— και ο Peter Atkins, το βιβλίο του οποίου *Creation Revisited* (Η Δημιουργία —αναθεωρημένη)** είναι το αγαπημένο μου έργο «επιστημονικής πρόζας».

Συνεχώς με εκπλήσσουν εκείνοι οι θεϊστές οι οποίοι, κάθε άλλο παρά συνειδητοποιημένοι με τον τρόπο που εγώ προτείνω, φαίνεται να εξυμνούν τη φυσική επιλογή ως «τον τρόπο του Θεού για την επίτευξη των δημιουργημάτων Του». Επισημαίνουν ότι η εξέλιξη μέσω φυσικής επιλογής θα ήταν πολύ εύκολος και αποτελεσματικός τρόπος για τη Δημιουργία ενός Κόσμου γεμάτου ζωή. Ο Θεός δεν θα χρειαζόταν να κάνει τίποτε απολύτως! Ο Peter Atkins, στο βιβλίο που προανέφερα, οδηγεί αυτή τη σκέψη σε μια εύλογη κατάληξη όπου ο Θεός απουσιάζει, όταν δέχεται έναν υποθετικό οκνηρό Θεό ο οποίος προσπαθεί να τα καταφέρει κάνοντας όσο το δυνατόν λιγότερα προκειμένου να δημιουργήσει ένα Σύμπαν με ζωή. Ο οκνηρός Θεός τού Atkins είναι πιο οκνηρός και από τον Θεό των πιστών του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα: *deus otiosus* —κυριολεκτικά, Θεός εν αργία, ανεπάγγελτος, άνεργος, περιττός, άχρηστος. Βήμα βήμα, ο Atkins επιτυγχάνει να μειώσει το μέγεθος της εργασίας που πρέπει να εκτελέσει ο οκνηρός Θεός, ώσπου τελικά καταλήγει να μην κάνει τίποτε: θα μπορούσε κάλλιστα να μη σκοτιστεί αν θα υπάρξει. Στη μνήμη μου ζωντανεύει το διεισδυτικό παράπονο του Γούντι Άλεν: «Εάν αποδειχθεί ότι υπάρχει Θεός, δεν πιστεύω πως θα είναι κακός. Το χειρότερο πάντως που μπορείς να πεις γι' αυτόν είναι ότι βασικά αποδεικνύεται κατώτερος των προσδοκιών».

Μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα

Το μέγεθος του προβλήματος που έλυσαν ο Δαρβίνος και ο Wallace ξεπερνά κάθε περιγραφή. Θα μπορούσα να αναφέρω, για παράδειγμα, την ανατομία, την κυτταρική δομή, τη βιοχημεία και τη συμπεριφορά κυριολεκτικά κάθε ζωντανού οργανισμού. Αλλά τα πιο εκπληκτικά κατορθώματα ενός φαινομενικού σχεδιασμού είναι εκείνα τα οποία —για ευνόητους λόγους— επιλέγονται από τους δημιουργιστές συγγραφείς —εντελώς ειρωνικά, εγώ

* Βλ. επίσης το βιβλίο του *God, the Failed Hypothesis: How Science Shows that God Does Not Exist* (Θεός, η υπόθεση που απέτυχε. Πώς η επιστήμη δείχνει ότι Θεός δεν υπάρχει) (2007).

** Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1996. (Σ.τ.μ.)

επιλέγω τα δικά μου από ένα βιβλίο των δημιουργιστών. Το βιβλίο *Life —How Did It Get Here?* (Ζωή. Πώς έφτασε εδώ;), χωρίς όνομα συγγραφέα αλλά δημοσιευμένο από την εταιρεία Watchtower Bible and Tract Society* σε δεκαέξι γλώσσες και 11 εκατομμύρια αντίτυπα, προφανώς είναι σταθερά πρώτο στις προτιμήσεις, διότι τουλάχιστον έξι από αυτά τα αντίτυπα έχουν σταλεί σε εμένα —ανεπιθύμητα δώρα καλοθελητών από ολόκληρο τον κόσμο.

Διαλέγοντας στην τύχη μία σελίδα από το εν λόγω ανώνυμο και απλόχερα διανεμόμενο έργο, βρίσκουμε ένα απόσπασμα του σερ David Attenborough, όπου ούτε λίγο ούτε πολύ διαβάζουμε τα εξής για τον πυριτόσπογγο *Euplectella* (ευπλεκτέλλα): «Όταν αντικρίζετε τον πολύπλοκο σκελετό ενός σπόγγου —όπως του γνωστού ως ευπλεκτέλλα—, ο οποίος σχηματίζεται από σκληρίτες διοξειδίου του πυριτίου, η φαντασία σαστίζει. Πώς είναι δυνατόν οιονεί ανεξάρτητα μικροσκοπικά κύτταρα να συνεργάζονται ώστε να σχηματίζουν 1 εκατομμύριο υαλώδεις αγκίδες και να κατασκευάζουν ένα τόσο πολυσύνθετο και όμορφο πλέγμα; Δεν γνωρίζουμε». Οι συγγραφείς τής Watchtower σπεύδουν να προσθέσουν: «Αλλά γνωρίζουμε ένα πράγμα: Η τύχη δεν αποτελεί έναν πιθανό σχεδιαστή». Πράγματι, η τύχη δεν είναι ο πιθανός σχεδιαστής —σε τούτο όλοι μπορούμε να συμφωνήσουμε. Η στατιστική απιθανότητα φαινομένων όπως ο σκελετός της ευπλεκτέλλας συνιστά καίριο πρόβλημα το οποίο οφείλει να λύσει κάθε θεωρία περί ζωής. Όσο μεγαλύτερη στατιστική απιθανότητα συναντάμε τόσο περισσότερο απομακρύνεται το ενδεχόμενο να είναι η λύση το τυχαίο: αυτό σημαίνει απίθανο. Αλλά οι υποψήφιες λύσεις στο αίνιγμα του απίθανου δεν είναι, όπως κακώς υπονοείται, το σχέδιο και η τύχη. Είναι το σχέδιο και η φυσική επιλογή. Η τύχη δεν αποτελεί λύση, με δεδομένα τα πολύ υψηλά επίπεδα απιθανότητας τα οποία παρατηρούμε στους ζωντανούς οργανισμούς, και κανείς λογικός βιολόγος δεν έχει προτείνει κάτι τέτοιο. Ούτε το σχέδιο αποτελεί πραγματική λύση, όπως θα δούμε· προς το παρόν, όμως, θέλω να επιμείνω στην ανάδειξη του προβλήματος που πρέπει να λύσει κάθε θεωρία της ζωής: το πρόβλημα πώς να ξεφύγουμε από το τυχαίο.

Ξεφυλλίζοντας περαιτέρω το βιβλίο τής Watchtower, βρίσκουμε το θαυμάσιο φυτό *Aristolochia trilobata* (αριστολόχια η τρίλοβη), όλα τα τμήματα του οποίου φαίνεται να έχουν σχεδιαστεί με χάρη ώστε να παγιδεύουν έντομα, να τα καλύπτουν με γύρη και να τα στέλνουν να βρουν μια άλλη αριστολόχια. Η κομψή πολυπλοκότητα του άνθους ωθεί τους συγγραφείς

* Watchtower Bible and Tract Society: ίδρυμα των μαρτύρων τού Ιεχωβά στις ΗΠΑ· αναφέρεται εν συντομία και ως «Watchtower». (Σ.τ.μ.)

του βιβλίου τής Watchtower να ρωτήσουν: «Συνέβησαν όλα αυτά τυχαία; Ή συνέβησαν βάσει ευφυούς σχεδίου;». Για άλλη μία φορά, απαντάμε: *φυσικά* όχι, δεν συνέβησαν τυχαία· και το ευφυές σχέδιο δεν είναι η κατάλληλη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο. Η φυσική επιλογή δεν αποτελεί απλώς μια οικονομική, εύλογη και κομψή λύση· είναι η μόνη λειτουργική εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο η οποία προτάθηκε ποτέ. Το ευφυές σχέδιο πλήττεται από την ίδια ακριβώς αντίρρηση η οποία προβάλλεται εναντίον του τυχαίου. Απλούστατα δεν αποτελεί εύλογη λύση στο αίνιγμα του στατιστικώς απίθανου. Και όσο μεγαλύτερη είναι η απιθανότητα τόσο λιγότερο εύλογο καθίσταται το ευφυές σχέδιο. Εάν το δούμε πιο προσεκτικά, θα καταλάβουμε ότι το ευφυές σχέδιο ισοδυναμεί με διπλασιασμό του προβλήματος. Για άλλη μία φορά, τούτο συμβαίνει διότι ο σχεδιαστής ο ίδιος (/η ίδια/το ίδιο) εγείρει αμέσως το ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα της δικής του καταγωγής: οποιαδήποτε οντότητα ικανή να σχεδιάσει με ευφυή τρόπο κάτι τόσο απίθανο όσο η αριστολόχια (ή ένα σύμπαν) πρέπει να είναι ακόμη πιο απίθανη από την αριστολόχια. Ο Θεός όχι μόνο δεν τερματίζει τη φαύλη αναδρομή, αλλά την επιδεινώνει εκδικητικά.

Γυρίστε άλλη μία σελίδα του βιβλίου τής Watchtower και θα βρείτε τη γλαφυρή περιγραφή τού *Sequoiadendron giganteum* (γιγάντια σεκόγια), του δέντρου για το οποίο τρέφω ιδιαίτερη στοργή, καθώς έχω ένα στον κήπο μου —μωρό ακόμα, ηλικίας μόλις πάνω από έναν αιώνα, αλλά το ψηλότερο δέντρο στη γειτονιά. «Μπροστά στην πανύψηλη σεκόγια, ο μικροσκοπικός άνθρωπος μόνο δέος μπορεί να νιώσει, συνεπαρμένος από το επιβλητικό μεγαλείο της. Είναι άραγε λογικό να πιστεύουμε ότι αυτός ο μεγαλειώδης γίγαντας —αλλά και ο μικροσκοπικός σπόρος στον οποίο ήταν κλεισμένος— δεν δημιουργήθηκε βάσει σχεδίου;». Και πάλι, αν νομίζετε ότι η μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο σχέδιο είναι η τύχη, τότε, όχι, δεν είναι λογικό. Αλλά και πάλι οι συγγραφείς παραλείπουν κάθε αναφορά στην πραγματική εναλλακτική λύση, τη φυσική επιλογή, είτε διότι όντως δεν την καταλαβαίνουν είτε διότι δεν θέλουν να την καταλάβουν.

Τα φυτά, είτε πρόκειται για μικροσκοπικές αναγαλλίδες είτε για πανύψηλες σεκόγιες, αποκτούν την απαραίτητη ενέργεια για την ανάπτυξή τους μέσω της διαδικασίας της φωτοσύνθεσης. Το βιβλίο τής Watchtower αναφέρει σχετικά: «"Στη φωτοσύνθεση εμπλέκονται περίπου εβδομήντα διαφορετικές χημικές αντιδράσεις", σύμφωνα με ένα βιολόγο. "Πρόκειται για αξιοθαύμαστο γεγονός". Τα πράσινα φυτά έχουν ονομαστεί φυσικά "εργοστάσια" —όμορφα, ήσυχα, δεν ρυπαίνουν, παράγουν οξυγόνο, ανακυκλώνουν το νερό και τρέφουν τον κόσμο. Προέκυψαν απλώς κατά τύχη; Μπορεί στ' αλήθεια να γίνει κάτι τέτοιο πιστευτό;». Όχι, δεν είναι πιστευτό· αλλά η βαρετή επανάληψη του ενός παραδείγματος μετά το άλλο δεν μας

οδηγεί πουθενά. Η «λογική» των δημιουργιστών παραμένει η ίδια: Κάθε φυσικό φαινόμενο είναι τόσο απίθανο στατιστικά, τόσο σύνθετο, τόσο όμορφο, προκαλεί τέτοιο δέος, ώστε δεν είναι δυνατόν να οφείλει την ύπαρξή του στην τύχη. Το σχέδιο αποτελεί τη μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο που μπορούν να φανταστούν οι συγγραφείς. Συνεπώς, πρέπει να το έχει δημιουργήσει ένας σχεδιαστής. Και η απάντηση της επιστήμης σε αυτή την εσφαλμένη λογική είναι επίσης πάντα η ίδια: Το σχέδιο δεν συνιστά τη μόνη εναλλακτική λύση απέναντι στο τυχαίο· η φυσική επιλογή είναι καλύτερη εναλλακτική λύση. Στην πραγματικότητα, το σχέδιο δεν αποτελεί καθόλου εναλλακτική λύση, διότι θέτει ένα ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα από εκείνο που λύνει: ποιος σχεδίασε το σχεδιαστή; Ούτε το τυχαίο ούτε το σχέδιο αποτελούν λύση στο πρόβλημα της στατιστικής απιθανότητας, διότι το ένα εξ αυτών συνιστά το πρόβλημα, και το άλλο επανέρχεται σε αυτό. Η φυσική επιλογή αποτελεί πραγματική λύση, τη μόνη αποτελεσματική λύση που προτάθηκε ποτέ. Και δεν είναι μόνο αποτελεσματική· διαθέτει επίσης εκπληκτική κομψότητα και δύναμη.

Σε τι λοιπόν οφείλει την επιτυχία της η φυσική επιλογή ως λύση στο πρόβλημα της απιθανότητας, αφού τόσο το τυχαίο όσο και το σχέδιο αποτυγχάνουν από τα πρώτα ήδη βήματα; Η απάντηση είναι ότι η φυσική επιλογή αποτελεί σωρευτική διαδικασία, η οποία διασπά το πρόβλημα της απιθανότητας σε μικρότερα τμήματα. Καθένα από τα τμήματα αυτά είναι ελαφρώς —αλλά όχι απαγορευτικά— απίθανο. Όταν τούτα τα ελαφρώς απίθανα γεγονότα στοιβάζονται στη σειρά σε μεγάλους αριθμούς, το τελικό προϊόν της συσσώρευσης είναι πράγματι πολύ απίθανο, αρκετά απίθανο ώστε να βρίσκεται πέρα από την εμβέλεια του τυχαίου. Αυτά τα τελικά προϊόντα συνιστούν το αντικείμενο του πληκτικά επαναλαμβανόμενου επιχειρήματος των δημιουργιστών. Ο δημιουργιστής (οι γυναίκες θα πρέπει αυτή τη φορά να μην ενοχληθούν που αποκλείονται με τη χρήση του αρσενικού γένους) χάνει εντελώς από τα μάτια του το ζήτημα, διότι επιμένει να αντιμετωπίζει τη γένεση της στατιστικής απιθανότητας ως μοναδικό γεγονός συντελούμενο **άπαξ διά παντός. Δεν κατανοεί τη δύναμη** της *συσσώρευσης*.

Στο βιβλίο *Climbing Mount Improbable* (Αναρρίχηση στο όρος Απίθανο) εξέφρασα το ίδιο ζήτημα αλληγορικά: Η μία πλευρά του όρους είναι κρημνώδης —αδύνατον να τη σκαρφαλώσεις—, αλλά η άλλη είναι ομαλή από τις υπώρειες μέχρι την κορυφή. Στην κορυφή βρίσκεται κάποιο πολύπλοκο κατασκεύασμα, όπως το μάτι ή ο κινητήρας των μαστιγίων ενός βακτηρίου. Η παράλογη ιδέα ότι κάτι τόσο πολύπλοκο μπορεί να αυτοσυναρμολογηθεί αυθόρμητα συμβολίζεται με ένα άλμα από τη βάση του γκρεμού κατευθείαν στην κορυφή. Η εξέλιξη, αντιθέτως, προχωρεί στο πίσω μέρος

του βουνού και σκαρφαλώνει την ομαλή πλαγιά μέχρι την κορυφή: εύκολο! Η αρχή της αναρρίχησης στην ομαλή πλαγιά σε αντίθεση με το άλμα πάνω από τον γκρεμό είναι τόσο απλή ώστε προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι άργησε τόσο πολύ να εμφανιστεί ένας Δαρβίνος για να την ανακαλύψει. Όταν το έκανε, είχαν περάσει σχεδόν δύο αιώνες από το *annus mirabilis* του Νεύτωνα, μολονότι τα δικά του επιτεύγματα φαίνονται εκ πρώτης όψεως δυσκολότερα από τα επιτεύγματα του Δαρβίνου.

Εύστοχη μεταφορά για την ακραία απιθανότητα είναι και ο συνδυασμός του μηχανισμού σφαλίσματος μιας τραπεζικής θυρίδας. Θεωρητικά, ένας ληστής μπορεί να βρει τον σωστό συνδυασμό αριθμών κατά τύχη. Στην πράξη, όμως, ο συνδυασμός της κλειδαριάς έχει σχεδιαστεί ώστε κάτι τέτοιο να είναι τόσο απίθανο που να ισοδυναμεί με αδύνατο —σχεδόν τόσο απίθανο όσο το Μπόινγκ 747 τού Fred Hoyle. Φανταστείτε όμως έναν κακοσχεδιασμένο συνδυασμό κλειδαριάς, ο οποίος κάθε τόσο κάνει μικρές χρήσιμες υποδείξεις —κάτι ισοδύναμο με το «κρύο-ζεστό» που φωνάζουν τα παιδιά στο γνωστό παιχνίδι. Υποθέστε λοιπόν ότι όποτε ένας από τους δίσκους της κλειδαριάς πλησιάζει στη σωστή θέση, η θυρίδα σχηματίζει ένα μικρό κενό μέσα από το οποίο πέφτουν λίγα κέρματα. Ο διαρρήκτης θα έκανε τζακπότ στη στιγμή.

Οι δημιουργιστές, στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν το επιχείρημα της απιθανότητας προς όφελός τους, υποθέτουν πάντα ότι η βιολογική προσαρμογή σημαίνει «ή τζακπότ ή τίποτε». Ένα διαφορετικό όνομα για το σφάλμα του τύπου «ή τζακπότ ή τίποτε» είναι «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα». Ο οφθαλμός ή βλέπει ή όχι. Η φτερούγα ή πετά ή όχι. Υποτίθεται ότι δεν υπάρχουν χρήσιμες ενδιάμεσες καταστάσεις. Τούτο όμως είναι πέρα για πέρα λάθος. Τέτοιες ενδιάμεσες καταστάσεις συναντώνται πολύ συχνά στην πράξη —και ακριβώς το ίδιο θα έπρεπε να περιμένουμε στη θεωρία. Ο συνδυασμός της κλειδαριάς της ζωής είναι μια κατασκευή για «ζεστό, κρύο και ξανά ζεστό», όπως στο προαναφερθέν παιχνίδι. Η πραγματική ζωή αναζητά τις ομαλές πλαγιές στο πίσω μέρος του όρους Απίθανο, ενώ οι δημιουργιστές δεν βλέπουν παρά μόνο τον απειλητικό γκρεμό της μπροστινής πλευράς.

Ο Δαρβίνος αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο της *Καταγωγής των ειδών* στις «δυσκολίες της θεωρίας περί καταγωγής μέσω τροποποιήσεων», και αξίζει να σημειώσουμε ότι το εν λόγω σύντομο κεφάλαιο προέβλεψε και αντιμετώπισε καθεμιά από τις υποτιθέμενες δυσκολίες οι οποίες έχουν προταθεί έκτοτε. Σύμφωνα δε με τον Δαρβίνο, τις φοβερότερες δυσκολίες παρουσιάζουν τα «όργανα εξαιρετικής τελειότητας και πολυπλοκότητας», τα οποία μερικές φορές περιγράφονται λανθασμένα ως «κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα». Ο Δαρβίνος ξεχώρισε τον οφθαλμό καθότι θέτει ένα ι-

διαίτερα δύσκολο πρόβλημα: «Η υπόθεση ότι είναι δυνατόν το μάτι —με όλα τα αμίμητα τεχνάσματά του για την προσαρμογή της εστίας σε διαφορετικές αποστάσεις, για την υποδοχή διαφορετικών ποσοτήτων φωτός και για τη διόρθωση της σφαιρικής και της χρωματικής εκτροπής— να έχει διαμορφωθεί από τη φυσική επιλογή φαίνεται, το ομολογώ ανενδοίαστα, παράλογη στον υπέρτατο βαθμό». Οι δημιουργιστές παραθέτουν με αγαλλίαση αυτή τη φράση σε κάθε ευκαιρία. Εννοείται ότι δεν παραθέτουν ποτέ τη συνέχεια. Η ανενδοίαστη ομολογία του Δαρβίνου δεν ήταν παρά ρητορικό σχήμα: προσείλκυε τους αντιπάλους του προς το μέρος του, ώστε να αισθανθούν τη γροθιά του πολύ δυνατότερα. Η γροθιά, φυσικά, ήταν η αβίαστη εξήγησή του για τον ακριβή τρόπο με τον οποίο ο οφθαλμός εξελίχθηκε βαθμιαία. Ο Δαρβίνος μπορεί να μη χρησιμοποίησε τη φράση «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα» ή «ομαλή κλίση προς το όρος Απίθανο», ωστόσο κατανοούσε σαφώς την αρχή και στις δύο περιπτώσεις.

Τα ερωτήματα «Τι χρησιμότητα έχει μισός οφθαλμός;» και «Τι χρησιμότητα έχει μισή φτερούγα;» αποτελούν περιπτώσεις του επιχειρήματος της «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας». Μια λειτουργική μονάδα θεωρείται κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκη εάν η αφαίρεση ενός τμήματός της συνεπάγεται αδυναμία λειτουργίας του όλου. Τούτο υποτίθεται ότι είναι αυτονόητο τόσο για τον οφθαλμό όσο και για τις φτερούγες. Εντούτοις, αμέσως μόλις σκεφθούμε αυτές τις υποθέσεις, αναγνωρίζουμε το σφάλμα. Η ασθενής που υποφέρει από καταρράκτη και έχει υποβληθεί σε εγχείρηση αφαίρεσης του φακού του ματιού της δεν μπορεί να διακρίνει καθαρά χωρίς γυαλιά, ωστόσο μπορεί να βλέπει αρκετά καλά ώστε να μη σκοντάψει σε ένα δέντρο ούτε να πέσει σε γκρεμό. Η μισή φτερούγα πράγματι δεν είναι το ίδιο καλή με μια ολόκληρη φτερούγα, όμως σίγουρα είναι προτιμότερη από το να μην υπάρχει καθόλου φτερούγα. Η μισή φτερούγα μπορεί να σώσει τη ζωή σας κάνοντας ομαλότερη την πτώση σας από ένα δέντρο κάποιου ύψους. Και το 51% μιας φτερούγας μπορεί να σας σώσει αν πέσετε από ένα λίγο ψηλότερο δέντρο. Οποιοδήποτε κλάσμα της φτερούγας θα σώσει τη ζωή σας αν πέσετε από ένα αντίστοιχο ύψος, και δεν θα σας έσωζε ένα ελαφρώς μικρότερο τμήμα φτερούγας. Το νοητικό πείραμα της πτώσης από δέντρα διαφορετικού ύψους είναι μόνο ένας τρόπος να διαπιστώσουμε, θεωρητικά, ότι τα πλεονεκτήματα αυξάνονται ακολουθώντας ομαλή κλιμάκωση από το 1% της φτερούγας έως το 100%. Τα δάση βρίθουν ζώων που κινούνται στον αέρα σαν ανεμοπλάνα ή αλεξιπτωτιστές, επιδεικνύοντας στην πράξη το κάθε βήμα της διαδρομής πάνω στη συγκεκριμένη πλαγιά του όρους Απίθανο.

Σε αναλογία με τα δέντρα διαφορετικού ύψους, είναι εύκολο να φανταστούμε καταστάσεις στις οποίες μισός οφθαλμός μπορεί να σώσει τη ζωή

ενός ζώου, ενώ το 49% του οφθαλμού δεν θα το μπορούσε. Ομαλές κλίσεις παρατηρούνται κατά τις μεταβολές στις συνθήκες φωτισμού ή στην απόσταση από την οποία μπορείτε να διακρίνετε τη λεία σας —ή το θηρευτή σας. Και, όπως συμβαίνει με τις φτερούγες και τις πτήσεις, δεν είναι απλώς εύκολο να φανταστούμε ενδεχόμενες ενδιάμεσες καταστάσεις: αφθονούν σε όλο το ζωικό βασίλειο. Έτσι, ο οφθαλμός του πλατυέλμινθα υπολείπεται τουλάχιστον κατά το ήμισυ του ανθρώπινου, με κάθε λογικό μέτρο. Ο οφθαλμός τού *Nautilus* (ναυτίλος) (και πιθανόν των εξαφανισμένων αμμωνιτών, των εξαδέλφων του που κυριαρχούσαν στις θάλασσες του Παλαιοζωικού και Μεσοζωικού) βρίσκεται μεταξύ πλατυέλμινθα και ανθρώπου. Σε αντίθεση με τον οφθαλμό του πλατυέλμινθα, ο οποίος μπορεί να ανιχνεύσει το φως και τη σκιά αλλά δεν διακρίνει εικόνα, ο οφθαλμός του ναυτίλου —ο οποίος μοιάζει με «σκοτεινό θάλαμο»— σχηματίζει πραγματική εικόνα, αλλά θολή και ασαφή σε σύγκριση με τον δικό μας. Η απόδοση αριθμών στις διαδοχικές βελτιώσεις δεν θα προσέθετε σε ακρίβεια, ωστόσο κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί λογικά ότι οι οφθαλμοί αυτών των ασπονδύλων, καθώς και πολλών άλλων, είναι καλύτεροι από την παντελή έλλειψη οφθαλμού και ότι όλοι καταλαμβάνουν μια συνεχή και ελαφρώς κεκλιμένη πλαγιά του όρους Απίθανο, με το δικό μας μάτι σε μια κορυφή —όχι στην ψηλότερη κορυφή, αλλά αρκετά ψηλά. Στο *Climbing Mount Improbable* αφιέρωσα από ένα ολόκληρο κεφάλαιο στον οφθαλμό και στη φτερούγα, δείχνοντας πόσο εύκολο υπήρξε να εξελιχθούν με αργά (ή ακόμη και με όχι τόσο αργά) βαθμιαία βήματα, και δεν θα επιμείνω περισσότερο σε τούτο το ζήτημα εδώ.

Είδαμε λοιπόν ότι οι οφθαλμοί και οι φτερούγες σίγουρα δεν είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα· μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον και από τούτα τα ειδικά παραδείγματα παρουσιάζει το γενικό δίδαγμα που πρέπει να εξαγάγουμε: το γεγονός ότι τόσο πολλοί έσφαλαν σχετικά με τις προφανείς τούτες περιπτώσεις πρέπει να μας προειδοποιεί για άλλα παραδείγματα λιγότερο προφανή, όπως οι περιπτώσεις των κυττάρων και της βιοχημείας, τις οποίες τώρα εκμεταλλεύονται οι δημιουργιστές που καλύπτονται πίσω από τον πολιτικά βολικό ευφημισμό των «θεωρητικών του ευφυούς σχεδίου».

Ιδού λοιπόν το μήνυμα από όλη αυτή τη διδακτική ιστορία: μη διακηρύσσετε με ευκολία ότι τα πράγματα είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκα· *υπάρχει περίπτωση να μην έχετε προσέξει αρκετά* τις λεπτομέρειες ή να μην τις σκεφθήκατε αρκετά. Από την άλλη, όσοι θεραπεύουμε την επιστήμη δεν θα πρέπει να επιδεικνύουμε τόσο δογματική βεβαιότητα. Πιθανόν να υπάρχει κάτι στη Φύση το οποίο όντως αποκλείει, λόγω της *γνήσιας* μη αναγώγιμης πολυπλοκότητάς του, την ομαλή κλίση του όρους Απί-

θανο. Οι δημιουργιστές έχουν δίκιο στο εξής: εάν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί πλήρως η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, τότε θα κατέρρεε η θεωρία του Δαρβίνου. Ο ίδιος ο Δαρβίνος το αναγνώρισε: «Εάν καταστεί δυνατό να αποδειχθεί ότι οποιοδήποτε πολύπλοκο όργανο υπάρχει χωρίς τη δυνατότητα να έχει διαμορφωθεί μέσω αναρίθμητων, διαδοχικών, μικρών τροποποιήσεων, τότε η θεωρία μου θα καταρρεύσει απολύτως. Αλλά αδυνατώ να βρω τέτοια περίπτωση». Ο Δαρβίνος δεν μπορούσε να βρει τέτοια περίπτωση, ούτε έχει βρει κανείς από την εποχή του και μετά, παρά τις επίμονες —ή μάλλον απεγνωσμένες— προσπάθειες. Πολλοί υποψήφιοι για αυτό το «άγιο δισκοπότηρο» του δημιουργισμού έχουν προταθεί, αλλά κανένας δεν άντεξε στη βάσανο της ανάλυσης.

Σε κάθε περίπτωση, μολονότι η γνήσια μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα, αν ποτέ ανακαλυπτόταν, θα κατέρριπτε τη θεωρία του Δαρβίνου, ποιος μας διαβεβαιώνει ότι δεν θα κατέρριπτε επίσης τη θεωρία του ευφυούς σχεδίου; Πράγματι, ήδη *έχει* καταρρίψει τη θεωρία του ευφυούς σχεδίου, διότι, όπως λέω συνεχώς και θα επαναλάβω, όσο λίγα και να γνωρίζουμε σχετικά με τον Θεό, μπορούμε να είμαστε σίγουροι μόνο για ένα πράγμα: πρέπει να είναι πάρα πολύ πολύπλοκος —και πιθανώς κατά μη αναγώγιμο τρόπο!

Η λατρεία των κενών

Η αναζήτηση επιμέρους παραδειγμάτων μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο επιστημονικό τρόπο δράσης, αλλά ειδική περίπτωση επιχειρηματολογίας με αφετηρία τη σημερινή άγνοια. Επικαλείται την ίδια λανθασμένη λογική με τη στρατηγική του τύπου «ο Θεός των κενών» την οποία καταδίκασε ο θεολόγος Dietrich Bonhoeffer: Οι δημιουργιστές αναζητούν εναγωνίως κενά στη σημερινή γνώση ή κατανόηση. Εάν βρουν ένα τέτοιο φαινομενικό κενό, *υποθέτουν* ότι ο Θεός, ελλείψει άλλης πρότασης, πρέπει να το καλύπτει. Εκείνο που ανησυχεί τους σκεπτόμενους θεολόγους σαν τον Bonhoeffer είναι ότι τα κενά συρρικνώνονται καθώς προοδεύει η επιστήμη, και ο Θεός κινδυνεύει να μην έχει τελικά τίποτε να κάνει και πουθενά να κρυφτεί. Εκείνο που ανησυχεί τους επιστήμονες είναι κάτι άλλο. Ουσιώδες μέρος του επιστημονικού εγχειρήματος συνίσταται στην παραδοχή της άγνοιας —ακόμη και στην απόλαυση της άγνοιας ως πρόκληση για μελλοντικές κατακτήσεις. Όπως χαρακτηριστικά έχει γράψει ο φίλος μου Matt Ridley, «Οι περισσότεροι επιστήμονες αισθάνονται πλήξη με ό,τι έχουν ήδη ανακαλύψει. Η άγνοια είναι εκείνο που τους ωθεί να συνεχίσουν». Οι μυστικιστές απολαμβάνουν το μυστήριο και επιθυμούν

να παραμείνει μυστήριο. Οι επιστήμονες απολαμβάνουν το μυστήριο για διαφορετικό λόγο: τους προσφέρει κάτι να κάνουν. Γενικότερα, όπως θα επαναλάβω στο Κεφάλαιο 8, ένα από τα ομολογουμένως κακά αποτελέσματα της θρησκείας συνίσταται στο ότι μας διδάσκει πως είναι αρετή να ικανοποιούμαστε χωρίς να κατανοούμε.

Η παραδοχή της άγνοιας και η προσωρινή αμηχανία αποτελούν ζωτικούς παράγοντες για την καλή επιστήμη. Συνεπώς, θα χαρακτηρίζαμε τουλάχιστον ατυχές το γεγονός ότι η κύρια στρατηγική των προπαγανδιστών της Δημιουργίας είναι αρνητική: η αναζήτηση κενών στην επιστημονική γνώση και ο ισχυρισμός ότι το «ευφυές σχέδιο» τα καλύπτει ελλείψει άλλης πρότασης. Ό,τι ακολουθεί είναι υποθετικό αλλά εντελώς αντιπροσωπευτικό: Λέει ένας δημιουργιστής: «Η άρθρωση του αγκώνα του ολιγόστικτου βατράχου-"νυφίτσα" είναι κατά μη αναγώγιμο τρόπο πολύπλοκη. Κανένα τμήμα της δεν ωφελεί σε τίποτε, αν δεν συναρμολογηθεί το σύνολο. Στοιχηματίζω ότι δεν μπορείτε να φανταστείτε έναν τρόπο με τον οποίο ο αγκώνας του βατράχου-"νυφίτσα" θα μπορούσε να έχει εξελιχθεί με αργό βαθμιαίο τρόπο». Εάν ο επιστήμονας δεν δώσει μια άμεση και περιεκτική απάντηση, ο δημιουργιστής εξάγει ένα συμπέρασμα *ελλείψει άλλης πρότασης*: «Ωραία τότε· η εναλλακτική θεωρία, το "ευφυές σχέδιο", κερδίζει ελλείψει άλλης πρότασης». Σημειώστε τη μεροληπτική λογική: Εάν η θεωρία Α αποτυγχάνει σε κάποιο επιμέρους ζήτημα, τότε η θεωρία Β πρέπει να είναι σωστή. Εννοείται ότι το επιχείρημα δεν εφαρμόζεται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Μας προτρέπουν να βασιστούμε στην «ελλείψει άλλης πρότασης» θεωρία χωρίς καν να διερευνήσουμε μήπως και εκείνη αποτυγχάνει στο ίδιο ακριβώς επιμέρους ζήτημα όπως η θεωρία την οποία δήθεν αντικαθιστά. Στο ευφυές σχέδιο χορηγείται μια κάρτα ελευθέρας, μια μαγική ασυλία απέναντι σε όσα απαιτούνται με αυστηρότητα από την εξέλιξη.

Εδώ όμως θα ήθελα να επισημάνω ότι το τέχνασμα των δημιουργιστών υπονομεύει τη φυσική —και μάλιστα αναγκαία— ευχαρίστηση που νιώθει ο επιστήμονας στην (προσωρινή) αβεβαιότητα. Για καθαρά πολιτικούς λόγους, ο σημερινός επιστήμονας ίσως διστάσει πριν πει: «Χμ, ενδιαφέρον. Αναρωτιέμαι πώς οι πρόγονοι του βατράχου-"νυφίτσα" *απέκτησαν* εξελικτικά την άρθρωση του αγκώνα τους. Δεν είμαι ειδικός στους βατράχους-"νυφίτσες", πρέπει να πάω στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη και να κοιτάξω. Θα μπορούσε να είναι ενδιαφέρουσα εργασία για έναν μεταπτυχιακό φοιτητή». Μόλις ένας επιστήμονας πει κάτι τέτοιο —και πολύ πριν ο φοιτητής αρχίσει την εργασία του—, το «ελλείψει άλλου» συμπέρασμα θα εμφανιστεί στην επικεφαλίδα κάποιου φυλλαδίου των δημιουργιστών: «Ο βάτραχος-"νυφίτσα" μόνο από τον Θεό θα μπορούσε να έχει σχεδιαστεί».

Υπάρχει, επομένως, μια ατυχής σύζευξη μεταξύ της μεθοδολογικής ανά-

γκης της επιστήμης να αναζητά περιοχές άγνοιας στις οποίες θα επικεντρώσει την έρευνα και της ανάγκης του ευφυούς σχεδίου να αναζητά περιοχές άγνοιας για να ισχυριστεί ότι υπερισχύει ελλείψει άλλης πρότασης. Το γεγονός ότι το ευφυές σχέδιο δεν στηρίζεται σε ανεξάρτητες ενδείξεις (αλλά ευδοκιμεί σαν παράσιτο στα κενά της επιστημονικής γνώσης) είναι ακριβώς εκείνο που δεν συμβιβάζεται εύκολα με την ανάγκη της επιστήμης να εντοπίζει και να παρουσιάζει τα ίδια ακριβώς κενά ως προοίμιο της διερεύνησής τους. Από αυτή την άποψη, η επιστήμη συμμαχεί με σκεπτόμενους θεολόγους όπως ο Bonhoeffer κατά του κοινού εχθρού: της αφελούς, λαϊκιστικής θεολογίας και της θεολογίας του ευφυούς σχεδίου που βασίζεται στα κενά.

Η τάση των δημιουργιστών να φλερτάρουν με τα «κενά» στο αρχείο απολιθωμάτων συμβολίζει ολόκληρη την «κενή» θεολογία τους. Κάποτε ξεκίνησα το κεφάλαιο ενός βιβλίου σχετικά με την επονομαζόμενη έκρηξη του Καμβρίου με την εξής φράση: «Μοιάζει σαν τα απολιθώματα να φυτεύτηκαν εκεί χωρίς καμία εξελικτική ιστορία». Και πάλι, μιλούσα μεταφορικά με σκοπό να διεγείρω το ενδιαφέρον του αναγνώστη για την πλήρη εξήγηση που ακολουθούσε. Εκ των υστέρων αναγνωρίζω με λύπη πόσο αναμενόμενο ήταν να αποσιωπηθεί η υπομονετική εξήγησή μου —και, αντίθετα, να παρατίθεται αποκομμένη από το γενικό πλαίσιο η εισαγωγική φράση μου. Οι δημιουργιστές λατρεύουν τα «κενά» στο αρχείο απολιθωμάτων, ακριβώς όπως λατρεύουν τα κενά γενικά.

Πολλές εξελικτικές μεταβάσεις στοιχειοθετούνται κομψά από λίγο-πολύ συνεχείς σειρές βαθμιαία μεταβαλλόμενων ενδιάμεσων απολιθωμάτων. Για μερικές όμως δεν ισχύει κάτι τέτοιο, και εδώ εντοπίζονται τα περίφημα «κενά». Ο Michael Shermer έχει τονίσει εύστοχα ότι, εάν η ανακάλυψη ενός νέου απολιθώματος διχοτομήσει κάποιο «κενό», ο δημιουργιστής θα διακηρύξει ότι τώρα υπάρχει διπλάσιος αριθμός κενών! Αλλά σε κάθε περίπτωση, σημειώστε για άλλη μία φορά την αθέμιτη χρήση του επιχειρήματος περί «έλλειψης άλλης πρότασης». Εάν δεν υπάρχουν καθόλου απολιθώματα που να στοιχειοθετούν μια λογικά αναμενόμενη εξελικτική μετάβαση, η «ελλείψει άλλης πρότασης» υπόθεση είναι ότι δεν υπήρξε καμία εξελικτική μετάβαση, επομένως πρέπει να έχει επέμβει ο Θεός.

Είναι εντελώς παράλογο να απαιτεί κανείς την πλήρη στοιχειοθέτηση κάθε βήματος οποιασδήποτε αφήγησης, είτε πρόκειται για την εξέλιξη είτε για οποιαδήποτε άλλη επιστήμη. Είναι σαν να απαιτούσε κανείς, πριν καταδικάσει κάποιον για δολοφονία, ένα πλήρες κινηματογραφικό ιστορικό κάθε βήματος του δολοφόνου μέχρι τη στιγμή του εγκλήματος, χωρίς να λείπει καμία σκηνή. Μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό πτωμάτων απολιθώνεται, και είμαστε τυχεροί που διαθέτουμε έστω και τα υπάρχοντα ενδιάμεσα α-

πολιθώματα. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να μην έχουμε καθόλου απολιθώματα, αλλά και πάλι τα αποδεικτικά στοιχεία για την εξέλιξη από άλλες πηγές —όπως η μοριακή γενετική και η γεωγραφική κατανομή— θα ήταν συντριπτικά. Εξάλλου, η εξέλιξη διατυπώνει την ισχυρή πρόβλεψη ότι, εάν *ένα και μόνο* απολίθωμα εμφανιστεί σε *λάθος* γεωλογικό στρώμα, τότε η θεωρία θα τιναχτεί στον αέρα. Όταν ένας πιστός οπαδός τού Popper προκάλεσε τον J.B.S. Haldane να εξηγήσει πώς θα μπορούσε ποτέ να διαψευστεί η εξέλιξη, εκείνος μουρμούρισε τη διάσημη φράση: «Με απολιθώματα κουνελιών στο Προκάμβριο». Ποτέ δεν υπήρξαν αυθεντικά στοιχεία της ύπαρξης τέτοιων αναχρονιστικών απολιθωμάτων, παρά τους αποδεδειγμένα ανυπόστατους μύθους των δημιουργιστών για ανθρώπινα κρανία στο ανώτερο Λιθανθρακοφόρο και για ανθρώπινες πατημασιές ανάμεσα σε ίχνη δεινοσαύρων.

Τα κενά, ελλείψεις στο νου του δημιουργιστή, καλύπτονται από τον Θεό. Το ίδιο ισχύει για όλα τα φαινομενικά βάραθρα στο όρος Απίθανο, όπου η ομαλή πλαγιά δεν είναι άμεσα προφανής ή παραβλέπεται. Περιοχές για τις οποίες υπάρχει έλλειψη στοιχείων —ή κατανόησης— υποτίθεται αυτομάτως ότι ανήκουν, ελλείψει άλλης πρότασης, στον Θεό. Το να καταφεύγει κανείς βιαστικά σε μια δραματική διακήρυξη περί «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας» προδίδει έλλειψη φαντασίας. Κάποιο βιολογικό όργανο —αν όχι το μάτι, τότε ο κινητήρας των μαστιγίων ενός βακτηρίου ή μια βιοχημική διαδικασία— *ανακηρύσσεται* χωρίς άλλα επιχειρήματα πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο. Δεν καταβάλλεται καμία προσπάθεια να *αποδειχθεί* η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα. Παρά το γεγονός ότι η ιστορία των ματιών, των φτερούγων και πολλών άλλων πραγμάτων μάς καθιστά προσεκτικούς, κάθε νέος υποψήφιος για το αμφίβολο χρίσμα υποτίθεται ότι είναι ολοφάνερα, αυτονόητα πολύπλοκος κατά μη αναγώγιμο τρόπο, εξ ορισμού. Αλλά σκεφθείτε: Εφόσον η μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα χρησιμοποιείται ως επιχείρημα υπέρ του σχεδίου, τότε δεν θα έπρεπε να βεβαιώνεται αξιωματικά περισσότερο απ' ό,τι το ίδιο το σχέδιο. Θα μπορούσατε κάλλιστα να βεβαιώσετε απλώς ότι ο βάτραχος-«νυφίτσα» αποδεικνύει το σχέδιο χωρίς περαιτέρω επιχειρήματα ή δικαιολόγηση. Με αυτό τον τρόπο όμως δεν υπηρετείς την επιστήμη.

Αυτή η λανθασμένη επιχειρηματολογία δεν είναι περισσότερο πειστική από την εξής δήλωση: «Ο υποφαινόμενος [όνομα] δηλώνω προσωπικά ανίκανος να σκεφθώ οποιονδήποτε τρόπο με τον οποίο [κάποιο βιολογικό φαινόμενο] μπορεί να έχει διαμορφωθεί σταδιακά. Επομένως, αυτό είναι πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο, άρα έχει σχεδιαστεί». Διατυπώστε το επιχείρημά σας έτσι, και θα δείτε αμέσως πόσο ευάλωτο είναι, αφού ένας επιστήμονας μπορεί να ανακαλύψει κάποιο ενδιάμεσο βήμα —ή, του-

λάχιστον, μπορεί να φανταστεί κανείς ένα πιθανό ενδιάμεσο βήμα. Ακόμη κι αν κανείς επιστήμονας δεν προσφέρει μια εξήγηση, η υπόθεση ότι το «σχέδιο» θα ευοδωθεί δεν ευσταθεί από άποψη λογικής: ο συλλογισμός *πίσω από τη θεωρία του «ευφυούς σχεδίου» είναι πρόχειρος και πτωχοπαθής* —ο κλασικός συλλογισμός του «Θεού των κενών». Πρόκειται για αυτό που παλαιότερα το έχω ονομάσει Επιχείρημα Προσωπικής Έλλειψης Πίστης.

Φανταστείτε ότι παρακολουθείτε ένα πραγματικά αξιοθαύμαστο μαγικό τρικ. Το διάσημο ντουέτο μάγων Penn και Teller εκτελούν ένα νούμερο όπου πυροβολούν ταυτόχρονα ο ένας τον άλλο, και ο καθένας πιάνει τη σφαίρα με τα δόντια του. Οι σφαίρες χαράσσονται με χαρακτηριστικά σημάδια πριν τοποθετηθούν στα όπλα, εθελοντές από το ακροατήριο με εμπειρία στα πυροβόλα όπλα παρακολουθούν στενά όλη τη διαδικασία, και γενικά λαμβάνονται όλα τα μέτρα ώστε να αποκλειστούν οι πιθανότητες εξαπάτησης. Η σημαδεμένη σφαίρα τού Teller καταλήγει στο στόμα τού Penn, και το αντίστροφο. Εγώ [ο Richard Dawkins] δηλώνω παντελώς ανίκανος να φανταστώ με ποιον τρόπο τούτο θα μπορούσε να είναι τρικ. Το Επιχείρημα Προσωπικής Έλλειψης Πίστης κραυγάζει από τα βάθη των προεπιστημονικών εγκεφαλικών μου κέντρων και σχεδόν με υποχρεώνει να πω: «Πρέπει να είναι θαύμα. Δεν υπάρχει επιστημονική εξήγηση. Πρέπει να είναι υπερφυσικό». Εντούτοις, η αδύναμη ακόμα φωνή της επιστημονικής παιδείας μού στέλνει διαφορετικό μήνυμα: Οι Penn και Teller είναι παγκοσμίου φήμης θαυματοποιοί. Υπάρχει λοιπόν πλήρως ικανοποιητική εξήγηση. Δεν μπορώ όμως να τη σκεφθώ επειδή είμαι πολύ αφελής ή ελάχιστα παρατηρητικός, ή επειδή δεν έχω καθόλου φαντασία. Αυτή είναι η σωστή αντίδραση σε μια ταχυδακτυλουργία —αλλά και σε ένα βιολογικό φαινόμενο το οποίο φαίνεται μη αναγώγιμα πολύπλοκο. Όσοι επικαλούνται βιαστικά το υπερφυσικό αμέσως μόλις νιώσουν αμηχανία μπροστά σε ένα φυσικό φαινόμενο δεν είναι καλύτεροι από τους ανόητους οι οποίοι, όταν βλέπουν θαυματοποιούς να λυγίζουν κουτάλια, σπεύδουν να συμπεράνουν ότι πρόκειται για «παραφυσικά» φαινόμενα.

Στο βιβλίο του *Seven Clues to the Origin of Life* (Τα επτά ίχνη για την προέλευση της ζωής),* ο σκωτσέζος χημικός A.G. Cairns-Smith θέτει ένα επιπλέον ζήτημα, χρησιμοποιώντας την αναλογία με την αψίδα: Μια αψίδα κατασκευασμένη μόνο από χοντροκομμένες πέτρες, χωρίς κονίαμα, μπορεί να είναι σταθερή κατασκευή, αλλά και επίσης μη αναγώγιμα πολύπλοκη: καταρρέει εάν αφαιρεθεί έστω και μία πέτρα. Πώς, λοιπόν, οικοδομήθηκε; Ένας τρόπος είναι να στοιβάχτηκαν πέτρες σε ένα σωρό, και κατόπιν να

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 1992. (Σ.τ.μ.)

αφαιρέθηκαν κάποιες πέτρες μία προς μία. Γενικότερα, υπάρχουν πολλές μη αναγώγιμες δομές —με την έννοια ότι δεν μπορούν να διατηρηθούν μετά την αφαίρεση οποιουδήποτε τμήματός τους— οι οποίες όμως οικοδομήθηκαν με τη βοήθεια μιας σκαλωσιάς που στη συνέχεια αφαιρέθηκε και δεν είναι πλέον ορατή. Μόλις ολοκληρωθεί η κατασκευή, η σκαλωσιά μπορεί να αφαιρεθεί με ασφάλεια, και η κατασκευή παραμένει στη θέση της. Στην εξέλιξη, ομοίως, το όργανο ή η δομή που εξετάζουμε σήμερα ίσως είχε χρησιμοποιήσει, σε κάποια προγονική μορφή, μια σκαλωσιά η οποία κατόπιν αφαιρέθηκε.

Η «μη αναγώγιμη πολυπλοκότητα» δεν αποτελεί νέα ιδέα· η συγκεκριμένη έκφραση επινοήθηκε από το δημιουργιστή Michael Behe το 1996.[62] Του έλαχε (εάν αυτή είναι η κατάλληλη λέξη) να μεταφέρει το δημιουργισμό σε μια νέα περιοχή της βιολογίας: τη βιοχημεία και την κυτταρική βιολογία· ίσως θεώρησε ότι εκεί θα αλιεύσει κενά ευκολότερα απ' ό,τι στα μάτια και τις φτερούγες. Το καλύτερο παράδειγμα που βρήκε (ατυχές ωστόσο) ήταν ο κινητήρας του μαστιγίου των βακτηρίων.

Ο κινητήρας του μαστιγίου των βακτηρίων αποτελεί αριστούργημα της Φύσης, διότι κινεί το μοναδικό γνωστό παράδειγμα —πέρα από την ανθρώπινη τεχνολογία— ενός ελεύθερα περιστρεφόμενου άξονα. (Υποψιάζομαι ότι οι τροχοί σε μεγάλα ζώα θα αποτελούσαν γνήσια παραδείγματα μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας, και γι' αυτό πιθανώς δεν υπάρχουν. Πώς θα μπορούσαν άλλωστε τα νεύρα και τα αιμοφόρα αγγεία να διαπεράσουν τον κυλισιοτριβέα;*) Το μαστίγιο είναι μια νηματοειδής έλικα, με τη βοήθεια της οποίας το βακτήριο ανοίγει δρόμο μέσα στο νερό. Λέω «ανοίγει δρόμο» αντί για «κολυμπά» διότι, στη βακτηριακή κλίμακα ύπαρξης, ένα υγρό σαν το νερό δεν θα έδινε την αίσθηση που δίνει σε εμάς. Μάλλον θα έδινε την αίσθηση σιροπιού ή γέλης ή ακόμη και άμμου, και το βακτήριο θα φαινόταν ότι ανοίγει δρόμο ή «βιδώνει» μέσα στο νερό αντί να κολυμπά. Σε αντίθεση με το επονομαζόμενο μαστίγιο μεγαλύτερων οργανισμών όπως τα πρωτόζωα, το βακτηριακό μαστίγιο δεν κυματίζει απλώς ούτε χτυπά το νερό σαν κουπί. Διαθέτει έναν κανονικό, ελεύθερα περιστρεφόμενο άξονα

* Ο συγγραφέας παιδικών βιβλίων Philip Pullman, στο *His Dark Materials* (Τα σκοτεινά υλικά του), φαντάζεται ένα είδος ζώων, τα «μουλεφά», τα οποία συνυπάρχουν με δέντρα που παράγουν λοβούς τέλειου κυκλικού σχήματος με μία οπή στο κέντρο. Τα μουλεφά χρησιμοποιούν αυτούς τους λοβούς ως τροχούς! Οι τροχοί όμως, καθώς δεν αποτελούν μέρος του σώματος, δεν διαθέτουν νεύρα ούτε αιμοφόρα αγγεία που θα συστρέφονταν γύρω από τον «άξονα». Ο Pullman επισημαίνει έξυπνα ένα επιπρόσθετο σημείο: το σύστημα λειτουργεί επειδή ο πλανήτης είναι στρωμένος με φυσικές λωρίδες βασάλτη, οι οποίες παίζουν το ρόλο «δρόμων». Οι τροχοί δεν δουλεύουν σε ανώμαλο έδαφος.

ο οποίος στρέφεται συνεχώς μέσα σε έναν κυλισιοτριβέα, με την ώθηση του αξιοθαύμαστου μικρού μοριακού κινητήρα του. Σε μοριακό επίπεδο, ο κινητήρας βασίζεται ουσιαστικά στην ίδια αρχή με τους μυς, όμως εκτελεί ελεύθερη περιστροφή αντί για διακοπτόμενη συστολή.* Έχει παρομοιαστεί γλαφυρά με μικροσκοπικό εξωλέμβιο κινητήρα (αν και με τα μηχανικά κριτήρια —και πράγμα ασυνήθιστο για βιολογικό μηχανισμό— είναι θεαματικά αναποτελεσματικός).

Χωρίς λέξη δικαιολόγησης, εξήγησης ή επέκτασης, ο Behe απλώς *ανακηρύσσει* τον κινητήρα του βακτηριακού μαστιγίου πολύπλοκο κατά μη αναγώγιμο τρόπο. Δεδομένου ότι δεν προσφέρει κανένα επιχείρημα για να στηρίξει τον ισχυρισμό του, μπορούμε καταρχάς να υποψιαστούμε ότι η φαντασία του τον προδίδει. Ισχυρίζεται επιπλέον ότι η εξειδικευμένη βιολογική βιβλιογραφία έχει αγνοήσει το πρόβλημα. Το ψεύδος του ισχυρισμού του αποδείχθηκε κατά τρόπο συντριπτικό και (για τον ίδιο τον Behe) ενοχλητικό σε δίκη που διεξήχθη στην Πενσιλβάνια το 2005, με πρόεδρο το δικαστή John E. Jones· ο Behe είχε κληθεί να καταθέσει ως εμπειρογνώμων υπέρ μιας ομάδας δημιουργιστών οι οποίοι είχαν προσπαθήσει να συμπεριλάβουν το δημιουργισμό του «ευφυούς σχεδίου» στα μαθήματα φυσικών επιστημών ενός τοπικού δημόσιου σχολείου —μια ενέργεια «τόσο βλακώδης που σε αφήνει άφωνο», όπως είπε χαρακτηριστικά ο δικαστής Jones (τόσο η φράση όσο και ο ίδιος εξασφάλισαν αιώνια υστεροφημία). Αυτή δεν υπήρξε η μόνη περίπτωση όπου ο Behe περιήλθε σε δύσκολη θέση κατά την ακροαματική διαδικασία, όπως θα δούμε.

Το κλειδί για την απόδειξη της μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας συνίσταται στο να δειχτεί ότι κανένα από τα τμήματα δεν μπορεί να είναι χρήσιμο από μόνο του. Πρέπει όλα να βρίσκονται στην κατάλληλη θέση πριν μπορέσει οποιοδήποτε να ωφελήσει σε κάτι (η προσφιλής αναλογία τού Behe είναι η ποντικοπαγίδα). Στην πραγματικότητα, οι μοριακοί βιολόγοι δεν δυσκολεύονται να βρουν τμήματα που λειτουργούν εκτός του συνόλου, τόσο στον κινητήρα του μαστιγίου όσο και στα άλλα υποτιθέμενα παρα-

* Με συναρπαστικό τρόπο, η αρχή των μυών χρησιμοποιείται και σε μερικά έντομα όπως μύγες, μέλισσες και σκαθάρια, στα οποία οι μύες για την πτήση εκτελούν εγγενώς ταλαντώσεις σαν παλινδρομικές μηχανές. Ενώ άλλα έντομα όπως οι ακρίδες στέλνουν εντολές με νευρικά σήματα για κάθε κίνηση της φτερούγας (όπως συμβαίνει με τα πτηνά), οι μέλισσες στέλνουν εντολή να ξεκινήσει (ή να σταματήσει) ο κινητήρας ταλαντώσεων. Τα βακτήρια έχουν ένα μηχανισμό ο οποίος δεν είναι ούτε απλός συστολέας (όπως ο πτητικός μυς ενός πτηνού) ούτε παλινδρομητής (όπως ο πτητικός μυς μιας μέλισσας), αλλά αληθινός περιστροφέας: από αυτή την άποψη μοιάζει με ηλεκτρικό κινητήρα ή μηχανή Wankel.

δείγματα του Behe περί μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας. Το ζήτημα τούτο έχει επαρκώς τονιστεί από τον Kenneth Miller, του Πανεπιστημίου Brown, ο οποίος στοιχηματίζω ότι αποτελεί την πλέον πειστική νέμεση του «ευφυούς σχεδίου», μιας και είναι και πιστός χριστιανός. Σε θρησκευόμενους οι οποίοι μού γράφουν αφού έχουν εξαπατηθεί από τον Behe, συχνά συνιστώ το βιβλίο *Finding Darwin's God* (Ανακαλύπτοντας τον Θεό του Δαρβίνου) του Miller.

Στην περίπτωση της βακτηριακής περιστροφικής μηχανής, ο Miller εφιστά την προσοχή μας σε ένα μηχανισμό ο οποίος ονομάζεται εκκριτικό σύστημα τύπου III (TTSS).[63] Το TTSS δεν χρησιμοποιείται για περιστροφική κίνηση· αποτελεί ένα από τα πολλά συστήματα που χρησιμοποιούν τα παρασιτικά βακτήρια για την άντληση τοξικών ουσιών διαμέσου του κυτταρικού τοιχώματός τους, προκειμένου να δηλητηριάσουν τον ξενιστή οργανισμό. Στη δική μας ανθρώπινη κλίμακα, μπορούμε να φανταστούμε ότι διοχετεύουμε ή εκτοξεύουμε υγρό μέσα από μια οπή· αλλά, και πάλι, στη βακτηριακή κλίμακα τα πράγματα διαφέρουν: Κάθε μόριο της εκκρινόμενης ουσίας είναι μια μεγάλη πρωτεΐνη με συγκεκριμένη, τρισδιάστατη δομή στην ίδια κλίμακα με τη δομή τού TTSS —μοιάζει περισσότερο με στερεό γλυπτό παρά με υγρό. Κάθε μόριο προωθείται ξεχωριστά μέσα από έναν προσεκτικά διαμορφωμένο μηχανισμό, ο οποίος μοιάζει μάλλον με κερματοδέκτη αυτόματου μηχανήματος πώλησης αναψυκτικών παρά με απλή οπή μέσα από την οποία μπορεί να «ρέει» μια ουσία. Ο ίδιος ο μηχανισμός συγκροτείται από λίγα μάλλον μόρια πρωτεΐνης, το καθένα εκ των οποίων είναι συγκρίσιμο ως προς το μέγεθος και την πολυπλοκότητα με τα μόρια που διοχετεύει. Προκαλεί ενδιαφέρον το ότι παρόμοιοι βακτηριακοί κερματοδέκτες απαντούν συχνά σε βακτήρια τα οποία δεν συγγενεύουν στενά. Για την κατασκευή τους, τα γονίδια έχουν πιθανόν «αντιγραφεί και επικολληθεί» από άλλα βακτήρια —κάτι που τα βακτήρια κάνουν με αξιοθαύμαστη ικανότητα και συνάμα αποτελεί συναρπαστικό θέμα αφεαυτού. Πρέπει όμως να προχωρήσω.

Τα μόρια πρωτεΐνης που συγκροτούν το TTSS μοιάζουν πολύ με τα εξαρτήματα του κινητήρα του μαστιγίου. Για τον εξελικτικό, είναι σαφές ότι συνιστώσες τού TTSS επετάχθησαν για μια νέα, όχι όμως εντελώς άσχετη, λειτουργία όταν εξελίχθηκε ο κινητήρας του μαστιγίου. Μιας και το TTSS σύρει μόρια διαμέσου του, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι βασίζεται σε μια στοιχειώδη παραλλαγή της αρχής που χρησιμοποιεί ο κινητήρας του μαστιγίου, ο οποίος παρασύρει τα μόρια του άξονα στην περιστροφική τους κίνηση. Προφανώς, κρίσιμα συστατικά του κινητήρα του μαστιγίου υπήρχαν ήδη και λειτουργούσαν πριν εξελιχθεί ο κινητήρας. Η επίταξη υπαρχόντων μηχανισμών συνιστά τον προφανή τρόπο με τον οποίο ένας μηχα-

νισμός, φαινομενικά πολύπλοκος κατά μη αναγώγιμο τρόπο, μπορεί να αναρριχηθεί στο όρος Απίθανο.

Φυσικά, χρειάζεται πολλή δουλειά ακόμα, και είμαι σίγουρος ότι θα τα καταφέρουμε. Αυτή η δουλειά όμως δεν θα γινόταν ποτέ αν οι επιστήμονες έμεναν ικανοποιημένοι με το να απρακτούν «ελλείψει άλλης πρότασης» —στάση την οποία ενθαρρύνει η «θεωρία του ευφυούς σχεδίου». Ένας φανταστικός «θεωρητικός του ευφυούς σχεδίου» ίσως να έστελνε το εξής μήνυμα στους επιστήμονες: «Αν δεν καταλαβαίνετε πώς λειτουργεί κάτι, μη στενοχωριέστε: απλώς παραιτηθείτε και πείτε ότι το έκανε ο Θεός. Δεν γνωρίζετε πώς λειτουργεί η νευρική ώση; Καλώς! Δεν κατανοείτε πώς αποτυπώνονται οι αναμνήσεις στον εγκέφαλο; Θαυμάσια! Προκαλεί αμηχανία η πολυπλοκότητα της φωτοσυνθετικής διαδικασίας; Υπέροχα! Παρακαλώ, μη συνεχίζετε να ασχολείστε με το πρόβλημα· απλώς αφήστε το και επικαλεστείτε τον Θεό. Αγαπητοί επιστήμονες, μην *εργάζεστε* πάνω στα μυστήρια που αντιμετωπίζετε. Φέρτε τα μυστήριά σας σε εμάς, διότι μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε. Μη σπαταλάτε την πολύτιμη άγνοια διαλύοντάς τη με την έρευνα. Χρειαζόμαστε αυτά τα μεγαλειώδη κενά ως τελευταίο καταφύγιο του Θεού». Ο Ιερός Αυγουστίνος το εξέφρασε απερίφραστα: «Υπάρχει άλλη μία μορφή πειρασμού, πολύ πιο επικίνδυνη: η νόσος της περιέργειας. Αυτή μάς ωθεί να ανακαλύψουμε τα μυστικά της Φύσης, εκείνα τα μυστικά που υπερβαίνουν την κατανόησή μας, που δεν μας ωφελούν σε τίποτε και τα οποία ο άνθρωπος δεν πρέπει να επιθυμεί να τα μάθει» (παρατίθεται στο Freeman 2002).

Ένα ακόμα προσφιλές στον Behe παράδειγμα «μη αναγώγιμης πολυπλοκότητας» είναι το ανοσοποιητικό σύστημα. Ας αφήσουμε το δικαστή Jones να συνεχίσει την ιστορία:

> Πράγματι, σε κατ' αντιπαράσταση εξέταση, ο καθηγητής Behe ρωτήθηκε σχετικά με τον ισχυρισμό που διατύπωσε το 1996, ότι η επιστήμη δεν θα έβρισκε ποτέ μια εξελικτική εξήγηση για το ανοσοποιητικό σύστημα. Του παρουσιάστηκαν πενήντα οκτώ δημοσιεύματα ελεγμένα από ειδικούς, εννέα βιβλία και αρκετά κεφάλαια εγχειριδίων ανοσολογίας σχετικά με το ανοσοποιητικό σύστημα· εντούτοις, επέμεινε απλώς ότι αυτά δεν αποτελούσαν επαρκείς ενδείξεις για την εξέλιξη και ότι δεν ήταν «αρκετά ικανοποιητικά».

Ο Behe, εξεταζόμενος από τον Eric Rothschild, βασικό συνήγορο των εναγόντων, υποχρεώθηκε να παραδεχθεί ότι δεν είχε διαβάσει τα περισσότερα από εκείνα τα πενήντα οκτώ άρθρα. Εντελώς κατανοητό, καθότι η ανοσολογία αποτελεί δύσκολη δουλειά. Το λιγότερο συγχωρητέο είναι ότι ο

Behe απέρριψε τη σχετική έρευνα ως «άκαρπη». Ασφαλώς είναι άκαρπη αν στοχεύει στην προπαγάνδα μεταξύ εύπιστων μη ειδικών και πολιτικών, και όχι στην ανακάλυψη σημαντικών αληθειών για τον πραγματικό κόσμο. Αφού άκουσε τον Behe, ο Rothschild συνόψισε εύγλωττα τα αισθήματα που πρέπει να ένιωσε κάθε αμερόληπτος άνθρωπος στην αίθουσα εκείνου του δικαστηρίου:

> Ευτυχώς, υπάρχουν επιστήμονες οι οποίοι διεξάγουν έρευνα αναζητώντας απαντήσεις στο ερώτημα της προέλευσης του ανοσοποιητικού συστήματος [...]. Αποτελεί την άμυνά μας απέναντι σε εξασθενητικές και μοιραίες νόσους. Οι επιστήμονες που έγραψαν εκείνα τα βιβλία και άρθρα μοχθούν στην αφάνεια, χωρίς συγγραφικά δικαιώματα ή δημόσιες ομιλίες. Οι προσπάθειές τους μας βοηθούν να καταπολεμήσουμε και να θεραπεύσουμε σοβαρές ιατρικές καταστάσεις. Αντιθέτως, ο καθηγητής Behe και ολόκληρο το κίνημα του ευφυούς σχεδίου δεν κάνουν τίποτε για να προωθήσουν την επιστημονική ή ιατρική γνώση και παροτρύνουν τις μελλοντικές γενεές επιστημόνων να μη σκοτίζονται.[64]

Ο αμερικανός γενετιστής Jerry Coyne, στην κριτική του βιβλίου τού Behe, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Εάν μας δείχνει κάτι η ιστορία της επιστήμης, αυτό είναι ότι δεν καταλήγουμε πουθενά αν ονοματίσουμε την άγνοιά μας "Θεό"». Στο ίδιο πνεύμα, ένας εύγλωττος χρήστης του Διαδικτύου (σχολιάζοντας σε κάποιο ιστοημερολόγιο το άρθρο που έγραψα με τον Coyne σχετικά με το ευφυές σχέδιο, και το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Guardian*) είπε:

> Γιατί θεωρείται ο Θεός εξήγηση για οτιδήποτε; Δεν είναι· αντίθετα, ισοδυναμεί με πλήρη αδυναμία εξήγησης, με ένα σήκωμα των ώμων, με ένα «δεν ξέρω» φτιασιδωμένο με πνευματικότητα και τελετουργίες. Εάν αποδίδει κανείς κάτι στον Θεό, τούτο σημαίνει γενικά ότι δεν έχει ιδέα επ' αυτού, οπότε το αποδίδει σε ένα άπιαστο, μη γνώσιμο ουράνιο αερικό. Ρωτήστε από πού προέρχεται αυτή η εξήγηση, και πιθανότατα θα πάρετε την αόριστη, ψευδοφιλοσοφική απάντηση ότι υπήρχε ανέκαθεν ή ότι βρίσκεται έξω από τη Φύση. Πράγμα που, φυσικά, δεν εξηγεί τίποτε.[65]

Ο δαρβινισμός αφυπνίζει τη συνείδησή μας και με άλλους τρόπους. Τα εξελιγμένα όργανα, μολονότι συνήθως κομψά και αποτελεσματικά, παρουσιάζουν επίσης εμφανή ελαττώματα —ακριβώς αυτό που θα περιμέναμε αν είχαμε μια εξελικτική ιστορία, και ακριβώς ό,τι δεν θα περιμέναμε αν είχαν

σχεδιαστεί. Έχω εξετάσει σχετικά παραδείγματα σε άλλα βιβλία: το παλίνδρομο λαρυγγικό νεύρο, λόγου χάριν, το οποίο προδίδει την εξελικτική του ιστορία με μια τεράστια και σπάταλη παράκαμψη καθ' οδόν προς τον προορισμό του. Πολλές ανθρώπινες παθήσεις μας —από τους πόνους της μέσης και την κήλη μέχρι την πρόπτωση μήτρας και την ευπάθειά μας σε ιγμορίτιδες— οφείλονται άμεσα στο γεγονός ότι τώρα βαδίζουμε όρθιοι με ένα σώμα το οποίο είχε ωστόσο προσαρμοστεί —σε διάστημα εκατοντάδων εκατομμυρίων ετών— να περπατά στα τέσσερα. Η συνείδησή μας αναπτύσσεται επίσης μέσα από την ωμότητα και τη σπατάλη της φυσικής επιλογής. Οι θηρευτές φαίνονται «σχεδιασμένοι» όμορφα για να συλλαμβάνουν θηράματα, ενώ τα θηράματα φαίνονται «σχεδιασμένα» εξίσου όμορφα για να τους ξεφεύγουν. Με τίνος το μέρος είναι ο Θεός;[66]

Η ανθρωπική αρχή: η πλανητική εκδοχή

Οι θεολόγοι του κενού, οι οποίοι ίσως έχουν εγκαταλείψει την προσπάθεια σχετικά με τα μάτια και τις φτερούγες, τους κινητήρες μαστιγίων και τα ανοσοποιητικά συστήματα, συχνά αποθέτουν τις εναπομένουσες ελπίδες τους στην προέλευση της ζωής. Η ρίζα της εξέλιξης στη μη βιολογική χημεία φαίνεται ότι κατά κάποιον τρόπο συνιστά μεγαλύτερο κενό από οποιαδήποτε επιμέρους μετάβαση κατά τη διάρκεια της κατοπινής εξέλιξης. Και κατά μία έννοια όντως πρόκειται για μεγαλύτερο κενό. Η εν λόγω έννοια όμως είναι εντελώς συγκεκριμένη και δεν αποτελεί παρηγοριά για τους απολογητές της θρησκείας. Η προέλευση της ζωής χρειαζόταν να συμβεί μόνο μία φορά. Επομένως, μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρξε γεγονός εξαιρετικά απίθανο, κατά πολλές τάξεις μεγέθους περισσότερο απίθανο απ' όσο φαντάζονται οι περισσότεροι, όπως θα δείξω στη συνέχεια. Τα μεταγενέστερα εξελικτικά βήματα επαναλαμβάνονται, με παρόμοιους λίγο-πολύ τρόπους, σε εκατομμύρια και εκατομμύρια είδη ανεξάρτητα, συνεχώς και επανειλημμένα μέσα στον γεωλογικό χρόνο. Συνεπώς, για να εξηγήσουμε την εξέλιξη της πολύπλοκης ζωής, δεν μπορούμε να καταφύγουμε στο ίδιο είδος στατιστικού συλλογισμού τον οποίο μπορούμε να εφαρμόσουμε σχετικά με την προέλευση της ζωής. Τα γεγονότα που συνιστούν τη συνηθισμένη εξέλιξη, σε αντίθεση με τη μοναδική απαρχή της (και ίσως λίγες ειδικές περιπτώσεις), δεν πρέπει να ήταν πολύ απίθανα.

Η διάκριση ίσως φαίνεται αινιγματική, γι' αυτό και θα την εξηγήσω περαιτέρω, χρησιμοποιώντας την επονομαζόμενη ανθρωπική αρχή. Η ανθρωπική αρχή ονομάστηκε έτσι από το μαθηματικό Brandon Carter το 1974, και αναπτύχθηκε από τους φυσικούς John Barrow και Frank Tipler στο σχε-

τικό βιβλίο τους.[67] Το ανθρωπικό επιχείρημα εφαρμόζεται συνήθως στο Σύμπαν, και θα αναφερθώ στη συνέχεια σε αυτό. Προς το παρόν θα εφαρμόσω την ιδέα σε μικρότερη, πλανητική κλίμακα: Υπάρχουμε εδώ, στη Γη· επομένως, η Γη πρέπει να συνιστά εκείνο το είδος πλανήτη που έχει την ικανότητα να μας γεννήσει και να μας υποστηρίξει —οσοδήποτε ασυνήθιστο, ή μοναδικό, κι αν είναι αυτό το είδος πλανήτη. Για παράδειγμα, το δικό μας είδος ζωής δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς νερό σε υγρή κατάσταση. Πράγματι, οι εξωβιολόγοι, οι οποίοι αναζητούν ενδείξεις εξωγήινης ζωής, σαρώνουν τους ουρανούς αναζητώντας στην ουσία ίχνη νερού. Γύρω από ένα τυπικό άστρο, όπως ο δικός μας Ήλιος, υπάρχει η επονομαζόμενη «ζώνη της Χρυσομαλλούσας»* —ούτε πολύ θερμή ούτε πολύ ψυχρή, αλλά ακριβώς ό,τι πρέπει— για πλανήτες με νερό σε υγρή κατάσταση. Μια λεπτή λωρίδα τροχιών βρίσκεται ανάμεσα στις πολύ απομακρυσμένες από το άστρο, όπου το νερό παγώνει, και στις πολύ κοντινές, όπου βράζει.

Επίσης, μια φιλική προς τη ζωή τροχιά πρέπει να είναι σχεδόν κυκλική. Αντίθετα, μια έντονα ελλειπτική τροχιά, σαν εκείνη τού προσφάτως ανακαλυφθέντος δέκατου πλανήτη που ονομάστηκε ανεπισήμως Ζήνα,** θα επέτρεπε στην καλύτερη περίπτωση στον πλανήτη να διασχίσει ορμητικά για ελάχιστο χρονικό διάστημα τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας μία φορά κάθε λίγες (γήινες) δεκαετίες ή εκατονταετίες. Η ίδια η Ζήνα δεν εισέρχεται καθόλου στη ζώνη της Χρυσομαλλούσας, ακόμη και όταν βρίσκεται πλησιέστερα στον Ήλιο, πράγμα που συμβαίνει μία φορά κάθε 560 γήινα χρόνια. Η θερμοκρασία του κομήτη τού Halley κυμαίνεται μεταξύ 47 βαθμών Κελσίου στο περιήλιο και −270 βαθμών Κελσίου στο αφήλιο. Η τροχιά της Γης, όπως και όλων των πλανητών, είναι έλλειψη (βρίσκεται πλησιέστερα στον Ήλιο τον Ιανουάριο και μακρύτερα τον Ιούλιο***)· ο κύκλος, ωστόσο, αποτελεί ειδική περίπτωση της έλλειψης, και η τροχιά της Γης προσεγγίζει τόσο πολύ τον κύκλο ώστε ποτέ δεν εξέρχεται από τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας. Η θέση της Γης στο ηλιακό σύστημα ευνοεί την εξέλιξη ζωής και από άλλες απόψεις, που την καθιστούν ακόμη πιο ξεχωριστή: Ο Δίας, ο μεγαλύτερος πλανήτης του ηλιακού μας συστήματος, βρίσκεται στην κατάλληλη θέση ώστε να «αναχαιτίζει» τους αστεροειδείς (ασκώντας τους

* Ζώνη της Χρυσομαλλούσας (Goldilocks): ο κατάλληλος κάθε φορά συνδυασμός συνθηκών (εδώ, για τη ζωή)· η φράση προέρχεται από το παραμύθι *Η Χρυσομαλλούσα και οι τρεις αρκούδες*, όπου η ηρωίδα θέλει το χυλό της «ούτε πολύ καυτό ούτε πολύ κρύο, αλλά ακριβώς όπως πρέπει». (Σ.τ.μ.)

** Επισήμως ονομάστηκε «Έρις». (Σ.τ.μ.)

*** Εάν αυτό σάς εκπλήσσει, ίσως πάσχετε από σοβινισμό του βόρειου ημισφαιρίου, όπως περιγράφεται στη σελ. 140.

βαρυτικές παρέλξεις), οι οποίοι σε διαφορετική περίπτωση θα μας απειλούσαν με θανάσιμες συγκρούσεις. Το μοναδικό και σχετικά μεγάλο φεγγάρι της Γης βοηθά στη σταθεροποίηση του άξονα περιστροφής της[68] και συμβάλλει στην ανάπτυξη ζωής με διάφορους άλλους τρόπους. Ο Ήλιος μας δεν είναι συνηθισμένος: δεν ανήκει —μαζί με ένα άλλο άστρο συνοδό— σε διπλό σύστημα αστέρων, δεσμευμένων σε τροχιές ο ένας γύρω από τον άλλο. Οι διπλοί αστέρες ενδέχεται να έχουν πλανήτες, αλλά οι τροχιές τους πιθανότατα είναι υπερβολικά μεταβλητές με χαοτικό τρόπο, οπότε δεν θα ευνοούν την εξέλιξη ζωής.

Δύο βασικές εξηγήσεις έχουν προταθεί για την ιδιόμορφη φιλικότητα του πλανήτη μας απέναντι στη ζωή: Η θεωρία του σχεδίου ισχυρίζεται ότι ο Θεός δημιούργησε τον Κόσμο, τον τοποθέτησε στη ζώνη της Χρυσομαλλούσας και ρύθμισε σκόπιμα όλες τις λεπτομέρειες προς όφελός μας. Η ανθρωπική προσέγγιση είναι πολύ διαφορετική και έχει μια αμυδρή δαρβινική χροιά. Στη μεγάλη πλειονότητά τους, οι πλανήτες στο Σύμπαν δεν βρίσκονται στις ζώνες της Χρυσομαλλούσας των αντίστοιχων άστρων τους, και έτσι είναι ακατάλληλοι για ζωή. Σε κανέναν από αυτούς δεν υπάρχει ζωή. Οσοδήποτε μικρή κι αν είναι η μειονότητα των πλανητών με τις ακριβώς κατάλληλες συνθήκες για ζωή, εμείς πρέπει αναγκαία να κατοικούμε σε έναν από αυτούς, διότι βρισκόμαστε εδώ και σκεπτόμαστε όλα αυτά.

Παρεμπιπτόντως, οι απολογητές της θρησκείας, κατά πολύ παράξενο τρόπο, αποδέχονται την ανθρωπική αρχή. Για κάποιον ανόητο λόγο, νομίζουν ότι στηρίζει την υπόθεσή τους. Ακριβώς το αντίθετο ισχύει! Η ανθρωπική αρχή, όπως και η φυσική επιλογή, αποτελεί *εναλλακτική υπόθεση* απέναντι στην υπόθεση του σχεδίου. Προσφέρει μια ορθολογική, απαλλαγμένη από οποιαδήποτε θεωρία σχεδίου, εξήγηση του γεγονότος ότι βρισκόμαστε σε μια κατάσταση ευνοϊκή για την ύπαρξή μας. Νομίζω ότι η σύγχυση δημιουργείται στον θρησκευόμενο νου διότι η ανθρωπική αρχή αναφέρεται μόνο στο πλαίσιο του προβλήματος που επιλύει, δηλαδή του γεγονότος ότι ζούμε σε έναν τόπο φιλικό προς τη ζωή. Εκείνο το οποίο δεν συλλαμβάνει ο θρησκευόμενος νους είναι ότι προσφέρονται δύο υποψήφιες λύσεις του προβλήματος. Ο Θεός είναι η μία. Η ανθρωπική αρχή είναι η άλλη. Συνιστούν *εναλλακτικές περιπτώσεις*.

Το νερό σε υγρή κατάσταση είναι αναγκαία συνθήκη για τη ζωή όπως τη γνωρίζουμε, αλλά κάθε άλλο παρά ικανή. Η ζωή πρέπει να δημιουργήθηκε στο νερό, και η προέλευσή της υπήρξε ίσως εξαιρετικά απίθανο συμβάν. Η δαρβινική εξέλιξη προχωρεί απρόσκοπτα αφότου δημιουργήθηκε η ζωή. Αλλά πώς ξεκίνησε η ζωή; Η προέλευση της ζωής ανάγεται στο χημικό γεγονός ή στη σειρά χημικών γεγονότων μέσω των οποίων εμφανίστηκαν για πρώτη φορά οι ζωτικές συνθήκες για τη φυσική επιλογή. Το κυριότερο συ-

στατικό υπήρξε η κληρονομικότητα —είτε το DNA είτε (το πιθανότερο) κάτι που αντιγράφεται όπως το DNA αλλά με μικρότερη ακρίβεια, ίσως το συναφές μόριο του RNA. Άπαξ και υπάρχει το ζωτικό συστατικό —κάποιο είδος γενετικού μορίου—, μπορεί πλέον να επακολουθήσει η αληθινή δαρβινική φυσική επιλογή, και ως τελική συνέπεια αναδύεται η πολύπλοκη ζωή. Αλλά η αυθόρμητη εμφάνιση του πρώτου μορίου κληρονομικότητας κατά τύχη θεωρείται από πολλούς απίθανη. Ίσως είναι απίθανη —πολύ απίθανη, και θα επιμείνω σε αυτό, διότι αποτελεί καίριο ζήτημα τούτου του κεφαλαίου.

Η προέλευση της ζωής αποτελεί αντικείμενο έρευνας που ανθεί, αν και συχνά αφορά εικασίες. Η απαιτούμενη ειδικότητα είναι η χημεία, όχι η δική μου. Παρατηρώ αμέτοχος, γεμάτος περιέργεια, και δεν θα εκπλαγώ εάν, στα επόμενα λίγα χρόνια, οι χημικοί αναφέρουν ότι κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια νέα απαρχή ζωής στο εργαστήριο. Εντούτοις, αυτό δεν έχει συμβεί ακόμα, και προς το παρόν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η πιθανότητα να συμβεί είναι, και πάντα ήταν, εξαιρετικά χαμηλή —μολονότι συνέβη ήδη μία φορά!

Ακριβώς όπως κάναμε με τις τροχιές της ζώνης της Χρυσομαλλούσας, μπορούμε να επισημάνουμε ότι, όσο απίθανη κι αν φαίνεται η προέλευση της ζωής, γνωρίζουμε ότι συνέβη στη Γη καθότι βρισκόμαστε εδώ. Όπως και με τη θερμοκρασία, υπάρχουν πάλι δύο υποθέσεις που φιλοδοξούν να εξηγήσουν τι ακριβώς συνέβη —η υπόθεση του σχεδίου και η επιστημονική, ή «ανθρωπική», υπόθεση. Η προσέγγιση του σχεδίου δέχεται έναν Θεό ο οποίος σκάρωσε σκόπιμα ένα θαύμα, κεραυνοβόλησε την προβιοτική «σούπα» με θεϊκό πυρ και εγκαινίασε τη μεγαλειώδη σταδιοδρομία τού DNA ή κάποιου ισοδύναμου μορίου.

Και πάλι, όπως με τη ζώνη της Χρυσομαλλούσας, η ανθρωπική αρχή προβάλλει ως εναλλακτική λύση έναντι στην υπόθεση του σχεδίου για λόγους στατιστικής. Οι επιστήμονες επικαλούνται τη μαγεία των μεγάλων αριθμών: Έχει υπολογιστεί ότι στον Γαλαξία μας υπάρχουν από 1 δισεκατομμύριο έως 30 δισεκατομμύρια πλανήτες, και περίπου 100 δισεκατομμύρια γαλαξίες στο Σύμπαν. Αν αφαιρέσουμε λίγα μηδενικά για λόγους απλής σωφροσύνης, το 1 δισεκατομμύριο δισεκατομμύρια (10^{18}) αποτελεί συντηρητική εκτίμηση για τον αριθμό των διαθέσιμων πλανητών στο Σύμπαν. Τώρα, ας υποθέσουμε ότι η προέλευση της ζωής, η αυθόρμητη ανάδυση κάποιου ισοδύναμου μορίου τού DNA, υπήρξε όντως ένα εξωφρενικά απίθανο γεγονός. Ας υποθέσουμε ότι ήταν τόσο απίθανο ώστε συνέβη μόνο σε έναν πλανήτη ανά 1 δισεκατομμύριο πλανήτες. Κι όμως... ακόμη και με τέτοιες παράλογα μικρές πιθανότητες, η ζωή θα πρέπει να έχει εμφανιστεί σε 1 δισεκατομμύριο πλανήτες —ένας από τους οποίους, φυσικά, είναι η Γη.[69]

Τούτο το συμπέρασμα είναι τόσο εκπληκτικό ώστε θα το επαναλάβω: Ακόμη κι αν οι πιθανότητες να αναδυθεί ζωή αυθόρμητα σε έναν πλανήτη είναι 1 προς 1.000.000.000, αυτό το εξωφρενικά απίθανο γεγονός θα συνέβαινε σε ένα δισεκατομμύριο πλανήτες. Η περίπτωση να βρούμε οποιονδήποτε πλανήτη με ζωή μέσα σε αυτό το δισεκατομμύριο θυμίζει βελόνα στον αχυρώνα. Εντούτοις, δεν χρειάζεται να καταβάλουμε προσπάθεια για να βρούμε τη βελόνα, διότι (η ανθρωπική αρχή πάλι) οποιαδήποτε όντα ικανά να ψάξουν πρέπει αναγκαία να κάθονται ήδη πάνω σε μια από αυτές τις εκπληκτικά σπάνιες βελόνες, οπότε δεν χρειάζεται καν να ψάξουν!

Κάθε δήλωση σχετικά με πιθανότητες γίνεται βάσει ενός ορισμένου επιπέδου άγνοιας. Εάν αγνοούμε τα πάντα σχετικά με κάποιον πλανήτη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πιθανότητα να εμφανιστεί ζωή σε αυτόν είναι, έστω, 1 προς 1.000.000.000. Εάν όμως συμπεριλάβουμε κάποιες νέες υποθέσεις στις εκτιμήσεις μας, τα πράγματα αλλάζουν. Ένας συγκεκριμένος πλανήτης ίσως έχει κάποιες ξεχωριστές ιδιότητες, πιθανόν μια ειδική κατανομή περιεκτικότητας στοιχείων στα πετρώματά του, οι οποίες αυξάνουν τις πιθανότητες να αναδυθεί ζωή. Μερικοί πλανήτες, με άλλα λόγια, είναι περισσότερο «γεωειδείς» απ' ό,τι άλλοι. Η ίδια η Γη, φυσικά, είναι ιδιαίτερα γεωειδής! Τούτο θα πρέπει να ενθαρρύνει τους χημικούς μας που προσπαθούν να αναπαραγάγουν το γεγονός στο εργαστήριο, διότι το καθιστά λιγότερο απίθανο. Ο προηγούμενος υπολογισμός μου, ωστόσο, έδειξε ότι ακόμη και ένα χημικό μοντέλο με πολύ μικρές πιθανότητες επιτυχίας, της τάξεως του 1 προς 1.000.000.000, θα προέβλεπε την εμφάνιση ζωής σε ένα δισεκατομμύριο πλανήτες στο Σύμπαν. Και η γοητεία της ανθρωπικής αρχής έγκειται στο ότι μας λέει, σε αντίθεση με τη διαίσθηση, ότι ένα χημικό μοντέλο χρειάζεται απλώς να προβλέψει ότι θα εμφανιστεί ζωή σε έναν πλανήτη μεταξύ ενός δισεκατομμυρίου δισεκατομμυρίων πλανητών για να μας προσφέρει μια καλή και πλήρως ικανοποιητική εξήγηση για την ύπαρξη ζωής εδώ. Δεν πιστεύω καθόλου ότι η εμφάνιση ζωής υπήρξε στην πραγματικότητα τόσο απίθανη. Θεωρώ ότι σίγουρα αξίζει να δαπανάμε χρήματα στην προσπάθεια αναπαραγωγής του γεγονότος στο εργαστήριο και —για τους ίδιους λόγους— στο πρόγραμμα SETI, διότι πιστεύω στην πιθανότητα ύπαρξης ευφυών όντων αλλού.

Ακόμη κι αν δεχτούμε τις πλέον απαισιόδοξες εκτιμήσεις για την πιθανότητα αυθόρμητης εμφάνισης της ζωής, το στατιστικό αυτό επιχείρημα αποκλείει εντελώς τη σκέψη ότι πρέπει να υποθέσουμε ένα σχέδιο για να καλύψουμε το κενό. Από όλα τα φαινομενικά κενά στην εξελικτική ιστορία, το κενό της προέλευσης της ζωής μπορεί να φαίνεται αγεφύρωτο σε εγκεφάλους ρυθμισμένους να εκτιμούν την πιθανότητα και το ρίσκο σε καθημερινή κλίμακα. Εντούτοις, ακόμη και ένα τόσο μεγάλο κενό σαν αυτό

καλύπτεται εύκολα από την επιστήμη, η οποία λαμβάνει υπόψη της τη στατιστική, ενώ η ίδια η στατιστική επιστήμη αποκλείει έναν θείο Δημιουργό στη βάση του «Έσχατου Μπόινγκ 747» που συναντήσαμε προηγουμένως.

Τώρα όμως ας επιστρέψουμε στο ενδιαφέρον ζήτημα με το οποίο ξεκινήσαμε τούτη την ενότητα. Ας υποθέσουμε ότι κάποιος προσπαθεί να εξηγήσει το γενικό φαινόμενο της βιολογικής προσαρμογής με τον τρόπο που αντιμετωπίσαμε την προέλευση της ζωής: με την παραπομπή στον τεράστιο αριθμό διαθέσιμων πλανητών. Ξέρουμε από την παρατήρηση ότι κάθε είδος, και κάθε όργανο που μελετήθηκε ποτέ εντός κάθε είδους, είναι καλό σε αυτό που κάνει. Οι φτερούγες των πτηνών, των μελισσών και των νυχτερίδων προσφέρονται για την πτήση. Οι οφθαλμοί προσφέρονται για την όραση. Τα φύλλα προσφέρονται για τη φωτοσύνθεση. Ζούμε σε έναν πλανήτη όπου μας περιβάλλουν ίσως 10 εκατομμύρια είδη, το καθένα από τα οποία επιδεικνύει ανεξάρτητα μια ισχυρή επίφαση φαινομενικού σχεδίου. Κάθε είδος είναι καλά προσαρμοσμένο στον ιδιαίτερο τρόπο ζωής του. Θα μπορούσαμε άραγε να βασιστούμε στο επιχείρημα του «τεράστιου αριθμού πλανητών» για να εξηγήσουμε όλες αυτές τις διαφορετικές επιφάσεις σχεδίου; Όχι, δεν θα μπορούσαμε· επαναλαμβάνω *όχι*. Να μην το διανοηθείτε καν. Αυτό είναι σημαντικό, διότι βρίσκεται στο επίκεντρο της σοβαρότερης παρανόησης σχετικά με το δαρβινισμό.

Δεν έχει σημασία με πόσους πλανήτες μπορούμε να παίξουμε· η τύχη ποτέ δεν θα μπορέσει να εξηγήσει την πλούσια ποικιλότητα της έμβιας πολυπλοκότητας πάνω στη Γη με τον ίδιο τρόπο που την επικαλεστήκαμε για να εξηγήσουμε την αρχική εμφάνιση της ζωής στον πλανήτη μας. Η εξέλιξη της ζωής συνιστά εντελώς διαφορετική περίπτωση από την προέλευση της ζωής, διότι, επαναλαμβάνω, η προέλευση της ζωής υπήρξε (ή μπορούσε να είναι) ένα μοναδικό γεγονός που χρειάστηκε να συμβεί μόνο μία φορά. Από την άλλη, η προσαρμογή των ειδών στα ιδιαίτερα περιβάλλοντά τους έχει πολλές όψεις και πραγματοποιείται συνεχώς.

Είναι σαφές ότι εδώ στη Γη έχουμε να κάνουμε με μια γενικευμένη διαδικασία βελτιστοποίησης βιολογικών ειδών, μια διαδικασία η οποία εκτυλίσσεται σε ολόκληρο τον πλανήτη, σε όλες τις ηπείρους και τα νησιά, και κάθε στιγμή. Μπορούμε με ασφάλεια να προβλέψουμε ότι, εάν περιμένουμε άλλα 10 εκατομμύρια χρόνια, πολλά εντελώς νέα είδη θα είναι εξίσου καλά προσαρμοσμένα στον τρόπο ζωής τους όσο τα σημερινά. Πρόκειται για επαναλαμβανόμενο, προβλέψιμο, πολλαπλό φαινόμενο, και όχι για κάποια στατιστική τύχη που την αναγνωρίζουμε εκ των υστέρων. Χάρη δε στον Δαρβίνο, γνωρίζουμε πώς επιτυγχάνεται: με τη φυσική επιλογή.

Η ανθρωπική αρχή αδυνατεί να εξηγήσει τις ποικίλες λεπτομέρειες των έμβιων όντων. Χρειαζόμαστε πράγματι τον ισχυρό γερανό του Δαρβίνου για

να εξηγήσουμε τη βιοποικιλότητα στη Γη, και ιδιαίτερα την πειστική επίφαση σχεδίου. Η προέλευση της ζωής, αντιθέτως, βρίσκεται έξω από την εμβέλεια του συγκεκριμένου γερανού, διότι η φυσική επιλογή δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς αυτή. Σε τούτο το σημείο υπεισέρχεται η ανθρωπική αρχή. Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τη μοναδική απαρχή της ζωής υποθέτοντας έναν πολύ μεγάλο αριθμό πλανητικών ευκαιριών. Άπαξ και υπάρξει η αρχική αυτή καλή τύχη —και η ανθρωπική αρχή μάς την εγγυάται αποφασιστικά—, η φυσική επιλογή αναλαμβάνει τα υπόλοιπα: η φυσική επιλογή δεν αποτελεί ούτε κατά διάνοια ζήτημα τύχης.

Εντούτοις, είναι πιθανό η προέλευση της ζωής να μην αποτελεί το μοναδικό μεγάλο κενό στην ιστορία της εξέλιξης που γεφυρώνεται από απλή τύχη, δικαιολογημένη βάσει της ανθρωπικής αρχής. Για παράδειγμα, ο συνάδελφός μου Mark Ridley στο βιβλίο του *Mendel's Demon* (Ο δαίμονας του Mendel) —το οποίο μετονομάστηκε κατά περιττό και παραπλανητικό τρόπο σε *The Cooperative Gene* (Το συνεργατικό γονίδιο) από τους αμερικανούς εκδότες του— έχει προτείνει ότι η προέλευση του ευκαρυωτικού κυττάρου (του δικού μας είδους κυττάρου, με έναν πυρήνα και διάφορα άλλα σύνθετα χαρακτηριστικά όπως τα μιτοχόνδρια, τα οποία δεν υπάρχουν στα βακτήρια) υπήρξε ακόμη πιο κοσμοϊστορικό, δύσκολο και στατιστικά απίθανο βήμα απ' ό,τι η προέλευση της ζωής. Η προέλευση της συνείδησης αποτελεί πιθανόν ένα άλλο μεγάλο κενό του οποίου η γεφύρωση υπήρξε εξίσου απίθανη. Παρόμοια γεγονότα που συμβαίνουν άπαξ διά παντός θα μπορούσαν ίσως να εξηγηθούν από την ανθρωπική αρχή με τον ακόλουθο τρόπο: Σε δισεκατομμύρια πλανήτες έχει αναπτυχθεί ζωή σε επίπεδο βακτηρίων, αλλά μόνο ένα κλάσμα από τις εν λόγω μορφές ζωής κατόρθωσε να υπερβεί το κενό και να φτάσει στο ευκαρυωτικό κύτταρο. Και από αυτές, ένα ακόμη μικρότερο κλάσμα κατόρθωσε να διαβεί τον τελευταίο Ρουβίκωνα και να φτάσει στη συνείδηση. Εάν αμφότερα τούτα τα γεγονότα συνέβησαν άπαξ διά παντός, τότε δεν έχουμε να κάνουμε με μια πανταχού παρούσα *διαδικασία* για τα πάντα, όπως συμβαίνει με τη συνηθισμένη, κοινή βιολογική προσαρμογή. Η ανθρωπική αρχή ορίζει ότι, εφόσον είμαστε ζωντανοί, αποτελούμαστε από ευκαρυωτικά κύτταρα και διαθέτουμε συνείδηση, τότε ο πλανήτης μας πρέπει να είναι ένας από εκείνους τους πολύ σπάνιους πλανήτες που έχει γεφυρώσει και τα τρία κενά.

Η φυσική επιλογή λειτουργεί επειδή συνιστά έναν σωρευτικό μονόδρομο προς τη βελτίωση. Χρειάζεται κάποια τύχη για να ξεκινήσει, και η ανθρωπική αρχή με την επίκληση του «1 δισεκατομμυρίου πλανητών» τής αναγνωρίζει αυτή την τύχη. Πιθανόν λίγα μεταγενέστερα κενά στην ιστορία της εξέλιξης χρειάζονται επίσης μεγάλες δόσεις τύχης, με ανθρωπική αιτιολόγηση. Αλλά οτιδήποτε άλλο κι αν πούμε, το *σχέδιο* ασφαλώς δεν λει-

τουργεί ως εξήγηση της ζωής, διότι σε τελική ανάλυση δεν είναι σωρευτικό και συνεπώς εγείρει περισσότερα προβλήματα απ' όσα απαντά —μας οδηγεί πίσω στην άπειρη αναδρομή του Έσχατου Μπόινγκ 747.

Ζούμε σε έναν πλανήτη φιλικό προς το δικό μας είδος ζωής, και είδαμε δύο λόγους για αυτό. Ο ένας είναι ότι η ζωή έχει εξελιχθεί ώστε να ευδοκιμεί στις συνθήκες που προσφέρει ο πλανήτης. Τούτο συμβαίνει λόγω της φυσικής επιλογής. Ο άλλος λόγος βασίζεται στην ανθρωπική αρχή. Υπάρχουν δισεκατομμύρια πλανήτες στο Σύμπαν και, οσοδήποτε μικρή κι αν είναι η μειονότητα των πλανητών που ευνοούν την εξέλιξη, ο πλανήτης μας υποχρεωτικά πρέπει να είναι ένας από αυτούς. Τώρα έφτασε η στιγμή να εφαρμόσουμε την ανθρωπική αρχή σε ένα πρωιμότερο στάδιο: από τη βιολογία πίσω στην κοσμολογία.

Η ανθρωπική αρχή: η κοσμολογική εκδοχή

Δεν ζούμε μόνο σε έναν φιλικό πλανήτη αλλά και σε ένα φιλικό Σύμπαν. Το γεγονός της ύπαρξής μας συνεπάγεται ότι οι νόμοι της φυσικής πρέπει να είναι αρκετά φιλικοί για να επιτρέπουν την ανάδυση ζωής. Δεν είναι τυχαίο που βλέπουμε άστρα όταν κοιτάζουμε τον νυχτερινό ουρανό, διότι τα άστρα αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξη των περισσότερων χημικών στοιχείων —και χωρίς τη χημεία δεν μπορεί να υπάρξει ζωή. Οι φυσικοί έχουν υπολογίσει ότι, εάν οι νόμοι και οι φυσικές σταθερές ήταν έστω και ελάχιστα διαφορετικά, το Σύμπαν θα είχε εξελιχθεί με τρόπο που θα καθιστούσε τη ζωή αδύνατη. Αυτό το εκφράζουν με διαφορετικούς τρόπους, αλλά το συμπέρασμα παραμένει πάντοτε σχεδόν το ίδιο. Ο Martin Rees, στο βιβλίο του *Just Six Numbers* (Μόνο έξι αριθμοί),* απαριθμεί έξι θεμελιώδεις σταθερές, οι οποίες θεωρείται ότι ισχύουν σε όλο το Σύμπαν. Καθένας από αυτούς τους έξι αριθμούς έχει ρυθμιστεί πολύ λεπτά, με την έννοια ότι, εάν ήταν ελαφρώς διαφορετικός, το Σύμπαν θα ήταν εντελώς διαφορετικό και πιθανότατα καθόλου φιλικό απέναντι στη ζωή.**

* Ελληνική έκδοση: Κάτοπτρο, 2001. (Σ.τ.μ.)

** Λέω «πιθανότατα», εν μέρει επειδή δεν γνωρίζουμε πόσο διαφορετικές μπορεί να είναι οι ξένες μορφές ζωής, και εν μέρει διότι ενδέχεται να διαπράξουμε σφάλμα εάν θεωρήσουμε μόνο τις συνέπειες από την αλλαγή μίας σταθεράς κάθε φορά. Άραγε μπορεί κάποιοι άλλοι *συνδυασμοί* τιμών των έξι αριθμών να είναι φιλικοί απέναντι στη ζωή, με τρόπους που δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε εάν εξετάζουμε την αλλαγή ενός μόνο αριθμού κάθε φορά; Εντούτοις, χάριν απλότητας, θα συνεχίσω να θεωρώ τη λεπτή, ως φαίνεται, ρύθμιση των θεμελιωδών σταθερών μεγάλο ερώτημα που απαιτεί εξήγηση.

Μεταξύ των έξι αριθμών τού Rees συγκαταλέγεται και το μέγεθος της επονομαζόμενης «ισχυρής» πυρηνικής δύναμης —της δύναμης που συνδέει τα συστατικά ενός ατομικού πυρήνα και η οποία πρέπει να υπερνικηθεί κατά τη σχάση του ατόμου. Το μέτρο της, συμβολιζόμενο με ε, εκφράζει το ποσοστό της μάζας ενός πυρήνα υδρογόνου η οποία μετατρέπεται σε ενέργεια κατά την παραγωγή ηλίου μέσω σύντηξης υδρογόνου. Η τιμή αυτού του αριθμού στο Σύμπαν μας είναι 0,007 —φαίνεται ότι πρέπει οπωσδήποτε να προσεγγίζει πολύ τη συγκεκριμένη τιμή προκειμένου να καθίσταται δυνατή οποιαδήποτε χημεία (η οποία αποτελεί προϋπόθεση της ζωής). Η γνωστή μας χημεία συνίσταται στο συνδυασμό και ανασυνδυασμό των περίπου ενενήντα στοιχείων του περιοδικού πίνακα που απαντούν στη Φύση. Το υδρογόνο είναι το απλούστερο και πιο κοινό στοιχείο. Σε τελική ανάλυση, όλα τα άλλα χημικά στοιχεία στο Σύμπαν σχηματίζονται από το υδρογόνο μέσω πυρηνικής σύντηξης. Η πυρηνική σύντηξη είναι μια δύσκολη διαδικασία, η οποία εκτυλίσσεται στις εξαιρετικά θερμές συνθήκες στο εσωτερικό των άστρων (και στις βόμβες υδρογόνου). Τα σχετικώς μικρά άστρα, όπως ο Ήλιος μας, μπορούν να παρασκευάσουν μόνο ελαφρά στοιχεία —όπως ήλιο, το δεύτερο ελαφρότερο στοιχείο στον περιοδικό πίνακα μετά το υδρογόνο. Απαιτούνται μεγαλύτερα και θερμότερα άστρα για την ανάπτυξη των υψηλών θερμοκρασιών που είναι αναγκαίες για την παρασκευή βαρύτερων στοιχείων, μέσα σε μια χιονοστιβάδα αντιδράσεων πυρηνικής σύντηξης· τις σχετικές λεπτομέρειες είχαν επεξεργαστεί ο Fred Hoyle και δύο συνάδελφοί του (επίτευγμα για το οποίο, κατά μυστηριώδη τρόπο, δεν απονεμήθηκε το βραβείο Νόμπελ και στον Hoyle αλλά μόνο στους άλλους δύο). Αυτά τα μεγάλα άστρα μπορούν να εκραγούν ως υπερκαινοφανείς αστέρες (σουπερνόβα), σκορπίζοντας τα υλικά τους —συμπεριλαμβανομένων των στοιχείων του περιοδικού πίνακα— σε νέφη σκόνης. Τα νέφη σκόνης τελικά συμπυκνώνονται σχηματίζοντας νέα άστρα και πλανήτες, όπως ο δικός μας. Για αυτό το λόγο, η Γη διαθέτει άφθονα στοιχεία εκτός από το πανταχού παρόν υδρογόνο: στοιχεία χωρίς τα οποία η χημεία —και η ζωή— θα ήταν αδύνατη.

Πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός ότι η τιμή της ισχυρής πυρηνικής δύναμης συνιστά κρίσιμο παράγοντα προκειμένου να προσδιοριστεί μέχρι ποιο σημείο μέσα στον περιοδικό πίνακα μπορεί να φτάσει η χιονοστιβάδα της πυρηνικής σύντηξης. Αν η ισχυρή πυρηνική δύναμη ήταν πολύ μικρή, έστω 0,006 αντί για 0,007, το Σύμπαν δεν θα περιείχε τίποτε άλλο εκτός από υδρογόνο, και δεν θα προέκυπτε καμία ενδιαφέρουσα χημεία. Εάν πάλι ήταν πολύ μεγάλη, έστω 0,008, όλο το υδρογόνο θα είχε παραγάγει μέσω σύντηξης βαρύτερα στοιχεία. Εντούτοις, μια χημεία χωρίς υδρογόνο δεν θα μπορούσε να παραγάγει τη ζωή που ξέρουμε, διότι

καταρχάς δεν θα υπήρχε νερό. Η τιμή λοιπόν τού *ε* —το 0,007— έχει ρυθμιστεί με εξαιρετική ακρίβεια ώστε να επιτρέπει την παραγωγή όλων εκείνων των χημικών στοιχείων που απαιτούνται για μια ενδιαφέρουσα και ζωογόνο χημεία.

Δεν θα ασχοληθώ με τους υπόλοιπους από τους έξι αριθμούς τού Rees, αφού το συμπέρασμα είναι το ίδιο: στον καθένα αντιστοιχεί μια αυστηρά καθορισμένη περιοχή τιμών, έξω από την οποία η ζωή δεν θα ήταν δυνατή. Τι πρέπει να πούμε για αυτό; Και πάλι, έχουμε αφενός την απάντηση του θεϊστή και αφετέρου την απάντηση βάσει της ανθρωπικής αρχής. Ο θεϊστής ισχυρίζεται ότι ο Θεός, όταν δημιουργούσε το Σύμπαν, ρύθμισε τις θεμελιώδεις σταθερές έτσι ώστε η καθεμιά να ευνοεί την εμφάνιση ζωής —σαν να είχε μπροστά Του έξι κουμπιά που τα γύριζε προσεκτικά. Όπως πάντα, η απάντηση του θεϊστή είναι κάθε άλλο παρά ικανοποιητική, διότι αφήνει ανεξήγητη την ύπαρξη του Θεού. Ένας Θεός ικανός να δώσει αυτές τις τιμές στους έξι αριθμούς πρέπει να είναι τουλάχιστον εξίσου απίθανος όσο και ο ίδιος ο συνδυασμός που προκύπτει με τη λεπτή ρύθμιση των αριθμών· όντως είναι πολύ απίθανος —και αυτό βεβαίως συνιστά τη βάση όλης της συζήτησής μας. Έπεται ότι η απάντηση του θεϊστή δεν συμβάλλει καθόλου στη λύση του προβλήματός μας. Δεν έχω άλλη επιλογή από το να την απορρίψω, ενώ ταυτόχρονα απορώ με το πλήθος των ανθρώπων που αδυνατούν να δουν το πρόβλημα και δείχνουν ικανοποιημένοι με το επιχείρημα του «θεϊκού χειριστή κουμπιών».

Ίσως η ψυχολογική αιτία αυτής της εκπληκτικής τύφλωσης να σχετίζεται με το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι δεν έχουν επίγνωση, όπως έχουν οι βιολόγοι, της φυσικής επιλογής και της ικανότητάς της να δαμάζει το απίθανο. Ο J. Anderson Thomson, ως εξελικτικός ψυχίατρος, μου υποδεικνύει έναν επιπλέον λόγο: την τάση όλων μας προς την προσωποποίηση άψυχων αντικειμένων ως ενεργών παραγόντων. Όπως λέει, έχουμε μάλλον την τάση να εκλαμβάνουμε μια σκιά ως διαρρήκτη παρά ένα διαρρήκτη ως σκιά. Μια λανθασμένη θετική απόκριση μπορεί να είναι απλώς σπατάλη χρόνου. Μια λανθασμένη αρνητική απόκριση μπορεί να είναι μοιραία. Σε κάποια επιστολή του, διατύπωσε τη σκέψη ότι, στο προγονικό μας παρελθόν, η μεγαλύτερη πρόκληση από το περιβάλλον μας προερχόταν από τις μεταξύ μας σχέσεις. «Αυτό μας κληροδότησε την αυθαίρετη παραδοχή, και συχνά το φόβο, της ανθρώπινης πρόθεσης. Δυσκολευόμαστε πολύ να αναγνωρίσουμε οτιδήποτε άλλο εκτός από *ανθρώπινες* αιτιακές σχέσεις». Αυτό το γενικεύσαμε, εντελώς φυσικά, σε θεία πρόθεση. Θα επανέλθω στη γοητεία των «ενεργών παραγόντων» στο Κεφάλαιο 5.

Οι βιολόγοι έχουν αυξημένη επίγνωση της δυνατότητας της φυσικής επιλογής να εξηγεί την ανάδυση απίθανων γεγονότων· συνεπώς, μάλλον

δεν τους ικανοποιεί οποιαδήποτε θεωρία αποφεύγει εντελώς το πρόβλημα της απιθανότητας. Και η θεϊστική απάντηση στο αίνιγμα της απιθανότητας αποτελεί απροκάλυπτη υπεκφυγή. Συνιστά κάτι περισσότερο από επαναδιατύπωση του προβλήματος: είναι η τραγελαφική διόγκωσή του. Ας στραφούμε, λοιπόν, στην εναλλακτική λύση της ανθρωπικής αρχής. Σύμφωνα με την ανθρωπική απάντηση, στην πλέον γενική μορφή της, μπορούμε να συζητάμε το ζήτημα μόνο σε εκείνο το είδος σύμπαντος το οποίο υπήρξε ικανό να μας παραγάγει. Η ύπαρξή μας, επομένως, ορίζει ότι οι θεμελιώδεις φυσικές σταθερές έπρεπε να εμπίπτουν στις αντίστοιχες ευνοϊκές για τη ζωή «ζώνες της Χρυσομαλλούσας». Διάφοροι φυσικοί ασπάζονται διαφορετικούς τύπους ανθρωπικών λύσεων στο αίνιγμα της ύπαρξής μας.

Κάποιοι περισσότερο «προσγειωμένοι» φυσικοί διατείνονται ότι, καταρχάς, τα έξι «κουμπιά» δεν θα μπορούσαν ποτέ να γυρίζουν ελεύθερα. Όταν τελικά φτάσουμε στην πολυπόθητη Θεωρία των Πάντων, θα δούμε ότι οι έξι καίριοι αριθμοί αλληλεξαρτώνται ή εξαρτώνται από κάτι άλλο, άγνωστο προς το παρόν, με τρόπους που σήμερα δεν μπορούμε να φανταστούμε. Θα προκύψει ίσως ότι οι εν λόγω αριθμοί είναι περισσότερο ελεύθεροι να μεταβάλλονται απ' ό,τι ο λόγος της περιφέρειας του κύκλου προς τη διάμετρό του. Θα προκύψει ότι ο τρόπος ύπαρξης του Σύμπαντος είναι μοναδικός. Όχι μόνο δεν χρειάζεται να υπάρχει ένας Θεός για να στρέφει τα έξι κουμπιά, αλλά δεν υπάρχουν καν τέτοια κουμπιά.

Άλλοι φυσικοί (πιθανότατα και ο ίδιος ο Martin Rees) δεν μένουν ικανοποιημένοι με αυτό, και νομίζω ότι συμφωνώ μαζί τους. Πράγματι, είναι πολύ πιθανό να υπάρχει μόνο ένας δυνατός τρόπος ύπαρξης του Σύμπαντος. Γιατί όμως αυτός ο μοναδικός τρόπος έπρεπε να συνιστά ένα τέτοιο πλαίσιο για την εξέλιξή μας τελικά; Γιατί να είναι εκείνο το είδος σύμπαντος που σχεδόν φαίνεται ότι —κατά την έκφραση του θεωρητικού φυσικού Freeman Dyson— «πρέπει να γνώριζε ότι θα ερχόμασταν εμείς»; Ο φιλόσοφος John Leslie χρησιμοποιεί την αναλογία ενός καταδικασμένου σε θάνατο διά τυφεκισμού: Είναι πιθανό να αστοχήσουν και οι δέκα άντρες του εκτελεστικού αποσπάσματος. Εκ των υστέρων, ο επιζήσας, αναλογιζόμενος την καλή του τύχη, μπορεί να πει χαρούμενα: «Λοιπόν, αστόχησαν όλοι, αλλιώς δεν θα βρισκόμουν εδώ να το σκέπτομαι». Δικαιολογημένα, ωστόσο, θα μπορούσε να αναρωτηθεί γιατί αστόχησαν όλοι, και να παίξει με την υπόθεση ότι είχαν δωροδοκηθεί ή ότι ήταν μεθυσμένοι.

Αυτή η αντίρρηση μπορεί να αντιμετωπιστεί με την πρόταση —την οποία υποστηρίζει ο ίδιος ο Martin Rees— ότι υπάρχουν πολλά σύμπαντα, τα οποία, όπως οι φυσαλίδες του αφρού, συγκροτούν ένα «πολυσύμπαν» (multiverse) ή «μεγασύμπαν» (megaverse), όπως προτιμά να το ονομάζει ο

Leonard Susskind.* Οι νόμοι και οι σταθερές καθενός από τα σύμπαντα, όπως το δικό μας παρατηρήσιμο Σύμπαν, είναι παράγωγοι νόμοι. Το πολυσύμπαν συνολικά διαθέτει πολλά εναλλακτικά σύνολα παράγωγων νόμων. Η ανθρωπική αρχή παρεμβαίνει για να εξηγήσει ότι πρέπει να βρισκόμαστε σε ένα από εκείνα τα σύμπαντα (μια μειονότητα πιθανώς) των οποίων οι νόμοι συνέβη να ευνοούν τελικά την εξέλιξή μας και άρα το γεγονός ότι αναλογιζόμαστε το πρόβλημα.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα εκδοχή της θεωρίας του πολυσύμπαντος προκύπτει από σκέψεις σχετικά με την τελική μοίρα του Σύμπαντός μας. Εξαρτώμενο από τις τιμές αριθμών όπως οι έξι σταθερές τού Martin Rees, το Σύμπαν μας ίσως προορίζεται να διαστέλλεται επ' αόριστον ή μπορεί να σταθεροποιηθεί σε μια κατάσταση ισορροπίας ή η διαστολή πιθανόν να αντιστραφεί σε συστολή, με αποκορύφωμα την επονομαζόμενη «Μεγάλη Σύνθλιψη». Σύμφωνα με κάποια μοντέλα Μεγάλης Σύνθλιψης, το Σύμπαν τότε θα αρχίσει να διαστέλλεται και πάλι κ.ο.κ., επ' αόριστον σε έναν περιοδικό κύκλο —έστω, 20 δισεκατομμυρίων ετών. Το Καθιερωμένο Μοντέλο του Σύμπαντός μας λέει ότι ο ίδιος ο χρόνος, μαζί και ο χώρος, άρχισε με τη Μεγάλη Έκρηξη, περίπου πριν από 13 δισεκατομμύρια χρόνια. Το μοντέλο των επαναλαμβανόμενων Μεγάλων Συνθλίψεων τροποποιεί αυτή την απόφανση: ο δικός μας χρόνος και χώρος όντως ξεκίνησε κατά τη δική μας Μεγάλη Έκρηξη, αλλά αυτή δεν ήταν παρά η τελευταία μιας μακράς σειράς Μεγάλων Εκρήξεων, η καθεμιά εκ των οποίων προκλήθηκε από τη Μεγάλη Σύνθλιψη στην οποία κατέληξε το προηγούμενο σύμπαν της σειράς. Κανείς δεν κατανοεί τι ακριβώς συμβαίνει σε χωροχρονικές ανωμαλίες όπως η Μεγάλη Έκρηξη, οπότε δεν αποκλείεται οι νόμοι και οι σταθερές να επαναπροσδιορίζονται κάθε φορά σε νέες τιμές. Εάν διαρκώς λαμβάνουν χώρα τέτοιοι επαναλαμβανόμενοι κύκλοι έκρηξης-διαστολής-συστολής-σύνθλιψης, τότε θα έχουμε μάλλον μια σειραϊκή και όχι παράλληλη εκδοχή του πολυσύμπαντος. Για άλλη μία φορά, η ανθρωπική αρχή εκτελεί το εξηγητικό της καθήκον: Από όλα τα σύμπαντα της σειράς, μόνο σε μια μειονότητα «τα κουμπιά επιλογής» είναι ρυθμισμένα σε βιογενετικές συνθήκες. Και, φυσικά, το παρόν Σύμπαν πρέπει να ανήκει σε αυτή τη μειονότητα, διότι βρισκόμαστε μέσα του. Όπως προκύπτει, η σειραϊκή τούτη εκδοχή του πολυσύμπαντος πρέπει να θεωρηθεί σήμερα λιγότερο πιθανή απ' ό,τι

* Ο Susskind (2006) συνηγορεί με θαυμάσιο τρόπο υπέρ της ανθρωπικής αρχής στο μεγασύμπαν. Λέει ότι οι περισσότεροι φυσικοί μισούν αυτή την ιδέα. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί. Προσωπικά τη θεωρώ όμορφη —ίσως επειδή η συνείδησή μου έχει αφυπνιστεί από τον Δαρβίνο.

άλλοτε, διότι πρόσφατες ενδείξεις αρχίζουν να μας απομακρύνουν από το μοντέλο της Μεγάλης Σύνθλιψης. Τώρα πλέον φαίνεται ότι το Σύμπαν μας είναι προορισμένο να διαστέλλεται για πάντα.

Ένας άλλος θεωρητικός φυσικός, ο Lee Smolin, έχει αναπτύξει μια ελκυστικά δαρβινική παραλλαγή της θεωρίας του πολυσύμπαντος, η οποία περιλαμβάνει τόσο σειραϊκά όσο και παράλληλα στοιχεία. Η ιδέα τού Smolin, η οποία εκτίθεται στο βιβλίο του *The Life of the Cosmos* (Η ζωή του Κόσμου), στηρίζεται στη θεωρία ότι θυγατρικά σύμπαντα γεννιούνται από μητρικά σύμπαντα, όχι σε μια καθολική Μεγάλη Σύνθλιψη αλλά πιο τοπικά, σε μαύρες τρύπες. Ο Smolin εδώ προσθέτει μια μορφή κληρονομικότητας: οι θεμελιώδεις σταθερές ενός θυγατρικού σύμπαντος αποτελούν ελαφρώς «μεταλλαγμένες» παραλλαγές των σταθερών του γεννήτορά του. Η κληρονομικότητα συνιστά ουσιώδες συστατικό της δαρβινικής φυσικής επιλογής, και ομοίως η υπόλοιπη θεωρία τού Smolin προκύπτει φυσιολογικά: Όσα σύμπαντα διαθέτουν ό,τι χρειάζεται προκειμένου να «επιβιώσουν» και να «αναπαραχθούν» κυριαρχούν τελικά στο πολυσύμπαν· «ό,τι χρειάζεται» σημαίνει, μεταξύ άλλων, αρκετά μεγάλη διάρκεια ζωής ώστε να «αναπαραχθούν». Εφόσον η πράξη της αναπαραγωγής λαμβάνει χώρα σε μαύρες τρύπες, τα επιτυχημένα σύμπαντα πρέπει να διαθέτουν ό,τι χρειάζεται για να παράγουν μαύρες τρύπες. Η ικανότητα αυτή συνεπάγεται διάφορες άλλες ιδιότητες. Για παράδειγμα, η τάση της ύλης να συμπυκνώνεται και να σχηματίζει νέφη και κατόπιν άστρα αποτελεί προϋπόθεση για τη δημιουργία μαύρων τρυπών. Τα άστρα επίσης, όπως είδαμε, προμηνύουν την ανάπτυξη ενδιαφέρουσας χημείας, άρα και ζωής. Έτσι, προτείνει ο Smolin, υπήρξε μια δαρβινική φυσική επιλογή συμπάντων στο πολυσύμπαν, η οποία ευνόησε άμεσα την ικανότητα γέννησης μαύρων τρυπών και έμμεσα την παραγωγή ζωής. Δεν ασπάζονται όλοι οι φυσικοί με ενθουσιασμό την ιδέα τού Smolin, μολονότι ο νομπελίστας φυσικός Murray Gell-Mann φέρεται να δήλωσε: «Ο Smolin; Είναι εκείνος ο νεαρός με τις τρελές ιδέες; Ίσως δεν έχει άδικο».[70] Ένας κακεντρεχής βιολόγος ίσως αναρωτηθεί μήπως κάποιοι φυσικοί έχουν ανάγκη από δαρβινική αφύπνιση της συνείδησής τους.

Νιώθει κανείς τον πειρασμό να σκεφθεί (και πολλοί έχουν υποκύψει σε αυτόν) ότι το αίτημα μιας πληθώρας συμπάντων αποτελεί σπάταλη και ανεπίτρεπτη πολυτέλεια. Σύμφωνα με το σχετικό επιχείρημα, εάν μπορούμε να διανοηθούμε κάτι τόσο αλλόκοτο όσο ένα πολυσύμπαν, τότε θα μπορούσαμε κάλλιστα να κάνουμε άλλο ένα βήμα στο συλλογισμό μας και να αποδεχθούμε έναν Θεό. Μήπως και οι δύο υποθέσεις είναι εξίσου εξωφρενικές και *ad hoc*—και εξίσου μη ικανοποιητικές; Όσοι σκέπτονται έτσι δεν έχουν επίγνωση των μαθημάτων της φυσικής επιλογής. Η κρίσιμη διαφορά μεταξύ τής πράγματι αλλόκοτης υπόθεσης του Θεού και της φαινομενικά

αλλόκοτης υπόθεσης του πολυσύμπαντος συνιστά διαφορά στατιστικής απιθανότητας. Το πολυσύμπαν, με ό,τι αλλόκοτο συνεπάγεται, είναι απλό. Ο Θεός, ή οποιοσδήποτε νοήμων ενεργός παράγοντας με την ικανότητα να λαμβάνει αποφάσεις και να υπολογίζει, πρέπει να είναι εξαιρετικά απίθανος με την ίδια ακριβώς στατιστική έννοια που είναι και οι οντότητες τις οποίες υποτίθεται ότι εξηγεί. Το πολυσύμπαν ίσως φαίνεται εξωφρενικό ως προς το τεράστιο *πλήθος* συμπάντων. Εάν όμως το καθένα από αυτά τα σύμπαντα είναι απλό όσον αφορά τους θεμελιώδεις νόμους του, τότε δεν υποθέτουμε τίποτε εξαιρετικά απίθανο. Το ακριβώς αντίθετο πρέπει να λεχθεί για κάθε είδος διάνοιας.

Ως γνωστόν, μερικοί φυσικοί είναι θρήσκοι (ανέφερα ήδη δύο Βρετανούς, τον Russel Stannard και τον αιδεσιμότατο John Polkinghorne). Αυτοί λοιπόν, βασιζόμενοι εύλογα στο πόσο απίθανο είναι να έχουν συντονιστεί όλες οι φυσικές σταθερές στις λίγο-πολύ στενές «ζώνες της Χρυσομαλλούσας», προβάλλουν την άποψη ότι πρέπει να υπάρχει μια κοσμική διάνοια η οποία πέτυχε το συντονισμό σκόπιμα. Έχω ήδη απορρίψει αυτού του είδους τις προτάσεις, διότι θέτουν μεγαλύτερα προβλήματα απ' όσα λύνουν. Αλλά τι απαντούν οι θεϊστές; Πώς αντιμετωπίζουν το επιχείρημα ότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει ένα σύμπαν, προσεκτικά και προνοητικά συντονισμένο ώστε να οδηγεί στη δική μας εξέλιξη, πρέπει να αποτελεί εξαιρετικά πολύπλοκη και απίθανη οντότητα η οποία χρήζει μεγαλύτερης εξήγησης απ' όση υποτίθεται ότι προσφέρει;

Ο θεολόγος Richard Swinburne, όπως θα περιμέναμε, νομίζει ότι διαθέτει μια απάντηση σε αυτό το πρόβλημα και την εκθέτει στο βιβλίο του *Is There a God?*. Καταρχάς, δείχνει τις καλές του προθέσεις καταδεικνύοντας πειστικά γιατί πρέπει πάντα να προτιμάμε την απλούστερη υπόθεση η οποία ταιριάζει στα γεγονότα. Η επιστήμη εξηγεί πολύπλοκα πράγματα με βάση τις αλληλεπιδράσεις απλούστερων πραγμάτων —σε τελική ανάλυση, τις αλληλεπιδράσεις στοιχειωδών σωματιδίων. Εγώ (και, τολμώ να πω, εσείς) θεωρώ γοητευτικά απλή την ιδέα ότι τα πάντα συγκροτούνται από στοιχειώδη σωματίδια, τα οποία —μολονότι πολυάριθμα— κατατάσσονται σε ένα μικρό, πεπερασμένο σύνολο *τύπων* σωματιδίου. Αν το αντιμετωπίζουμε αυτό με σκεπτικισμό, ίσως οφείλεται ακριβώς στο ότι θεωρούμε τη συγκεκριμένη ιδέα υπερβολικά απλή. Αλλά για τον Swinburne δεν είναι καθόλου απλή· το εντελώς αντίθετο.

Δεδομένου ότι ο αριθμός σωματιδίων κάθε τύπου, λόγου χάριν των ηλεκτρονίων, είναι μεγάλος, ο Swinburne θεωρεί ότι δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι τόσο πολλά σωματίδια έχουν τις ίδιες ιδιότητες. Για ένα ηλεκτρόνιο, θα μπορούσε να το χωνέψει. Αλλά να υπάρχουν δισεκατομμύρια και δισεκατομμύρια ηλεκτρονίων *όλα με τις ίδιες ιδιότητες;* Ε, αυτό τού

φαίνεται απίστευτο. Κατά τη γνώμη του, θα ήταν απλούστερο και πιο φυσιολογικό —η δε απαίτηση για εξήγηση θα ήταν μικρότερη— εάν όλα τα ηλεκτρόνια διέφεραν μεταξύ τους. Ακόμη χειρότερα, κανονικά κανένα ηλεκτρόνιο δεν θα έπρεπε να διατηρεί τις ιδιότητές του πάνω από μία στιγμή κάθε φορά· όλα θα έπρεπε να αλλάζουν ιδιότροπα, άτακτα και φευγαλέα από τη μία στιγμή στην άλλη. Αυτή είναι η άποψη του Swinburne για την απλή, φυσιολογική κατάσταση των πραγμάτων. Καθετί περισσότερο ομοιόμορφο (εκείνο που εσείς ή εγώ θα χαρακτηρίζαμε απλούστερο) απαιτεί ειδική εξήγηση. «Ακριβώς επειδή τα ηλεκτρόνια και τα κομμάτια χαλκού και όλα τα άλλα υλικά αντικείμενα έχουν στον 20ό αιώνα τις ίδιες ιδιότητες που είχαν και στον 19ο, τα πράγματα τώρα είναι όπως είναι».

Εδώ υπεισέρχεται ο Θεός. Σώζει την κατάσταση διατηρώντας σκόπιμα και συνεχώς τις ιδιότητες όλων εκείνων των δισεκατομμυρίων ηλεκτρονίων και κομματιών χαλκού, και εξουδετερώνοντας την κατά τα άλλα εγγενή τάση τους να αλλάζουν απότομα και αλλοπρόσαλλα. Νά λοιπόν γιατί όταν έχετε δει ένα ηλεκτρόνιο είναι σαν να τα έχετε δει όλα· νά γιατί τα επιμέρους κομμάτια χαλκού συμπεριφέρονται όλα σαν κομμάτια χαλκού· νά γιατί κάθε ηλεκτρόνιο και κάθε κομμάτι χαλκού παραμένει απαράλλακτο από το ένα μικροδευτερόλεπτο στο άλλο, και από τον έναν αιώνα στον άλλο. Όλα αυτά συμβαίνουν διότι ο Θεός κρατά σταθερά το δάκτυλό του πάνω στο κάθε σωματίδιο, περιορίζοντας τις απερίσκεπτες υπερβολές του και υποχρεώνοντάς το να συμβαδίζει με τα όμοιά του, έτσι ώστε όλα να παραμένουν ίδια.

Πώς τολμά όμως ο Swinburne να χαρακτηρίζει *απλή* μια τέτοια υπόθεση, για έναν Θεό ο οποίος κρατά αμέτρητα δάκτυλα πάνω σε «δύστροπα» ηλεκτρόνια; Φυσικά, κάθε άλλο παρά απλή είναι. Ο Swinburne αυτάρεσκα συνεχίζει το τέχνασμά του με εκπληκτικό διανοητικό θράσος. Βεβαιώνει, χωρίς καμία αιτιολόγηση, ότι ο Θεός είναι μόνο μία *μοναδική* υπόσταση. Τι θαυμαστή οικονομία εξηγητικών αιτίων, σε σύγκριση με όλον εκείνο τον υπέρογκο αριθμό ανεξάρτητων ηλεκτρονίων που τυχαίνει να είναι όλα ίδια!

> Ο θεϊσμός υποστηρίζει ότι η αιτία για την ύπαρξη —και τη διατήρηση σε ύπαρξη— κάθε υπαρκτού αντικειμένου είναι μία μόνο υπόσταση, ο Θεός. Υποστηρίζει επίσης ότι κάθε ιδιότητα οποιασδήποτε ουσίας οφείλεται στο γεγονός ότι ο Θεός την προκαλεί ή επιτρέπει την ύπαρξή της. Η αποδοχή λίγων αιτιών αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό απλής εξήγησης. Από αυτή την άποψη, δεν μπορεί να υπάρχει απλούστερη εξήγηση από εκείνη που υποθέτει μία μόνο αιτία. Ο θεϊσμός είναι απλούστερος από τον πολυθεϊσμό. Και ο θεϊσμός δέχεται ως μοναδική

> αιτία ένα πρόσωπο [με] άπειρη δύναμη (ο Θεός μπορεί να κάνει οτιδήποτε είναι λογικά δυνατόν), άπειρη γνώση (ο Θεός γνωρίζει καθετί που είναι λογικά δυνατόν να γνωσθεί) και άπειρη ελευθερία.

Ο Swinburne παραδέχεται γενναιόψυχα ότι ο Θεός δεν μπορεί να επιτελέσει κατορθώματα τα οποία είναι *λογικώς* αδύνατα, και αισθανόμαστε ευγνώμονες για τη χάρη που μας κάνει. Έχοντας πει και αυτό, δεν υπάρχει πλέον όριο στους εξηγητικούς σκοπούς τους οποίους εξυπηρετεί η άπειρη δύναμη του Θεού. Δυσκολεύεται η επιστήμη να εξηγήσει το Χ; Κανένα πρόβλημα. Μην ασχολείστε πλέον με το Χ. Η άπειρη δύναμη του Θεού προσφέρεται άκοπα να το εξηγήσει (μαζί με όλα τα άλλα), και αποτελεί την υπέρτατη *απλή* εξήγηση διότι, στο κάτω κάτω, υπάρχει μόνο ένας Θεός. Τι θα μπορούσε να είναι απλούστερο;

Στην πραγματικότητα, τα πάντα. Ένας Θεός ικανός να παρακολουθεί και να ελέγχει διαρκώς την ατομική κατάσταση κάθε σωματιδίου στο Σύμπαν *δεν μπορεί* να είναι απλός. Η ύπαρξή Του αυτή καθαυτήν χρειάζεται μια εξήγηση-μαμούθ. Ακόμη χειρότερα (από την άποψη της απλότητας), άλλες πτυχές της γιγαντιαίας συνείδησης του Θεού απασχολούνται ταυτόχρονα με τα έργα, τα αισθήματα και τις προσευχές κάθε ανθρώπινου όντος —και κάθε νοήμονος εξωγήινου που ίσως υπάρχει σε άλλους πλανήτες του δικού μας και άλλων 100 δισεκατομμυρίων γαλαξιών. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Swinburne, πρέπει να αποφασίζει διαρκώς να *μην* επεμβαίνει θαυματουργά για να μας σώσει όταν πάσχουμε από καρκίνο. Κάτι τέτοιο δεν θα το έκανε ποτέ, διότι «εάν ο Θεός απαντούσε στις περισσότερες προσευχές για να θεραπευτεί ένας συγγενής μας από καρκίνο, τότε ο καρκίνος δεν θα συνιστούσε πρόβλημα προς επίλυση για τους ανθρώπους». Και *τότε* πώς θα περνούσαμε το χρόνο μας;

Δεν προχωρούν όλοι οι θεολόγοι τόσο όσο ο Swinburne. Εντούτοις, ο ισχυρισμός ότι η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού είναι *απλή* απαντά και σε άλλα σύγχρονα θεολογικά κείμενα. Στο βιβλίο του *God, Chance and Necessity* (Θεός, τύχη και αναγκαιότητα), το οποίο δημοσιεύτηκε το 1996, ο Keith Ward —καθηγητής τότε στην υπό βασιλική αιγίδα έδρα θεολογίας στην Οξφόρδη— ήταν πολύ σαφής σχετικά με αυτό το ζήτημα:

> Στην πραγματικότητα, ο θεϊστής θα ισχυριστεί ότι ο Θεός είναι μια πολύ κομψή, λιτή και γόνιμη εξήγηση για την ύπαρξη του Σύμπαντος. Είναι λιτή διότι αποδίδει την ύπαρξη και τη φύση όλων απολύτως των πραγμάτων στο Σύμπαν σε ένα μόνο ον, σε μία τελική αιτία, η οποία καθορίζει το λόγο για την ύπαρξη των πάντων, συμπεριλαμβανομένου του εαυτού της. Είναι κομψή διότι όλη η φύση του Θεού και η ύπαρξη

του Σύμπαντος μπορεί να εξηγηθούν κατά τρόπο κατανοητό από μία κρίσιμη ιδέα —την ιδέα του τελειότατου δυνατού όντος.

Όπως ο Swinburne, έτσι και ο Ward παρανοεί τη σημασία της εξήγησης και επίσης φαίνεται ότι δεν κατανοεί τι σημαίνει να χαρακτηρίζουμε κάτι ως απλό. Δεν καταλαβαίνω εάν ο Ward θεωρεί όντως απλό τον Θεό ή εάν το παραπάνω απόσπασμα εκπροσωπούσε μια προσωρινή άσκηση «χάριν του επιχειρήματος». Ο σερ John Polkinghorne, στο βιβλίο του *Science and Christian Belief* (Επιστήμη και χριστιανική πίστη), παραθέτει την παλαιότερη κριτική τού Ward για την άποψη του Θωμά Ακινάτη: «Το βασικό της σφάλμα συνίσταται στο ότι υποθέτει πως ο Θεός είναι λογικά απλός —απλός όχι μόνο με την έννοια ότι η ύπαρξή Του είναι αδιαίρετη, αλλά με την κατά πολύ ισχυρότερη έννοια πως ό,τι αληθεύει για κάθε μέρος του Θεού αληθεύει επίσης για το όλον. Είναι εντελώς λογικό, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ο Θεός, αν και αδιαίρετος, είναι εσωτερικά πολύπλοκος». Ο Ward έχει δίκιο εδώ. Πράγματι, ο βιολόγος Julian Huxley, το 1912, όρισε την πολυπλοκότητα βάσει της «ετερογένειας των μερών», εννοώντας ένα ιδιαίτερο είδος λειτουργικής αδιαιρετότητας.[71]

Ο Ward σε άλλα σημεία προσφέρει ενδείξεις της δυσκολίας που αντιμετωπίζει ο θεολογικός νους στην προσπάθειά του να συλλάβει την προέλευση της πολυπλοκότητας της ζωής. Παραθέτει έναν άλλο θεολόγο-επιστήμονα, το βιοχημικό Arthur Peacocke (το τρίτο μέλος της τριάδας των βρετανών θρήσκων επιστημόνων), ο οποίος δέχεται την ύπαρξη μιας «ροπής προς αυξανόμενη πολυπλοκότητα» μέσα στην έμβια ύλη. Ο Ward χαρακτηρίζει την εν λόγω ροπή ως «εγγενή στάθμιση της εξελικτικής αλλαγής που ευνοεί την πολυπλοκότητα». Στη συνέχεια προτείνει ότι μια τέτοια προδιάθεση «ίσως είναι κάποια στάθμιση της διαδικασίας μεταλλάξεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εμφάνιση περισσότερο πολύπλοκων μεταλλάξεων». Ο Ward το αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό, όπως αρμόζει άλλωστε. Η εξελικτική ώθηση προς την πολυπλοκότητα δεν προέρχεται, τουλάχιστον σε εκείνες τις γενεαλογικές γραμμές στις οποίες παρατηρείται, από κάποια εγγενή ροπή για αυξανόμενη πολυπλοκότητα ούτε από προδιατεθειμένες μεταλλάξεις. Προέρχεται από τη φυσική επιλογή: τη διαδικασία η οποία, εξ όσων γνωρίζουμε, είναι η μόνη που μπορεί να παραγάγει πολυπλοκότητα από την απλότητα. Η θεωρία της φυσικής επιλογής είναι πραγματικά απλή —το ίδιο και η απαρχή από την οποία ξεκινά. Από την άλλη, εξηγεί κάτι ανείπωτα πολύπλοκο —περισσότερο πολύπλοκο απ' οτιδήποτε μπορούμε να φανταστούμε, εκτός από έναν Θεό ικανό να το σχεδιάσει.

Ένα ιντερλούδιο στο Καίμπριτζ

Σε ένα πρόσφατο συνέδριο στο Καίμπριτζ με θέμα την επιστήμη και τη θρησκεία —όπου προέβαλα το επιχείρημα το οποίο ονομάζω εδώ «επιχείρημα του Έσχατου Μπόινγκ 747»—, βίωσα μια «τονωτική» αποτυχία, ούτως ειπείν, της προσπάθειας να επιτευχθεί ομόνοια σχετικά με το ζήτημα της απλότητας του Θεού. Η εμπειρία υπήρξε όντως αποκαλυπτική, και θα ήθελα να τη μοιραστώ μαζί σας.

Καταρχάς, πρέπει να εξομολογηθώ (αυτή είναι πιθανόν η σωστή λέξη) ότι χορηγός του συνεδρίου ήταν το Ίδρυμα Templeton. Το ακροατήριο αποτελούσαν λίγοι επίλεκτοι βρετανοί και αμερικανοί δημοσιογράφοι που ασχολούνταν με επιστημονικά θέματα. Εγώ ήμουν ο μόνος άθεος μεταξύ δεκαοκτώ προσκεκλημένων ομιλητών. Ένας από τους δημοσιογράφους, ο John Horgan, ανέφερε στο ρεπορτάζ του ότι όλοι τους είχαν λάβει το γενναίο ποσό των 15.000 δολαρίων για να συμμετάσχουν στο συνέδριο, συν τα χρήματα για όλα τα έξοδα. Εξεπλάγην όταν το άκουσα. Η μακρά εμπειρία μου από ακαδημαϊκά συνέδρια δεν περιλάμβανε περιπτώσεις όπου το ακροατήριο (σε αντίθεση με τους ομιλητές) πληρωνόταν για να συμμετάσχει. Αν το γνώριζα, θα μου είχαν γεννηθεί αμέσως υποψίες. Μήπως ο Templeton χρησιμοποιούσε τα χρήματά του για να εξαγοράσει τους επιστημονικούς συντάκτες; Ο John Horgan αργότερα αναρωτήθηκε για το ίδιο, και έγραψε ένα άρθρο για τις εμπειρίες που αποκόμισε γενικά από το συνέδριο.[72] Εκεί αποκάλυψε, προς μεγάλη μου λύπη, ότι η πολυδιαφημιζόμενη συμμετοχή μου ως ομιλητή είχε συμβάλει στο να ξεπεράσει —όπως και άλλοι— τις αμφιβολίες του:

> Ο βρετανός βιολόγος Richard Dawkins, η συμμετοχή του οποίου στη συνάντηση συνέβαλε στο να πείσει εμένα και άλλους για την εγκυρότητά της, υπήρξε ο μόνος ομιλητής ο οποίος αποκήρυξε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως ασύμβατες με την επιστήμη, ανορθολογικές και βλαβερές. Οι άλλοι ομιλητές —τρεις αγνωστικιστές, ένας ιουδαίος, ένας ντεϊστής και δώδεκα χριστιανοί (ο μουσουλμάνος εισηγητής ματαίωσε την παρουσία του την τελευταία στιγμή)— παρουσίασαν μια προοπτική η οποία έκλινε σαφώς υπέρ της θρησκείας και του χριστιανισμού.

Το άρθρο τού Horgan είναι ελκυστικά αμφίρροπο. Παρά τις επιφυλάξεις του, αναφέρει ότι αποκόμισε κάποιες εμπειρίες τις οποίες σαφώς εκτίμησε (καθώς και εγώ, όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια). Έγραψε χαρακτηριστικά:

> Οι συζητήσεις μου με τους πιστούς με έκαναν να εκτιμήσω βαθύτερα το λόγο που μερικοί ευφυείς, μορφωμένοι άνθρωποι ασπάζονται τη θρησκεία. Ένας ομιλητής αναφέρθηκε στην εμπειρία της γλωσσολαλίας, και ένας άλλος περιέγραψε τη στενή σχέση του με τον Ιησού. Οι πεποιθήσεις μου δεν άλλαξαν, άλλαξαν όμως κάποιων άλλων. Τουλάχιστον ένας δήλωσε ότι η πίστη του κλονίστηκε ως αποτέλεσμα της ανατομής της θρησκείας από τον Dawkins. Και εάν το Ίδρυμα Templeton μπορεί να προκαλέσει έστω και ένα τόσο μικρό βήμα προς το όραμά μου για έναν κόσμο χωρίς θρησκεία, πόσο κακό μπορεί να είναι;

Το άρθρο τού Horgan επαναδημοσιεύτηκε από τον πράκτορα πνευματικών δικαιωμάτων John Brockman στην ιστοσελίδα του Edge (η οποία συχνά περιγράφεται ως ένα διαδικτυακό επιστημονικό σαλόνι), όπου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης του θεωρητικού φυσικού Freeman Dyson. Απάντησα στον Dyson, παραθέτοντας τα λόγια από την ομιλία του όταν του απονεμήθηκε το βραβείο Templeton. Είτε του άρεσε είτε όχι, αποδεχόμενος το βραβείο Templeton, ο Dyson είχε στείλει ένα ισχυρό μήνυμα στον κόσμο. Θα μπορούσε να εκληφθεί ως προσυπογραφή της θρησκείας από έναν εκ των πλέον διακεκριμένων φυσικών παγκοσμίως:

> «Μου αρκεί να ανήκω στο πλήθος των χριστιανών οι οποίοι δεν ενδιαφέρονται πολύ για το τριαδικό δόγμα ή για την ιστορική αλήθεια των *Ευαγγελίων*».

Μήπως όμως δεν *θα έλεγε* τούτο ακριβώς κάθε άθεος επιστήμονας εάν ήθελε να ακούγεται ως χριστιανός; Παρέθεσα και άλλα αποσπάσματα από την ομιλία τού Dyson, παρεμβάλλοντας —με σατιρική διάθεση— φανταστικές ερωτήσεις (με πλάγια γράμματα) σε ένα στέλεχος του Ιδρύματος Templeton:

> *Ω, θέλετε κάτι λίγο πιο βαθύ, επίσης; Τι θα λέγατε για το εξής:*
>
> «Δεν κάνω σαφή διάκριση ανάμεσα στο νου και τον Θεό. Θεός είναι εκείνο που γίνεται ο νους όταν υπερβαίνει την κλίμακα της κατανόησής μας».
>
> *Αρκούν όσα είπα; Μπορώ τώρα να επιστρέψω στη φυσική μου; Ω, δεν είναι ακόμα αρκετά; Καλά λοιπόν, τι λέτε για αυτό:*
>
> «Ακόμη και στη μακάβρια ιστορία του 20ού αιώνα διακρίνω κάποιες εν-

δείξεις προόδου στη θρησκεία. Τα δύο πρόσωπα που εκφράζουν όλα τα δεινά του αιώνα μας, ο Αδόλφος Χίτλερ και ο Ιωσήφ Στάλιν, ήταν αμφότεροι δηλωμένοι άθεοι».*

Μπορώ να φύγω τώρα;

Ο Dyson θα μπορούσε εύκολα να ανασκευάσει το συμπέρασμα από τα παραπάνω αποσπάσματα της ομιλίας του εάν εξηγούσε σαφώς ποιες ενδείξεις στηρίζουν την πίστη στον Θεό, με κάτι περισσότερο από την έννοια του Αϊνστάιν την οποία, όπως εξήγησα στο Κεφάλαιο 1, μπορούμε όλοι να αποδεχθούμε κατά τετριμμένο τρόπο. Αν κατάλαβα σωστά, το ζήτημα που θέτει ο Horgan είναι ότι τα χρήματα του Ιδρύματος Templeton διαφθείρουν την επιστήμη. Είμαι όμως σίγουρος ότι ο Freeman Dyson κάθε άλλο παρά μπορεί να διαφθαρεί. Αλλά η ομιλία του παραμένει ατυχής, αφού φαίνεται ότι συνιστά παράδειγμα για άλλους. Το βραβείο Templeton είναι δύο τάξεις μεγέθους μεγαλύτερο από το δέλεαρ που προσφέρθηκε στους δημοσιογράφους στο Καίμπριτζ —μεγαλύτερο ακόμη και από το βραβείο Νόμπελ. Στο πνεύμα τού Φάουστ, ο φιλόσοφος φίλος μου Daniel Dennett μού είπε κάποτε αστειευόμενος: «Richard, αν ποτέ βρεθείς σε δύσκολους καιρούς...».

Για καλό ή για κακό, παρακολούθησα το συνέδριο στο Καίμπριτζ επί δύο ημέρες, δίνοντας τη δική μου ομιλία και συμμετέχοντας στη συζήτηση σε αρκετές άλλες. Προκάλεσα τους θεολόγους να απαντήσουν στο ερώτημα ότι ένας Θεός ικανός να σχεδιάσει ένα σύμπαν, ή οτιδήποτε άλλο, πρέπει να είναι πολύπλοκος και στατιστικά απίθανος. Η ισχυρότερη απάντηση που έλαβα ήταν ότι ήθελα να επιβάλω με ωμό τρόπο την επιστημονική γνωσιοθεωρία σε μια απρόθυμη θεολογία.** Οι θεολόγοι πάντα όριζαν τον Θεό ως απλό. Πώς τολμούσα εγώ, ένας επιστήμονας, να υπαγορεύσω στους θεολόγους ότι ο Θεός τους έπρεπε να είναι πολύπλοκος; Τα επιστημονικά επιχειρήματα, όπως εκείνα τα οποία συνήθιζα να χρησιμοποιώ στον δικό μου τομέα, ήταν ακατάλληλα εφόσον οι θεολόγοι υποστήριζαν σταθερά ότι ο Θεός βρίσκεται πέρα από την επιστήμη.

Δεν σχημάτισα την εντύπωση ότι οι θεολόγοι οι οποίοι αμύνθηκαν με τέτοιες υπεκφυγές υπήρξαν ανέντιμοι με τη θέλησή τους. Νομίζω ότι το έκαναν με κάθε ειλικρίνεια. Εντούτοις, δεν μπορούσα παρά να θυμηθώ το

* Ασχολούμαι με αυτή τη συκοφαντία στο Κεφάλαιο 7.

** Αυτή η κατηγορία θυμίζει τις ΝΟΜΑ, με τους παραφουσκωμένους ισχυρισμούς που με απασχόλησαν στο Κεφάλαιο 2.

σχόλιο του Peter Medawar σχετικά με το βιβλίο *The Phenomenon of Man* (Το φαινόμενο του ανθρώπου) του πατρός Teilhard de Chardin, στην κατά πάσα πιθανότητα περισσότερο αρνητική βιβλιοκριτική όλων των εποχών: «Ο συγγραφέας μπορεί να απαλλαγεί από την κατηγορία της ανεντιμότητας επειδή απλώς, πριν παραπλανήσει άλλους, κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να παραπλανήσει τον εαυτό του».[73] Οι θεολόγοι που συνάντησα στο Καίμπριτζ αυτοπροσδιορίζονταν ως «γνωσιοθεωρητική ασφαλής ζώνη», όπου δεν μπορούσε να τους αγγίξει η ορθολογική επιχειρηματολογία, διότι είχαν *διακηρύξει αξιωματικά* ότι αυτό δεν ήταν δυνατόν. Ποιος ήμουν εγώ που θα έλεγα ότι το ορθολογικό επιχείρημα αποτελούσε το μόνο αποδεκτό είδος επιχειρηματολογίας; Υπάρχουν και άλλοι τρόποι απόκτησης γνώσης εκτός από τον επιστημονικό, και πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας από αυτούς για να γνωρίσουμε τον Θεό.

Όπως φάνηκε στις συζητήσεις, ο σημαντικότερος από αυτούς τους διαφορετικούς τρόπους γνώσης συνίσταται στην προσωπική, υποκειμενική εμπειρία του Θεού. Αρκετοί συζητητές στο Καίμπριτζ ισχυρίστηκαν ότι ο Θεός τούς μίλησε, μέσα στα κεφάλια τους, τόσο ζωντανά και προσωπικά όσο θα τους μιλούσε ένας άλλος άνθρωπος. Ασχολήθηκα με τις αισθητηριακές πλάνες και τις ψευδαισθήσεις στο Κεφάλαιο 3, αλλά στο συνέδριο του Καίμπριτζ προσέθεσα δύο ακόμα σημεία: Πρώτον, εάν ο Θεός όντως επικοινωνούσε με ανθρώπους, το γεγονός αυτό ασφαλώς και δεν βρισκόταν έξω από τη δικαιοδοσία της επιστήμης. Ο Θεός εφορμά από την εξώκοσμη περιοχή όπου κατοικεί, εισβάλλει στον δικό μας κόσμο όπου τα μηνύματά του συλλαμβάνονται από ανθρώπινους εγκεφάλους —και μας λέτε ότι αυτό το φαινόμενο δεν έχει καμία σχέση με την επιστήμη; Δεύτερον, ένας Θεός ικανός να στέλνει κατανοητά σήματα σε εκατομμύρια ανθρώπους ταυτόχρονα —και να λαμβάνει μηνύματα από όλους αυτούς ταυτόχρονα— κάθε άλλο παρά απλός πρέπει να είναι. Οπόση ευρυζωνικότητα! Ο Θεός δεν διαθέτει μεν εγκέφαλο με νευρώνες ούτε έναν κεντρικό επεξεργαστή από πυρίτιο, αλλά, εάν όντως έχει τις δυνάμεις που Του αποδίδονται, τότε πρέπει να διαθέτει κάτι κατασκευασμένο με πολύ πιο περίπλοκο (και καθόλου τυχαίο) τρόπο απ' ό,τι ο μεγαλύτερος εγκέφαλος ή ο μεγαλύτερος υπολογιστής που γνωρίζουμε.

Επανειλημμένα οι θεολόγοι φίλοι μου τόνιζαν ότι πρέπει να υφίσταται κάποιος λόγος που υπάρχει κάτι και όχι το τίποτα. Πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη μιας πρώτης αιτίας των πάντων, και κάλλιστα μπορούμε να της δώσουμε το όνομα Θεός. Ναι, είπα, αλλά πρέπει να είναι απλή· επομένως, μπορούμε να της δώσουμε οποιοδήποτε όνομα αλλά όχι πάντως το «Θεός» (εκτός εάν αφαιρέσουμε από τη συγκεκριμένη λέξη όλο το νοηματικό φορτίο με το οποίο την εννοούν οι περισσότεροι θρήσκοι). Η πρώτη αιτία την

οποία αναζητάμε πρέπει να υπήρξε η απλή βάση ενός αυτοανυψούμενου γερανού ο οποίος τελικά ύψωσε τον Κόσμο όπως τον γνωρίζουμε στην παρούσα πολύπλοκη ύπαρξή του. Το να λέμε ότι το αρχικό πρώτο κινούν υπήρξε αρκετά περίπλοκο για να προσφερθεί σε ένα ευφυές σχέδιο —για να μην αναφερθούμε στην ικανότητα να διαβάζει το νου εκατομμυρίων ανθρώπων ταυτοχρόνως— ισοδυναμεί με το να πάρεις ένα «τέλειο χέρι» στο μπριτζ. Κοιτάξτε γύρω σας τον έμβιο κόσμο· το δάσος βροχής του Αμαζονίου με το πλούσιο πλέγμα από κληματίδες, βρομελιώδη, ρίζες και θόλους· με τις στρατιές από μυρμήγκια και με τους ιαγουάρους του, με τους ταπίρους και τα πεκάρι, τους δενδροβατράχους και τους παπαγάλους. Αυτό που βλέπετε είναι το στατιστικό ισοδύναμο ενός «τέλειου χεριού» στα χαρτιά (αναλογιστείτε όλους τους άλλους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσατε να παραλλάξετε τα συστατικά μέρη, από τους οποίους κανένας δεν θα λειτουργούσε) —με τη διαφορά ότι γνωρίζουμε πώς σχηματίστηκε: με τη βαθμιαία δράση του γερανού της φυσικής επιλογής. Δεν εξεγείρονται μόνο οι επιστήμονες μπροστά στην τυφλή αποδοχή της δυνατότητας αυθόρμητης ανάδυσης μιας τέτοιας απιθανότητας· αντιδρά επίσης ο κοινός νους. Η ιδέα ότι η πρώτη αιτία, το μεγάλο άγνωστο που ευθύνεται για την ύπαρξη του κάτι αντί για το τίποτα, είναι ένα ον ικανό να σχεδιάσει το Σύμπαν και να μιλά σε 1 εκατομμύριο ανθρώπους ταυτόχρονα, συνιστά πλήρη παραίτηση από την ευθύνη για την αναζήτηση μιας εξήγησης. Αποτελεί τρομακτική επίδειξη αυτάρεσκης και ασυλλόγιστης πίστης σε μια άνωθεν έλξη.

Δεν υποστηρίζω κάποιο είδος στενά επιστημονιστικού τρόπου σκέψης. Αλλά το απολύτως ελάχιστο που πρέπει να διαθέτει κάθε έντιμη αναζήτηση της αλήθειας όταν επιδιώκει να εξηγήσει τέτοιες τερατώδεις απιθανότητες —όπως ένα δάσος βροχής, έναν κοραλλιογενή ύφαλο ή το Σύμπαν— είναι ο γερανός και όχι το άγκιστρο εξ ουρανού. Ο γερανός δεν χρειάζεται να είναι η φυσική επιλογή. Πρέπει βέβαια να παραδεχθούμε ότι κανείς δεν σκέφθηκε ποτέ κάτι καλύτερο, ωστόσο θα μπορούσε να υπάρχει και κάτι άλλο, το οποίο δεν έχει ακόμα ανακαλυφθεί. Όταν κατανοηθεί καλύτερα ο «πληθωρισμός», που οι φυσικοί δέχονται ότι συνέβη σε κάποιο κλάσμα του πρώτου επτάκις εκατομμυριοστού της ύπαρξης του Σύμπαντος, ίσως αποδειχθεί ότι είναι ένας κοσμολογικός γερανός ο οποίος στέκεται πλάι στον βιολογικό γερανό του Δαρβίνου. Ίσως, πάλι, ο ασύλληπτος γερανός που αναζητούν οι κοσμολόγοι να αποτελεί εκδοχή της ίδιας της ιδέας του Δαρβίνου —το μοντέλο τού Smolin ή κάτι παρόμοιο. Ή ίσως είναι το πολυσύμπαν μαζί με την ανθρωπική αρχή που ασπάζεται ο Martin Rees και άλλοι. Πιθανόν να είναι και ένας υπεράνθρωπος σχεδιαστής —αλλά, εάν συμβαίνει αυτό, ασφαλέστατα *δεν* θα είναι ένας σχεδιαστής ο οποίος ξεφύτρωσε

ξαφνικά ή που υπήρχε πάντα. Εάν το Σύμπαν μας έχει σχεδιαστεί (πράγμα που δεν το πιστεύω καθόλου) και, επιπροσθέτως, εάν ο σχεδιαστής διαβάζει τις σκέψεις μας και μοιράζει πάνσοφες συμβουλές, συγχώρεση και λύτρωση, τότε ο ίδιος ο σχεδιαστής πρέπει να συνιστά το τελικό προϊόν κάποιας σωρευτικής διαδικασίας ή γερανού, ίσως μια εκδοχή δαρβινισμού σε ένα άλλο σύμπαν.

Η τελευταία γραμμή άμυνας των επικριτών μου στο Καίμπριτζ ήταν η επίθεση. Ολόκληρη η κοσμοαντίληψή μου καταδικάστηκε ως «ίδιον του 19ου αιώνα». Πρόκειται για τόσο κακό επιχείρημα ώστε σχεδόν παρέλειψα να το αναφέρω. Δυστυχώς όμως, το συναντώ μάλλον συχνά. Εννοείται ότι το να πούμε πως ένα επιχείρημα ανήκει στον 19ο αιώνα δεν σημαίνει ότι εξηγούμε πού σφάλλει. Κάποιες ιδέες του 19ου αιώνα ήταν πολύ καλές, και μία από τις καλύτερες υπήρξε η επικίνδυνη ιδέα του Δαρβίνου. Πάντως, αυτό το ιδιαίτερο είδος χαρακτηρισμών φαίνεται κάπως υπερβολικό όταν προέρχεται —όπως συνέβη στη συγκεκριμένη περίπτωση— από έναν επιστήμονα (διακεκριμένο γεωλόγο τού Καίμπριτζ, ο οποίος σίγουρα είχε προχωρήσει πολύ στο δρόμο τού Φάουστ προς ένα μελλοντικό βραβείο Templeton), ο οποίος δικαιολόγησε τη χριστιανική πίστη του επικαλούμενος την «ιστορικότητα», όπως είπε, της *Καινής Διαθήκης*. Κατά τον 19ο αιώνα οι θεολόγοι, ιδιαίτερα στη Γερμανία, αμφισβήτησαν σοβαρά αυτή την υποτιθέμενη ιστορικότητα, χρησιμοποιώντας βασιζόμενες σε ενδείξεις μεθόδους της ιστορικής επιστήμης. Τούτο επισημάνθηκε πράγματι αμέσως από τους θεολόγους στο συνέδριο του Καίμπριτζ.

Σε κάθε περίπτωση, γνωρίζω τις λοιδορίες περί «19ου αιώνα» από παλιά. Συμβαδίζουν με τις ειρωνείες περί «άξεστου άθεου». Συμβαδίζουν με το σαρκασμό του τύπου: «Σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεις —χα, χα, χα—, εμείς δεν πιστεύουμε πλέον σε ένα γέρο με μακριά άσπρη γενειάδα —χα, χα, χα». Και τα τρία ειρωνικά αστεία είναι κωδική ονομασία για κάτι άλλο, όπως ακριβώς όταν ζούσα στην Αμερική στα τέλη της δεκαετίας τού 1960, η έκφραση «νόμος και τάξη» αποτελούσε την κωδική ονομασία που χρησιμοποιούσαν οι πολιτικοί για την προκατάληψη κατά των μαύρων. Ποιο, λοιπόν, είναι το κωδικοποιημένο νόημα της φράσης «θυμίζεις τόσο πολύ 19ο αιώνα» στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τη θρησκεία; Είναι η κωδική ονομασία για το εξής: «Είσαι τόσο άξεστος και αγροίκος! Πρέπει να είσαι πολύ αναίσθητος και ανάγωγος για να μου υποβάλλεις τέτοιες καίριες, ευθείες ερωτήσεις όπως "Πιστεύεις στα θαύματα;" ή "Πιστεύεις ότι ο Ιησούς γεννήθηκε από μια παρθένο;". Δεν γνωρίζεις ότι στην καθωσπρέπει κοινωνία δεν κάνουμε πια τέτοιες ερωτήσεις; Αυτό το είδος ερωτήσεων εξέλιπε ήδη κατά τον 19ο αιώνα». Σκεφθείτε όμως γιατί αποτελεί αγένεια να υποβάλλουμε τέτοιες ευθείες ερωτήσεις επί γεγονότων σε θρήσκους συνανθρώ-

πους μας σήμερα. Διότι προκαλούν αμηχανία! Αλλά εκείνο μάλλον που προκαλεί αμηχανία είναι μια καταφατική απάντηση.

Η σύνδεση με τον 19ο αιώνα έγινε τώρα σαφής. Ο 19ος αιώνας υπήρξε η τελευταία εποχή κατά την οποία ένα μορφωμένο άτομο μπορούσε να παραδεχθεί ότι πιστεύει σε θαύματα —όπως η γέννηση από παρθένο— χωρίς να ντρέπεται. Όταν πιστεύουν, πολλοί σύγχρονοι μορφωμένοι χριστιανοί είναι τόσο πιστοί ώστε δεν μπορούν να αρνηθούν τη γέννηση από παρθένο και την ανάσταση. Νιώθουν όμως αμηχανία διότι ο ορθολογικός νους τους αναγνωρίζει τον παραλογισμό, οπότε θα προτιμούσαν να μην ερωτηθούν. Επομένως, εάν κάποιος σαν εμένα επιμένει στο ερώτημα, θα κατηγορηθεί ότι «έχει μείνει στον 19ο αιώνα». Είναι πράγματι πολύ αστείο, αν το σκεφθείτε.

Έφυγα από το συνέδριο ενθαρρυμένος και τονωμένος, με ενισχυμένη την πεποίθησή μου ότι το επιχείρημα της απιθανότητας —ο ελιγμός με το «Έσχατο Μπόινγκ 747»— αποτελεί πολύ σοβαρό επιχείρημα εναντίον της ύπαρξης του Θεού, στο οποίο δεν έχω ακούσει ακόμα κανένα θεολόγο να δίνει πειστική απάντηση, παρά τις αναρίθμητες ευκαιρίες και προκλήσεις. Ο Daniel Dennett το περιγράφει σωστά ως «μια μη επιδεχόμενη ανασκευής διάψευση, εξίσου συντριπτική σήμερα όσο όταν ο Φίλων το χρησιμοποιούσε για να κατατροπώσει τον Κλεάνθη στο *Dialogues* (Διάλογοι) τού Χιουμ πριν από δύο αιώνες. Ένα άγκιστρο εξ ουρανού στην καλύτερη περίπτωση θα ανέβαλλε απλώς τη λύση του προβλήματος, αλλά ο Χιουμ δεν μπορούσε να σκεφθεί κανένα γερανό, οπότε ενέδωσε».[74] Ο Δαρβίνος, φυσικά, προσέφερε τον ζωτικό γερανό. Πόσο θα άρεσε στον Χιουμ!

Το παρόν κεφάλαιο περιέχει το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου μου, οπότε, με τον κίνδυνο της επανάληψης, θα το συνοψίσω σε μια σειρά έξι αριθμημένων σημείων.

1. Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την ανθρώπινη διάνοια, ανά τους αιώνες, ήταν να εξηγηθεί πώς αναδύεται η πολύπλοκη, απίθανη επίφαση σχεδίου.

2. Εκ φύσεως μπαίνουμε στον πειρασμό να αποδώσουμε την επίφαση σχεδίου σε πραγματικό σχέδιο. Στην περίπτωση ενός ανθρώπινου τεχνήματος, ο σχεδιαστής είναι όντως ένας νοήμων μηχανικός. Αισθανόμαστε επίσης τον πειρασμό να εφαρμόσουμε την ίδια λογική σε ένα μάτι ή μια φτερούγα, σε μια αράχνη ή στον άνθρωπο.

3. Ο πειρασμός εξαπατά, διότι η υπόθεση του σχεδιαστή θέτει αμέσως το μεγαλύτερο πρόβλημα: Ποιος σχεδίασε το σχεδιαστή; Το συνολικό πρό-

βλημα με το οποίο ξεκινήσαμε ήταν το πρόβλημα της εξήγησης της στατιστικής απιθανότητας. Προφανώς δεν αποτελεί λύση το να δεχτούμε κάτι περισσότερο απίθανο. Χρειαζόμαστε ένα «γερανό», όχι ένα «άγκιστρο εξ ουρανού», διότι μόνο ένας γερανός μπορεί να επιτελέσει, βαθμιαία και εύλογα, το έργο της ανόδου από την απλότητα στην κατά τα άλλα απίθανη πολυπλοκότητα.

4. Ο μεγαλοφυέστερος και ισχυρότερος γερανός που έχει ανακαλυφθεί μέχρι τώρα είναι η δαρβινική εξέλιξη μέσω φυσικής επιλογής. Ο Δαρβίνος και οι διάδοχοί του έχουν δείξει πώς τα έμβια όντα, με τη θεαματική στατιστική απιθανότητά τους και την επίφαση σχεδίου, έχουν εξελιχθεί με αργά βαθμιαία βήματα από απλές αφετηρίες. Μπορούμε πια να πούμε με ασφάλεια ότι η πλάνη του σχεδίου στα έμβια όντα είναι ακριβώς αυτό —μια πλάνη.

5. Δεν διαθέτουμε ακόμα έναν αντίστοιχο γερανό για τη φυσική. Κάποια θεωρία πολυσύμπαντος θα μπορούσε κατ' αρχήν να παίξει για τη φυσική τον ίδιο εξηγητικό ρόλο που παίζει για τη βιολογία ο δαρβινισμός. Αυτό το είδος εξήγησης είναι κάπως λιγότερο ικανοποιητικό από τη βιολογική εκδοχή του δαρβινισμού, διότι απαιτεί πολύ περισσότερα από την καλή τύχη. Εντούτοις, η ανθρωπική αρχή μάς επιτρέπει να δεχτούμε πολύ περισσότερη καλή τύχη από εκείνη με την οποία αισθάνεται άνετα η περιορισμένη ανθρώπινη διαίσθησή μας.

6. Δεν πρέπει να εγκαταλείψουμε την ελπίδα ότι θα εμφανιστεί ένας καλύτερος γερανός στη φυσική, εξίσου ισχυρός όσο ο δαρβινισμός στη βιολογία. Αλλά ακόμη και στην απουσία ενός πλήρως ικανοποιητικού γερανού ισότιμου με τον βιολογικό, οι σχετικά αδύναμοι γερανοί τους οποίους διαθέτουμε προς το παρόν, με τη βοήθεια της ανθρωπικής αρχής, είναι προφανώς καλύτεροι από την ατελέσφορη υπόθεση του άνωθεν αγκίστρου ενός ευφυούς σχεδιαστή.

Εάν γίνει δεκτό το επιχείρημα του παρόντος κεφαλαίου, τότε η επί γεγονότων προϋπόθεση της θρησκείας —η Υπόθεση για την Ύπαρξη του Θεού— αποδεικνύεται αίολη. Ο Θεός σχεδόν σίγουρα δεν υπάρχει. Αυτό συνιστά το κύριο συμπέρασμα του βιβλίου μέχρις εδώ. Ακολουθούν δε διάφορα ερωτήματα: Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι δεν υπάρχει Θεός, η θρησκεία δεν διαθέτει ήδη πολλά ισχυρά σημεία; Δεν προσφέρει παραμυθία; Δεν νουθετεί τους ανθρώπους να πράττουν το καλό; Εάν δεν υπήρχε η θρησκεία, πώς θα γνωρίζαμε τι είναι σωστό; Γιατί, ούτως ή άλλως, τόση εχθρότητα; Εάν η θρησκεία είναι πλάνη, γιατί κάθε πολιτισμός παγκοσμίως έχει

τη δική του; Είτε αλήθεια είτε πλάνη, η θρησκεία είναι πανταχού παρούσα· από πού λοιπόν προέρχεται; Τούτο το τελευταίο ερώτημα θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

5

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Για έναν εξελικτικό ψυχολόγο, οι οικουμενικοί εξωφρενισμοί των θρησκευτικών τελετουργιών, με το κόστος τους σε χρόνο, πόρους, πόνο και στέρηση, πρέπει να υποδηλώνουν εξίσου έντονα όσο τα οπίσθια ενός μανδρίλου ότι η θρησκεία είναι πιθανόν προσαρμοστική.

—MAREK KOHN

Η δαρβινική επιταγή

Ο καθένας έχει την αγαπημένη του θεωρία για την προέλευση της θρησκείας και για την παρουσία της σε όλους τους ανθρώπινους πολιτισμούς: Προσφέρει παρηγορία και ανακούφιση· ενθαρρύνει τη συντροφικότητα της ομάδας· ικανοποιεί τη δίψα μας να κατανοήσουμε το λόγο της ύπαρξής μας. Θα επανέλθω σε εξηγήσεις αυτού του τύπου σε λίγο, αλλά προς το παρόν θέλω να θέσω ένα ερώτημα το οποίο προέχει (και είναι βασικότερο για λόγους που θα δούμε στη συνέχεια): ένα δαρβινικό ερώτημα σχετικά με τη φυσική επιλογή.

Γνωρίζοντας ότι αποτελούμε προϊόντα δαρβινικής εξέλιξης, πρέπει να αναρωτηθούμε ποια πίεση —ή πιέσεις— άσκησε η φυσική επιλογή ώστε να ευνοηθεί αρχικά η τάση προς τη θρησκεία. Το ερώτημα καθίσταται ιδιαίτερα πιεστικό αν εξηγήσουμε κάποιες βασικές δαρβινικές έννοιες με οικονομικούς όρους: Η θρησκεία είναι τόσο δαπανηρή, τόσο σπάταλη· από την άλλη, η δαρβινική επιλογή έχει τη συνήθεια να βάζει στο στόχαστρο και να εξαλείφει τη σπατάλη. Η Φύση είναι μίζερος λογιστής, τσιγκουνεύεται ακόμη και τις δεκάρες, κοιτάζει συνεχώς το ρολόι, τιμωρεί την παραμικρή υπερβολή. Ακαταμάχητα και ασταμάτητα, όπως εξήγησε ο Δαρβίνος, «η φυσική επιλογή, κάθε ημέρα και κάθε ώρα, εξετάζει σχολαστικά κάθε παραλλαγή, και την πιο μικρή, σε όλο τον κόσμο· απορρίπτει οτιδήποτε κακό, διατηρεί και συσσωρεύει ό,τι είναι καλό· εργάζεται σιωπηρά και ασυναίσθητα, όταν και όπου βρίσκει την ευκαιρία, για τη βελτίωση κάθε οργανικής ύπαρξης». Εάν ένα άγριο ζώο συνηθίζει να επιδίδεται σε κάποια άχρηστη δραστηριότητα, τότε η φυσική επιλογή θα ευνοήσει τα ανταγωνιστικά άτομα που αφιερώνουν, αντίθετα, το χρόνο και την ενεργητικότητά τους στην επιβίωση και την αναπαραγωγή. Η Φύση δεν μπορεί να ανεχτεί επιπόλαιους εξωφρενισμούς. Σε αυτήν κυριαρχεί ο ανελέητος ωφελιμισμός, έστω κι αν τούτο δεν είναι πάντα φανερό.

Εκ πρώτης όψεως, η ουρά ενός παγωνιού είναι ένας κατεξοχήν εξωφρενισμός. Σίγουρα δεν ευνοεί την επιβίωση του κατόχου της. Ωφελεί ωστόσο τα γονίδια που τον καθιστούν περισσότερο θεαματικό από τους ανταγωνιστές του. Στην οικονομία της Φύσης, η ουρά αποτελεί διαφήμιση για την προσέλκυση θηλυκών. Το ίδιο ισχύει για τον κόπο και το χρόνο που αφιερώνει ένας αρσενικός πτιλονόρρυγχος στην αναδενδράδα του: τη στολίζει με φύλλα, κλωνάρια, πολύχρωμους καρπούς, άνθη και —όταν είναι διαθέσιμα— χάντρες, μικροαντικείμενα και πώματα από φιάλες. Ή, για να διαλέξω ένα παράδειγμα που δεν αφορά διαφήμιση, υπάρχει και το «λουτρό με μυρμήγκια»: η παράξενη συνήθεια μερικών πτηνών, όπως οι καρακάξες, να «λούονται» σε μια μυρμηγκοφωλιά ή να στολίζουν τα φτερά τους με μυρ-

μήγκια. Κανείς δεν είναι σίγουρος για το όφελος από αυτό το λουτρό με μυρμήγκια —ίσως πρόκειται για κάποιο είδος υγιεινής, για τον καθαρισμό των φτερών από παράσιτα· υπάρχουν και διάφορες άλλες υποθέσεις, καμία από τις οποίες δεν στηρίζεται ικανοποιητικά από τις ενδείξεις. Αλλά η αβεβαιότητα σχετικά με τις λεπτομέρειες δεν εμποδίζει —ούτε πρέπει να εμποδίζει— τους δαρβινιστές να υποθέτουν με βεβαιότητα ότι το λουτρό με μυρμήγκια πρέπει να γίνεται «για» κάποιο λόγο. Στην περίπτωση αυτή, ο κοινός νους πιθανόν θα συμφωνήσει, αλλά η δαρβινική λογική έχει έναν ιδιαίτερο λόγο να πιστεύει ότι, εάν τα πτηνά δεν το έκαναν, θα ζημιώνονταν οι στατιστικές προοπτικές τους για γενετική επιτυχία, έστω κι αν δεν γνωρίζουμε προς το παρόν την ακριβή διαδρομή της ζημίας. Το συμπέρασμα προκύπτει από τη διπλή προϋπόθεση ότι η φυσική επιλογή τιμωρεί τη σπατάλη χρόνου και ενέργειας και ότι έχει παρατηρηθεί πως τα πτηνά συστηματικά αφιερώνουν χρόνο και ενέργεια στο λουτρό με μυρμήγκια. Εάν η συγκεκριμένη «προσαρμοστική» αρχή μπορεί να διακηρυχθεί με μία περιεκτική φράση, αυτή είναι —ομολογουμένως με κάπως ακραίους και υπερβολικούς όρους— η φράση του Richard Lewontin, διακεκριμένου γενετιστή τού Harvard: «Νομίζω ότι σε τούτο το σημείο συμφωνούν όλοι οι εξελικτικοί, δηλαδή ότι ουσιαστικά είναι αδύνατον να γίνει καλύτερη δουλειά από εκείνη που κάνει ένας οργανισμός στο δικό του περιβάλλον».[75] Εάν το λουτρό με μυρμήγκια δεν εξυπηρετούσε την επιβίωση και την αναπαραγωγή, η φυσική επιλογή θα είχε προ πολλού ευνοήσει τα άτομα που το αποφεύγουν. Ένας δαρβινιστής ίσως αισθανθεί τον πειρασμό να πει το ίδιο για τη θρησκεία· εξού και η ανάγκη για την παρούσα συζήτηση.

Για έναν εξελικτικό, οι θρησκευτικές τελετουργίες «ξεχωρίζουν όπως το παγόνι σε ένα ηλιόλουστο ξέφωτο» (η φράση είναι του Daniel Dennett). Η θρησκευτική συμπεριφορά αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, το ανθρώπινο ανάλογο του λουτρού με μυρμήγκια ή του στολίσματος της αναδενδράδας. Απαιτεί χρόνο, καταναλώνει ενέργεια, συχνά είναι εξίσου εντυπωσιακά φανταχτερή όσο το πτίλωμα ενός παραδείσιου πουλιού. Η θρησκεία μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του ευσεβούς ατόμου, καθώς και τη ζωή άλλων. Χιλιάδες άνθρωποι έχουν βασανιστεί λόγω της πίστης τους σε μια θρησκεία, ή έχουν καταδιωχθεί από ζηλωτές για κάτι που —σε πολλές περιπτώσεις— αποτελεί ελάχιστα διαφορετική εναλλακτική πίστη. Η θρησκεία καταβροχθίζει πόρους, μερικές φορές σε τεράστια κλίμακα: ένας μεσαιωνικός καθεδρικός ναός μπορούσε να απαιτήσει 100 εργατοαιώνες για την κατασκευή του, ωστόσο δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ως κατοικία ή για κάποιον πραγματικά χρήσιμο σκοπό. Μήπως λειτουργούσε ως ένα είδος αρχιτεκτονικής ουράς του παγωνιού; Αν ναι, ποιος ήταν ο στόχος της διαφήμισης; Η θρησκευτική μουσική και οι λατρευτικοί πίνακες ζωγραφικής

μονοπώλησαν σε μεγάλο βαθμό τα ταλέντα του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Ευσεβείς άνθρωποι έχουν πεθάνει για τους θεούς τους και έχουν σκοτώσει για χάρη τους· έχυσαν το αίμα τους αυτοτιμωρούμενοι, ορκίστηκαν να περάσουν όλη τη ζωή τους άγαμοι ή σε μοναστική σιωπή, όλα στην υπηρεσία της θρησκείας. Για ποιο λόγο; Ποιο το όφελος από τη θρησκεία;

Λέγοντας «όφελος», ο δαρβινιστής κατά κανόνα εννοεί κάποια αυξημένη δυνατότητα επιβίωσης των γονιδίων ενός ατόμου. Αλλά εν προκειμένω το σημαντικό σημείο είναι ότι το δαρβινικό όφελος δεν περιορίζεται στα γονίδια του ατομικού οργανισμού. Υπάρχουν τρεις δυνατοί εναλλακτικοί στόχοι για το όφελος: Ο ένας προκύπτει από τη θεωρία της επιλογής ομάδας, και θα επανέλθω σε αυτό. Ο δεύτερος αποτελεί απόρροια της θεωρίας την οποία υποστήριξα στο βιβλίο *The Extended Phenotype* (Ο διευρυμένος φαινότυπος): είναι πιθανό το υπό παρατήρηση άτομο να λειτουργεί χειραγωγούμενο από την επιρροή γονιδίων κάποιου άλλου ατόμου, ίσως ενός παρασίτου. Ο Daniel Dennett μάς θυμίζει ότι το κοινό κρυολόγημα είναι καθολικό σε όλους τους λαούς όπως και η θρησκεία, ωστόσο δεν θα ισχυριζόμασταν ότι τα κρυολογήματα μας ωφελούν. Μας είναι γνωστά άφθονα παραδείγματα ζώων τα οποία υποχρεώνονται να συμπεριφερθούν με τρόπο που ευνοεί τη μετάδοση ενός παρασίτου στον επόμενο ξενιστή του. Συμπύκνωσα αυτό το ζήτημα στο «κεντρικό θεώρημα του διευρυμένου φαινοτύπου»: «Η συμπεριφορά ενός ζώου τείνει να μεγιστοποιήσει τις πιθανότητες επιβίωσης των γονιδίων "για" αυτή τη συμπεριφορά, είτε τα εν λόγω γονίδια βρίσκονται στο σώμα του ζώου που εμφανίζει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά είτε όχι».

Τρίτον, το «κεντρικό θεώρημα» μπορεί να αντικαταστήσει τον όρο «γονίδια» με τον γενικότερο όρο «αντιγραφείς». Το γεγονός ότι η θρησκεία είναι πανταχού παρούσα σημαίνει πιθανόν ότι έχει λειτουργήσει προς κάποιο όφελος, αλλά ενδέχεται να μην αφορά εμάς ή τα γονίδιά μας. Ίσως να λειτουργεί μόνο προς όφελος των ίδιων των θρησκευτικών ιδεών, εφόσον συμπεριφέρονται ως οιονεί γονίδια, ως αντιγραφείς. Θα ασχοληθώ με αυτό στη συνέχεια, στην ενότητα με τίτλο «Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα μιμίδιά μου».* Εν τω μεταξύ, παραμένω στις περισσότερο παραδοσιακές ερμηνείες του δαρβινισμού, σύμφωνα με τις οποίες υποτίθεται ότι το «όφελος» σημαίνει όφελος για την ατομική επιβίωση και αναπαραγωγή.

Κάποιες φυλές κυνηγών-τροφοσυλλεκτών, όπως οι Αβορίγινες της Αυ-

* Παράφραση του στίχου «Tread softly, because you tread on my dreams» (Ελαφροπάτα, γιατί πατάς τα όνειρά μου) από το ποίημα *He wishes for the cloths of heaven* (Μια ευχή για τα υφάδια τ' ουρανού) τού W.B. Yeats. (Σ.τ.μ.)

στραλίας, υποτίθεται πως ζουν όπως περίπου ζούσαν και οι μακρινοί πρόγονοί μας. Ο αυστραλονεοζηλανδός φιλόσοφος της επιστήμης Kim Sterelny επισημαίνει μια δραματική αντίθεση στη ζωή τους. Αφενός, οι Αβορίγινες διαθέτουν εξαιρετική ικανότητα επιβίωσης σε συνθήκες που υποβάλλουν σε σκληρότατη δοκιμασία τις πρακτικές δεξιότητές τους. Αφετέρου, συνεχίζει ο Sterelny, το είδος μας είναι μεν ευφυές αλλά *διεστραμμένα ευφυές*: οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι, που κατέχουν τόσες γνώσεις για τον φυσικό κόσμο και για το πώς να επιβιώνουν σε αυτόν, ταυτόχρονα παραφορτώνουν το νου τους με πεποιθήσεις ολοφάνερα λανθασμένες, για τις οποίες ο όρος «άχρηστες» αποτελεί γενναίο ευφημισμό. Ο ίδιος ο Sterelny είναι εξοικειωμένος με λαούς Αβορίγινων της Παπούα Νέας Γουινέας. Επιβιώνουν σε δυσχερέστατες συνθήκες όπου η ανεύρεση τροφής είναι δύσκολη, χάρη σε «μια θρυλικά πλήρη κατανόηση του βιολογικού περιβάλλοντός τους. Αλλά συνδυάζουν αυτή την κατανόηση με βαθιές και καταστροφικές εμμονές σχετικά με τη μαγεία και τη μόλυνση από τη γυναικεία εμμηνόρροια. Πολλές από τις τοπικές κουλτούρες κατατρύχονται από φόβους απέναντι στη μαγεία και τις μαγγανείες, και από τη βία που συνοδεύει τέτοιους φόβους». Ο Sterelny μάς καλεί να εξηγήσουμε «πώς γίνεται να είμαστε ταυτόχρονα τόσο έξυπνοι και τόσο ανόητοι».[76]

Μολονότι οι λεπτομέρειες διαφέρουν από τόπο σε τόπο, όλοι οι γνωστοί πολιτισμοί διαθέτουν κάποια εκδοχή των χρονοβόρων τελετουργιών που καταβροχθίζουν πλούτο και προκαλούν εχθρότητα, των αντιπαραγωγικών θρησκευτικών φαντασιώσεων που αντιφάσκουν με τα γεγονότα. Κάποια μορφωμένα άτομα ίσως εγκαταλείψουν τη θρησκεία, ωστόσο όλοι έχουν ανατραφεί στο πλαίσιο μιας θρησκευτικής κουλτούρας, και συνήθως χρειάστηκε να λάβουν συνειδητή απόφαση για να την εγκαταλείψουν. Το παλιό αστείο της Βόρειας Ιρλανδίας, «Ναι, αλλά είσαι προτεστάντης άθεος ή καθολικός άθεος;», αποπνέει πικρή αλήθεια. Η θρησκευτική συμπεριφορά μπορεί να χαρακτηριστεί καθολική μεταξύ των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί καθολική η ετεροφυλόφιλη συμπεριφορά. Και οι δύο γενικεύσεις επιτρέπουν κάποιες ατομικές εξαιρέσεις, αλλά όλες αυτές οι εξαιρέσεις καταλαβαίνουν θαυμάσια τον κανόνα από τον οποίο απομακρύνθηκαν. Τα καθολικά χαρακτηριστικά ενός είδους απαιτούν μια δαρβινική εξήγηση.

Προφανώς, δεν είναι καθόλου δύσκολο να εξηγηθεί το δαρβινικό πλεονέκτημα της σεξουαλικής συμπεριφοράς. Αφορά τη γέννηση μωρών, ακόμη και σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η αντισύλληψη ή η ομοφυλοφιλία φαίνεται να το διαψεύδουν. Αλλά τι μπορούμε να πούμε για τη θρησκευτική συμπεριφορά; Γιατί οι άνθρωποι νηστεύουν, γονατίζουν, κάνουν μετάνοιες, αυτομαστιγώνονται, υποκλίνονται μανιωδώς μπροστά σε ένα τείχος, οργα-

νώνουν σταυροφορίες, ή αλλιώς επιδίδονται σε δαπανηρές πρακτικές οι οποίες φθείρουν τη ζωή τους και, σε ακραίες περιπτώσεις, την τερματίζουν;

Άμεσα πλεονεκτήματα της θρησκείας

Οι ενδείξεις ότι η θρησκευτική πίστη προστατεύει τους ανθρώπους από ασθένειες σχετιζόμενες με το στρες είναι λιγοστές και αδύναμες. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να εκπλαγούμε αν κάποια φορά αυτό αλήθευε, για τον ίδιο λόγο που οι προσευχές μπορεί να θεραπεύουν σε λίγες περιπτώσεις. Περιττεύει, ελπίζω, να προσθέσω ότι τέτοια ευεργετικά αποτελέσματα δεν αυξάνουν καθόλου την αληθοτιμή των ισχυρισμών της θρησκείας. Όπως είπε ο George Bernard Shaw, «Το γεγονός ότι ένας πιστός είναι ευτυχέστερος από ένα σκεπτικιστή δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από το γεγονός ότι ο μεθυσμένος αισθάνεται ευτυχέστερος από τον ξεμέθυστο».

Εκτός των άλλων, ένας γιατρός μπορεί να βοηθήσει τον ασθενή του παρηγορώντας ή καθησυχάζοντάς τον. Αυτό δεν πρέπει να αγνοείται αβασάνιστα. Ο γιατρός μου βέβαια δεν εφαρμόζει τη θεραπεία με προσευχές ή με το άγγιγμα των χεριών του, αλλά πολλές φορές «θεραπεύτηκα» ακαριαία από κάποια ασήμαντη πάθηση ακούγοντας την καθησυχαστική φωνή ενός ευφυούς προσώπου με στηθοσκόπιο. Το φαινόμενο πλασέμπο (εικονικό φάρμακο) έχει στοιχειοθετηθεί πλήρως, και δεν αποτελεί καθόλου μυστήριο. Ψεύτικα χάπια, χωρίς καμία απολύτως φαρμακολογική δράση, βελτιώνουν αποδεδειγμένα την υγεία. Για αυτό το λόγο οι διπλές-τυφλές δοκιμές φαρμάκων πρέπει να χρησιμοποιούν πλασέμπο στις ομάδες ελέγχου. Για αυτό το λόγο τα ομοιοπαθητικά φάρμακα φαίνεται να λειτουργούν, μολονότι σε τέτοιο βαθμό αραιωμένα ώστε περιέχουν τόση ποσότητα ενεργού συστατικού όση και το πλασέμπο —μηδέν μόρια. Επί τη ευκαιρία, οι γιατροί τώρα φοβούνται να συστήσουν πλασέμπο στην κανονική πρακτική, διότι η νομοθεσία τούς υποχρεώνει να το αναφέρουν σε πρακτικά στα οποία ο ασθενής έχει πρόσβαση, πράγμα που φυσικά ακυρώνει την αποτελεσματικότητα του πλασέμπο. Οι ομοιοπαθητικοί ίσως έχουν μεγαλύτερη επιτυχία, διότι, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς γιατρούς, τους επιτρέπεται ακόμα να χορηγούν πλασέμπο —με διαφορετικό όνομα. Έχουν επίσης μεγαλύτερη άνεση χρόνου, και έτσι μπορούν να συζητούν περισσότερο με τον ασθενή και να τον περιποιούνται επιμελέστερα. Επιπλέον, στις απαρχές της μακράς ιστορίας της, η φήμη της ομοιοπαθητικής ενισχύθηκε από το γεγονός ότι οι συνταγές της δεν προκαλούσαν καμία απολύτως βλάβη —σε αντίθεση με τις επικίνδυνες πρακτικές της παραδοσιακής ιατρικής, όπως η αφαίμαξη.

Είναι μήπως η θρησκεία ένα πλασέμπο που παρατείνει τη ζωή μειώνοντας το στρες; Πιθανώς, μολονότι η εν λόγω θεωρία πρέπει να αντιμετωπίσει τα πυρά των σκεπτικιστών, οι οποίοι επισημαίνουν τις πολλές περιπτώσεις όπου η θρησκεία προκαλεί μάλλον παρά καταπολεμά το στρες. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε, για παράδειγμα, ότι η υγεία βελτιώνεται από τη σχεδόν μόνιμη κατάσταση νοσηρής ενοχής ενός ρωμαιοκαθολικού ο οποίος χαρακτηρίζεται από τα φυσιολογικά ανθρώπινα ελαττώματα και από λιγότερη του φυσιολογικού ευφυΐα. Ίσως δεν είναι δίκαιο να ξεχωρίζουμε τους καθολικούς. Η αμερικανίδα κωμικός Cathy Ladman παρατηρεί: «Όλες οι θρησκείες είναι ίδιες: βασικά ενοχή, με διαφορετικές γιορτές». Σε κάθε περίπτωση, νομίζω ότι η θεωρία τού πλασέμπο δεν είναι αντάξια του ευρέως διαδεδομένου, παγκόσμιου φαινομένου της θρησκείας. Δεν πιστεύω ότι έχουμε θρησκεία επειδή αυτή μείωνε τα επίπεδα στρες των προγόνων μας. Είναι μια ανεπαρκής θεωρία, μολονότι το πρόβλημα του στρες έπαιξε ίσως έναν επικουρικό ρόλο. Η θρησκεία συνιστά μεγάλο φαινόμενο και απαιτεί εξίσου μεγάλη θεωρία για την εξήγησή της.

Άλλες θεωρίες αγνοούν εντελώς τη σημασία των δαρβινικών εξηγήσεων. Εννοώ προτάσεις όπως «η θρησκεία ικανοποιεί την περιέργειά μας για το Σύμπαν και για τη θέση μας σε αυτό» ή «η θρησκεία παρηγορεί». Πιθανόν εδώ υπάρχει κάποια ψυχολογική αλήθεια, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 10, αλλά καμία από τις δύο προτάσεις δεν συνιστά δαρβινική εξήγηση. Όπως σημείωσε δηκτικά ο Steven Pinker σχετικά με τη θεωρία της παρηγοριάς, στο βιβλίο του *How the Mind Works* (Πώς λειτουργεί ο νους): «Θέτει απλώς το ερώτημα *γιατί* να εξελιχθεί ένας νους κατά τρόπο ώστε να βρίσκει παρηγοριά σε πεποιθήσεις τις οποίες μπορεί καθαρά να αναγνωρίσει ως εσφαλμένες. Όποιος τρέμει από το κρύο δεν βρίσκει παρηγοριά αν πιστέψει ότι ζεσταίνεται· όποιος βρίσκεται πρόσωπο με πρόσωπο με ένα λιοντάρι δεν ησυχάζει με τη σκέψη ότι πρόκειται για λαγό». Στην ελάχιστη των περιπτώσεων, η θεωρία της παρηγοριάς πρέπει να μεταφραστεί σε δαρβινικούς όρους, και αυτό είναι δυσκολότερο απ' όσο φαντάζεστε. Οι ψυχολογικές εξηγήσεις για το γεγονός ότι οι άνθρωποι θεωρούν κάποια πεποίθηση ευχάριστη ή δυσάρεστη είναι εξηγήσεις που αφορούν τα άμεσα —όχι τα απώτατα— αίτια.

Οι δαρβινιστές δίνουν μεγάλη σημασία σε τούτη τη διάκριση μεταξύ άμεσου και απώτατου. Η άμεση εξήγηση για την έκρηξη στον κύλινδρο μιας μηχανής εσωτερικής καύσης επικαλείται το σπινθηριστή. Η απώτατη εξήγηση αφορά το σκοπό για τον οποίο σχεδιάστηκε η έκρηξη: την ώθηση ενός εμβόλου στον κύλινδρο, στρέφοντας κάποιον στροφαλοφόρο άξονα. Η άμεση αιτία της θρησκείας ίσως είναι η υπερδραστηριότητα σε κάποιον συγκεκριμένο κόμβο του εγκεφάλου. Δεν πρόκειται να επιμείνω στη νευρο-

λογική ιδέα ενός «θεϊκού κέντρου» στον εγκέφαλο, διότι δεν ασχολούμαι εδώ με άμεσα ερωτήματα. Τούτο δεν σημαίνει ότι τα υποτιμώ. Συνιστώ το βιβλίο *How We Believe: The Search for God in an Age of Science* τού Michael Shermer, για μια περιεκτική πραγμάτευση· περιλαμβάνει την πρόταση του Michael Persinger και άλλων ότι οι εμπειρίες θρησκευτικών οραμάτων σχετίζονται με την επιληψία κροταφικού λοβού.

Αλλά σε τούτο το κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις δαρβινικές *απώτατες* εξηγήσεις. Εάν οι νευροφυσιολόγοι βρουν ένα «θεϊκό κέντρο» στον εγκέφαλο, οι δαρβινικοί επιστήμονες σαν εμένα θα θελήσουν να κατανοήσουν και την επιλεκτική πίεση που το ευνόησε. Γιατί όσοι πρόγονοί μας είχαν τη γενετική τάση να αναπτύξουν ένα θεϊκό κέντρο επιβίωσαν και απέκτησαν περισσότερους απογόνους από τους ανταγωνιστές τους που δεν είχαν τέτοια τάση; Το δαρβινικό απώτατο ερώτημα δεν είναι καλύτερο ούτε βαθύτερο ούτε περισσότερο επιστημονικό από το νευρολογικής φύσεως άμεσο ερώτημα. Αλλά με αυτό ασχολούμαι εδώ.

Οι δαρβινιστές δεν ικανοποιούνται ούτε με πολιτικές εξηγήσεις, όπως «Η θρησκεία είναι το μέσο που χρησιμοποιεί η άρχουσα τάξη για να χαλιναγωγεί τα χαμηλότερα στρώματα». Ασφαλώς αληθεύει το γεγονός ότι οι μαύροι σκλάβοι στην Αμερική έβρισκαν παρηγοριά στις υποσχέσεις για μέλλουσα ζωή, πράγμα που απάλυνε τη δυσαρέσκειά τους για τούτη τη ζωή —και έτσι ωφελούσε τους ιδιοκτήτες τους. Το ζήτημα κατά πόσον οι θρησκείες σχεδιάζονται σκόπιμα από κυνικούς ιερείς ή άρχοντες είναι ενδιαφέρον, και πρέπει να προκαλεί την προσοχή των ιστορικών. Δεν συνιστά όμως, αυτό καθαυτό, δαρβινικό ερώτημα. Ο δαρβινιστής εξακολουθεί να θέλει να μάθει γιατί οι άνθρωποι είναι *ευάλωτοι* στα θέλγητρα της θρησκείας και συνεπώς πρόσφοροι για εκμετάλλευση από ιερείς, πολιτικούς και βασιλείς.

Εάν ένας επιτήδειος ήθελε να χειραγωγήσει κάποιους, θα χρησιμοποιούσε ίσως τη σεξουαλική λαγνεία για να πετύχει το σκοπό του· ωστόσο εξακολουθεί να απαιτείται μια δαρβινική εξήγηση του λόγου για τον οποίο κάτι τέτοιο λειτουργεί. Στην περίπτωση του σεξουαλικού πόθου, η απάντηση είναι εύκολη: οι εγκέφαλοί μας έχουν οργανωθεί κατά τρόπο ώστε να νιώθουν ευχαρίστηση με το σεξ, διότι το σεξ, στη φυσιολογική μορφή του, δημιουργεί μωρά. Ένα ακόμη πιο αδίστακτο άτομο ίσως χρησιμοποιήσει βασανιστήρια για να επιτύχει τους σκοπούς του. Και πάλι, ο δαρβινιστής πρέπει να εξηγήσει το λόγο για τον οποίο τα βασανιστήρια είναι αποτελεσματικά: διότι θα κάνουμε σχεδόν τα πάντα προκειμένου να αποφύγουμε τον έντονο πόνο. Και πάλι φαίνεται προφανές έως και κοινότοπο, αλλά ο δαρβινιστής πρέπει να το εξηγήσει ρητά: η φυσική επιλογή έχει καταστήσει την αίσθηση του πόνου ένδειξη απειλητικής για τη ζωή σωματικής βλά-

βης και μας έχει προγραμματίσει να την αποφεύγουμε. Εκείνα τα σπάνια άτομα που δεν μπορούν να αισθανθούν πόνο —ή δεν νοιάζονται για αυτόν— συνήθως πεθαίνουν πρόωρα από τραύματα τα οποία οι υπόλοιποι άνθρωποι θα είχαν φροντίσει να αποφύγουν. Είτε γίνεται όργανο κυνικής εκμετάλλευσης είτε απλώς εκδηλώνεται αυθόρμητα, τι εξηγεί τελικά τον πόθο για τους θεούς;

Επιλογή ομάδας

Συχνά αποδεικνύεται —ή καθομολογείται— ότι κάποιες υποτιθέμενες απώτατες εξηγήσεις συνιστούν θεωρίες περί «επιλογής ομάδας». Επιλογή ομάδας είναι η αμφιλεγόμενη ιδέα ότι η δαρβινική επιλογή επιλέγει μεταξύ ειδών ή άλλων *ομάδων* ατόμων. Ο αρχαιολόγος τού Καίμπριτζ Colin Renfrew εκφέρει την άποψη ότι ο χριστιανισμός επιβίωσε μέσω κάποιας μορφής επιλογής ομάδας, διότι ενίσχυσε την ιδέα της νομιμοφροσύνης και της αδελφικής αγάπης εντός της ομάδας, βοηθώντας έτσι τις ομάδες θρησκευομένων να επιβιώσουν εις βάρος λιγότερο θρησκευόμενων ομάδων. Ο αμερικανός υπέρμαχος της επιλογής ομάδας D.S. Wilson ανέπτυξε ανεξάρτητα και εκτενέστερα μια παρόμοια άποψη στο βιβλίο του *Darwin's Cathedral* (Ο καθεδρικός ναός του Δαρβίνου).

Θα παραθέσω ένα φανταστικό παράδειγμα για να δείξω τη μορφή που θα αποκτούσε μια θεωρία επιλογής ομάδας για τη θρησκεία. Μια φυλή με έναν ευέξαπτο αρειμάνιο «θεό του πολέμου» κερδίζει συνεχώς στους πολέμους εναντίον ανταγωνιστικών φυλών των οποίων οι θεοί προτρέπουν σε ειρήνη και αρμονία, ή φυλών χωρίς καθόλου θεούς. Όσοι πολεμιστές πιστεύουν ακράδαντα ότι ο μαρτυρικός θάνατος θα τους στείλει κατευθείαν στον παράδεισο πολεμούν γενναία και θυσιάζουν οικειοθελώς τη ζωή τους. Επομένως, φυλές με τέτοιου είδους θρησκεία έχουν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν σε διαφυλετικές συρράξεις, να αρπάξουν τα ζώα της ηττημένης φυλής και να κάνουν παλλακίδες τις αιχμάλωτες γυναίκες της. Θυγατρικές φυλές αναπτύσσονται ραγδαία από τον κύριο κορμό τέτοιων επιτυχημένων φυλών και εξαπλώνονται αναπτύσσοντας περισσότερες θυγατρικές φυλές, οι οποίες λατρεύουν όλες τον ίδιο φυλετικό θεό. Παρεμπιπτόντως, η ιδέα ότι μια ομάδα γεννά θυγατρικές ομάδες, όπως σμήνη μελισσών ξεπετάγονται από την κυψέλη, δεν στερείται βάσης. Ο ανθρωπολόγος Napoleon Chagnon χαρτογράφησε μια τέτοια διάσπαση χωριών στην πολυσυζητημένη μελέτη του για τους Γιανομαμό, τον «άγριο λαό» της νοτιοαμερικανικής ζούγκλας.[77]

Ο Chagnon δεν είναι υποστηρικτής της επιλογής ομάδας, ούτε εγώ άλ-

λωστε. Εκφράζονται ισχυρότατες αντιρρήσεις επ' αυτού. Δεδομένου ότι συμμετέχω στη διαμάχη, πρέπει να προσέξω και να μην ξεφύγω από την κύρια πορεία του παρόντος βιβλίου. Μερικοί βιολόγοι συγχέουν την αληθινή επιλογή ομάδας (εκείνη, λόγου χάριν στο υποθετικό παράδειγμά μου για το θεό του πολέμου) με κάτι άλλο το οποίο *ονομάζουν* επιλογή ομάδας, αλλά με λεπτομερέστερη εξέταση αποδεικνύεται ότι πρόκειται για επιλογή του συγγενούς ή για αμοιβαίο αλτρουισμό (βλ. Κεφάλαιο 6).

Ακόμη και όσοι υποβαθμίζουν το ρόλο της επιλογής ομάδας δέχονται ότι είναι κατ' αρχήν δυνατή. Το ερώτημα έγκειται στο κατά πόσο συνιστά σημαντική δύναμη στην εξέλιξη. Όταν συγκρίνεται με την επιλογή σε κατώτερο επίπεδο —όπως όταν η επιλογή ομάδας προβάλλεται ως εξήγηση για την ατομική αυτοθυσία—, υπερισχύει μάλλον η κατώτερου επιπέδου επιλογή. Στην υποθετική μας φυλή, φανταστείτε κάποιον ιδιοτελή πολεμιστή σε ένα στρατό όπου κυριαρχούν οι επίδοξοι μάρτυρες της ελευθερίας, πρόθυμοι να πεθάνουν για τη φυλή και να κερδίσουν την ουράνια αμοιβή. Καθώς δεν ρίχνεται στην πρώτη γραμμή της μάχης μιας και θέλει να σώσει το κεφάλι του, οι πιθανότητες να καταλήξει με το μέρος των νικητών μειώνονται ελάχιστα. Η αυτοθυσία των συντρόφων του θα τον ωφελήσει περισσότερο απ' ό,τι θα ωφελήσει κατά μέσον όρο τον καθένα από αυτούς, διότι θα είναι όλοι τους νεκροί. Έχει περισσότερες πιθανότητες από τους άλλους να αναπαραχθεί, και τα γονίδιά του —υπεύθυνα για την άρνησή του να γίνει μάρτυρας— έχουν περισσότερες πιθανότητες να μεταδοθούν στην επόμενη γενεά. Συνεπώς, οι τάσεις για αυτοθυσία θα είναι μειωμένες στις μελλοντικές γενεές.

Πρόκειται για απλοποιημένο υποθετικό παράδειγμα, αλλά φωτίζει ένα μόνιμο πρόβλημα της επιλογής ομάδας. Οι θεωρίες επιλογής ομάδας για την ατομική αυτοθυσία είναι πάντα ευάλωτες στην εκ των έσω υπονόμευση: οι θάνατοι και οι αναπαραγωγές των ατόμων πραγματοποιούνται σε μικρότερη χρονική κλίμακα και με μεγαλύτερη συχνότητα από τις ομαδικές εξαφανίσεις και διασχίσεις. Είναι βέβαια δυνατόν να σχεδιαστούν μαθηματικά μοντέλα που οδηγούν σε ειδικές συνθήκες στις οποίες η επιλογή ομάδας ενδέχεται να αποβαίνει ισχυρή από εξελικτική άποψη. Οι ειδικές αυτές συνθήκες συνήθως δεν απαντούν στη Φύση, ωστόσο μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι θρησκείες στις ανθρώπινες φυλετικές ομάδες ενισχύουν τέτοιες —κατά τα άλλα μη ρεαλιστικές— ειδικές συνθήκες. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα θεωρητική άποψη, αλλά εδώ δεν θα επιμείνω σε αυτή· θα αναγνωρίσω μόνο ότι ο ίδιος ο Δαρβίνος, μολονότι συνήθως υποστήριζε σθεναρά την επιλογή σε επίπεδο μεμονωμένου οργανισμού, πλησίασε πολύ στην ιδέα της επιλογής ομάδας όταν πραγματευόταν τις ανθρώπινες φυλές:

> Εάν δύο φυλές πρωτόγονων ανθρώπων, που ζούσαν στην ίδια χώρα, άρχιζαν να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, και αν η μία φυλή περιλάμβανε (με όμοιες τις υπόλοιπες συνθήκες) μεγαλύτερο αριθμό θαρραλέων, αλληλέγγυων και πιστών μελών, πάντα έτοιμων να ενθαρρύνουν τους άλλους απέναντι στον κίνδυνο, να βοηθήσουν και να υπερασπίσουν αλλήλους, τότε αυτή η φυλή αναμφίβολα θα επιτύγχανε καλύτερα και θα κατακτούσε την άλλη [...]. Οι ιδιοτελείς και οι εριστικοί δεν συσπειρώνονται, και χωρίς συσπείρωση τίποτε δεν μπορεί να επιτευχθεί. Αν μια φυλή διαθέτει τις παραπάνω ιδιότητες σε υψηλό βαθμό, θα επεκταθεί και θα νικήσει άλλες φυλές· στην πορεία του χρόνου, ωστόσο, κρίνοντας από όλη την ιστορία του παρελθόντος, θα καταβληθεί με τη σειρά της από κάποια άλλη, περισσότερο προικισμένη φυλή.[78]

Για να ικανοποιήσω τους ειδικούς βιολόγους που τυχόν διαβάζουν τούτες τις γραμμές, πρέπει να προσθέσω ότι ο Δαρβίνος δεν αναφερόταν αυστηρά στην επιλογή ομάδας, με την πραγματική έννοια της ανάδυσης θυγατρικών ομάδων από επιτυχημένες ομάδες με συχνότητα που μπορεί να μετρηθεί σε ένα μεταπληθυσμό ομάδων. Μάλλον είχε κατά νου φυλές με αλτρουιστικά συνεργάσιμα μέλη, οι οποίες επεκτείνονται και γίνονται περισσότερο πολυπληθείς. Το μοντέλο του Δαρβίνου προσεγγίζει περισσότερο την εξάπλωση του φαιού σκίουρου στη Βρετανία εις βάρος του ερυθρού: οικολογική αντικατάσταση, όχι αληθινή επιλογή ομάδας.

Η θρησκεία ως παραπροϊόν

Εν πάση περιπτώσει, θα αφήσω πλέον κατά μέρος την επιλογή ομάδας και θα παραθέσω τη δική μου άποψη για τη δαρβινική επιβιωτική αξία της θρησκείας. Είμαι ένας από τους όλο και περισσότερους βιολόγους οι οποίοι θεωρούν τη θρησκεία *παραπροϊόν* κάποιου άλλου φαινομένου. Γενικότερα πιστεύω ότι όλοι όσοι διατυπώνουμε εικασίες σχετικά με τη δαρβινική επιβιωτική αξία είμαστε αναγκασμένοι να σκεπτόμαστε μήπως έχουμε να κάνουμε με ένα παραπροϊόν. Όταν ρωτάμε σχετικά με την επιβιωτική αξία οποιουδήποτε, ίσως υποβάλλουμε λάθος ερώτηση —και μάλλον χρειάζεται να την αναδιατυπώσουμε με προσφορότερο τρόπο. Ίσως το χαρακτηριστικό που μας ενδιαφέρει (εν προκειμένω η θρησκεία) δεν έχει άμεση επιβιωτική αξία το ίδιο, αλλά είναι παραπροϊόν κάποιου άλλου το οποίο έχει. Θεωρώ χρήσιμο να εισαγάγουμε την ιδέα του παραπροϊόντος με μια αναλογία από τον δικό μου επιστημονικό τομέα, τη συμπεριφορά των ζώων.

Μερικά νυκτόβια λεπιδόπτερα έλκονται από το φως των κεριών, και

τούτο δεν φαίνεται να συμβαίνει τυχαία: καταβάλλουν πράγματι προσπάθεια να γίνουν παρανάλωμα του πυρός. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη συγκεκριμένη συμπεριφορά τους «αυτοκαταστροφική» και, με αυτή την προκλητική ονομασία, να αναρωτηθούμε πώς είναι δυνατόν να την έχει ευνοήσει η φυσική επιλογή. Θέλω όμως να τονίσω το εξής: πρέπει να αναδιατυπώσουμε το ερώτημα πριν καν επιχειρήσουμε να δώσουμε μια λογική απάντηση. Δεν πρόκειται για τάση αυτοκτονίας. Η φαινομενική αυτοκτονία είναι η ακούσια ανεπιθύμητη ενέργεια ή το παραπροϊόν κάποιου άλλου πράγματος. Παραπροϊόν... τίνος; Λοιπόν, ιδού μία δυνατότητα, η οποία θα βοηθήσει να εξηγήσουμε το ζήτημα.

Ο τεχνητός φωτισμός εισήχθη πρόσφατα στο νυχτερινό σκηνικό. Μέχρι πρότινος, τα μόνα φώτα που αντίκριζε κανείς τη νύχτα ήταν η Σελήνη και τα άστρα. Βρίσκονται στο οπτικό άπειρο, οπότε οι ακτίνες τους είναι παράλληλες. Αυτό τα καθιστά κατάλληλα για χρήση ως πυξίδες. Είναι γνωστό ότι τα έντομα χρησιμοποιούν ουράνια αντικείμενα, όπως ο Ήλιος και η Σελήνη, για να κατευθύνονται με ακρίβεια σε ευθεία γραμμή, και μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ίδια πυξίδα, με αντίθετο τρόπο, για την επιστροφή στην εστία τους ύστερα από μια εξόρμηση. Το νευρικό σύστημα των εντόμων έχει την ικανότητα να θέτει έναν προσωρινό εμπειρικό κανόνα τού εξής τύπου: «Ακολούθησε πορεία τέτοια ώστε οι φωτεινές ακτίνες να προσπίπτουν στο μάτι σου υπό γωνία 30 μοιρών». Εφόσον τα έντομα έχουν σύνθετους οφθαλμούς (με ράβδους που εκτείνονται ακτινωτά από το κέντρο του οφθαλμού σαν τα αγκάθια ενός σκαντζόχοιρου), τούτο μπορεί πρακτικά να σημαίνει κάτι απλό: να διατηρηθεί το φως σε μία συγκεκριμένη ράβδο, ή ομματίδιο.

Αλλά η φωτεινή πυξίδα εξαρτάται αποφασιστικά από την παρουσία του ουράνιου αντικειμένου στο οπτικό άπειρο. Αν αυτό δεν συμβαίνει, οι ακτίνες δεν είναι παράλληλες, αλλά αποκλίνουν όπως οι ακτίνες ενός τροχού. Ένα νευρικό σύστημα το οποίο εφαρμόζει τον εμπειρικό κανόνα που υπαγορεύει πορεία υπό γωνία 30 μοιρών (ή οποιαδήποτε οξεία γωνία) προς ένα κοντινό κερί, σαν να επρόκειτο για τη Σελήνη στο οπτικό άπειρο, θα κατευθύνει το έντομο, μέσω σπειροειδούς τροχιάς, στη φλόγα. Μπορείτε να το σχεδιάσετε οι ίδιοι, με κάποια οξεία γωνία, λόγου χάριν 30 μοιρών, και θα κατασκευάσετε μια όμορφη λογαριθμική σπείρα που καταλήγει στο κερί.

Μολονότι μοιραίος εν προκειμένω, ο παραπάνω εμπειρικός κανόνας είναι γενικά αποτελεσματικός, διότι οι περιπτώσεις όπου τα έντομα αντικρίζουν ένα κερί σπανίζουν σε σύγκριση με τις περιπτώσεις όπου αντικρίζουν τη Σελήνη. Δεν δίνουμε σημασία στα εκατοντάδες έντομα που σιωπηλά και αποτελεσματικά προσανατολίζονται με τη βοήθεια της Σελήνης ή ενός φωτεινού άστρου, ή ακόμη και της αχνοφεγγιάς από μια μακρινή πόλη. Βλέ-

πουμε μόνο τις πεταλουδίτσες που στροβιλίζονται πάνω στο κερί μας και διατυπώνουμε τη λανθασμένη ερώτηση: Γιατί αυτοκτονούν όλες αυτές οι πεταλουδίτσες; Θα έπρεπε, αντιθέτως, να ρωτήσουμε γιατί έχουν νευρικά συστήματα προσανατολισμού βάσει διατήρησης μιας σταθερής γωνίας με τις φωτεινές ακτίνες —τακτική την οποία αντιλαμβανόμαστε μόνο όταν αποτυγχάνει. Όταν αναδιατυπωθεί το ερώτημα, το μυστήριο διαλύεται. Δεν θα έπρεπε να το ονομάζουμε αυτοκτονία. Πρόκειται για παραπροϊόν δυσλειτουργίας μιας συνήθως χρήσιμης πυξίδας.

Τώρα, ας εφαρμόσουμε την ιδέα του παραπροϊόντος στην ανθρώπινη θρησκευτική συμπεριφορά. Μεγάλο ποσοστό ανθρώπων —το 100% ενίοτε— έχουν πεποιθήσεις καταφανώς αντίθετες με αποδεδειγμένα επιστημονικά γεγονότα, καθώς και με ανταγωνιστικές θρησκείες άλλων. Οι άνθρωποι όχι μόνο διατηρούν αυτές τις πεποιθήσεις με παθιασμένη βεβαιότητα, αλλά επίσης αφιερώνουν χρόνο και πόρους στις δαπανηρές δραστηριότητες τις οποίες συνεπάγονται. Πεθαίνουν ή σκοτώνουν για αυτές. Τούτο, φυσικά, μας καταπλήσσει —όπως ακριβώς μας κατέπλησσαν οι πεταλουδίτσες με την «αυτοκαταστροφική συμπεριφορά» τους. Αμήχανοι, ρωτάμε γιατί. Αλλά και εδώ θέλω να πω ότι πιθανώς διατυπώνουμε λάθος ερώτηση. Η θρησκευτική συμπεριφορά ίσως συνιστά μια δυσλειτουργία, μια αστοχία, το ατυχές παραπροϊόν μιας υποκείμενης ψυχολογικής τάσης η οποία σε άλλες συνθήκες είναι, ή ήταν κάποτε, χρήσιμη. Από την άποψη αυτή, η τάση την οποία ευνόησε η φυσική επιλογή στους προγόνους μας δεν ήταν η θρησκεία καθαυτήν· είχε κάποιο άλλο όφελος, και μόνο περιστασιακά εκδηλώνεται ως θρησκευτική συμπεριφορά. Θα κατανοήσουμε τη θρησκευτική συμπεριφορά μόνο όταν τη μετονομάσουμε.

Εάν, λοιπόν, η θρησκεία αποτελεί παραπροϊόν, τότε τίνος παραπροϊόν είναι; Ποιο είναι το αντίστοιχο της συνήθειας των νυκτόβιων λεπιδοπτέρων να προσανατολίζονται με ουράνιες φωτεινές πυξίδες; Ποιο είναι το πρωταρχικά πλεονεκτικό χαρακτηριστικό το οποίο μερικές φορές οδηγεί σε δυσλειτουργίες και παράγει θρησκεία; Θα εκφράσω την άποψή μου με ένα παράδειγμα, όμως πρέπει να τονίσω ότι πρόκειται μόνο για παράδειγμα του *είδους* του πράγματος που εννοώ, και θα προχωρήσω σε παράλληλες προτάσεις άλλων. Επιμένω πολύ περισσότερο στη γενική αρχή ότι το ερώτημα πρέπει να τεθεί σωστά —και να αναδιατυπωθεί, αν είναι αναγκαίο— παρά σε κάποια επιμέρους απάντηση.

Η ιδιαίτερη υπόθεσή μου αφορά παιδιά. Περισσότερο από κάθε άλλο είδος, επιβιώνουμε με τη βοήθεια της συσσωρευμένης εμπειρίας παλαιότερων γενεών, και αυτή η εμπειρία πρέπει να μεταδοθεί στα παιδιά για την προστασία και την ευημερία τους. Θεωρητικά, τα παιδιά μπορούν να μάθουν από την προσωπική τους εμπειρία ότι δεν πρέπει να πλησιάζουν πο-

λύ το χείλος ενός γκρεμού, να μη δοκιμάζουν άγνωστα κόκκινα μούρα, να μην κολυμπούν σε νερά γεμάτα κροκόδειλους. Αλλά μπορούμε επίσης να πούμε ότι θα υπάρχει επιλεκτικό πλεονέκτημα στους παιδικούς εγκεφάλους που κατέχουν τον εξής εμπειρικό κανόνα: Πίστευε, χωρίς να ρωτάς, οτιδήποτε σου λένε οι μεγαλύτεροί σου. Να υπακούς τους γονείς σου· να υπακούς τους γέροντες της φυλής, ιδιαίτερα όταν μιλούν με σοβαρό, επιτακτικό τόνο. Να εμπιστεύεσαι τους μεγαλύτερούς σου χωρίς αντίρρηση. Αυτός ο κανόνας είναι γενικά πολύτιμος για ένα παιδί. Αλλά, όπως συμβαίνει με τα λεπιδόπτερα, μπορεί να οδηγήσει και σε ανεπιθύμητες συνέπειες.

Ποτέ δεν ξέχασα ένα τρομακτικό κήρυγμα, στο παρεκκλήσι του σχολείου μου όταν ήμουν μικρός. Βέβαια, το θεωρώ τρομακτικό εκ των υστέρων: εκείνη την εποχή, το παιδικό μου μυαλό το δέχτηκε όπως το εννοούσε ο ιεροκήρυκας. Μας διηγήθηκε μια ιστορία για ένα λόχο στρατιωτών που έκαναν γυμνάσια δίπλα σε μια σιδηροδρομική γραμμή. Κάποια στιγμή, αποσπάστηκε η προσοχή του λοχία, και δεν έδωσε την εντολή να σταματήσουν. Οι στρατιώτες είχαν εκπαιδευτεί να είναι τόσο πολύ ευπειθείς ώστε συνέχισαν να βαδίζουν κατευθείαν πάνω στο τρένο που ερχόταν. Τώρα, φυσικά, δεν πιστεύω την ιστορία και ελπίζω να μην την πίστευε και ο ιεροκήρυκας. Αλλά την πίστευα όταν ήμουν εννέα ετών, διότι την άκουγα από έναν σεβάσμιο ενήλικα. Ο δε ιεροκήρυκας, είτε το πίστευε είτε όχι, επιθυμούσε εμείς τα παιδιά να θαυμάζουμε και να έχουμε ως πρότυπο τη δουλική και χωρίς αντίρρηση υπακοή των στρατιωτών στην οσοδήποτε εξωφρενική διαταγή μιας προσωπικότητας με κύρος. Όσον αφορά εμένα, νομίζω ότι όντως τη θαυμάζαμε. Ως ενήλικας, μου φαίνεται σχεδόν αδύνατο να δεχτώ ότι ο παιδικός μου εαυτός αναρωτιόταν εάν θα είχα το θάρρος να εκτελέσω το καθήκον μου βαδίζοντας προς το τρένο. Έτσι όμως αισθανόμουν, ό,τι κι αν σημαίνει αυτό. Προφανώς το κήρυγμα μου έκανε βαθιά εντύπωση, αφού το θυμήθηκα και σας το διηγήθηκα.

Βέβαια, δεν πιστεύω ότι ο ιεροκήρυκας μας μετέδιδε ένα θρησκευτικό μήνυμα. Μάλλον ήταν στρατιωτικό παρά θρησκευτικό, στο πνεύμα του ποιήματος *Charge of the Light Brigade* (Επέλαση της Ελαφράς Ταξιαρχίας) του Tennyson, στο οποίο μπορούσε κάλλιστα να είχε αναφερθεί:

«Ελαφρά Ταξιαρχία, εμπρός!»
Υπάρχει μεταξύ σας κανείς δειλός;
Όχι, οι στρατιώτες δεν απειθούν
Ακόμη κι όταν λάθος τούς διοικούν:
Δουλειά τους δεν είναι να απαντούν,
Δουλειά τους δεν είναι να αναρωτηθούν,
Δουλειά τους είναι μόνο να σκοτώσουν και να σκοτωθούν:

Στην κοιλάδα του Θανάτου, εξακόσια παλικάρια
Όρμησαν σαν τα λιοντάρια.

(Μία από τις παλαιότερες, γεμάτες παράσιτα ηχογραφήσεις της ανθρώπινης φωνής που έγιναν ποτέ είναι του ίδιου του λόρδου Tennyson καθώς διάβαζε αυτό το ποίημα, και η υπόκωφη απαγγελία, μέσα από μια μακριά, σκοτεινή σήραγγα από τα βάθη του παρελθόντος, φαντάζει απόκοσμα ταιριαστή.) Από την άποψη της ανώτατης διοίκησης, θα ισοδυναμούσε με τρέλα να επιτραπεί σε κάθε μεμονωμένο στρατιώτη να κρίνει πότε θα υπακούει τις διαταγές και πότε όχι. Τα κράτη των οποίων οι στρατιώτες δρουν με δική τους πρωτοβουλία —αντί να υπακούουν σε εντολές— συνήθως χάνουν τους πολέμους. Από την άποψη του κράτους, τούτο παραμένει καλός εμπειρικός κανόνας, έστω κι αν μερικές φορές οδηγεί σε επιμέρους καταστροφές. Οι στρατιώτες εκπαιδεύονται έτσι ώστε να μεταβληθούν όσο το δυνατόν περισσότερο σε αυτόματα ή υπολογιστές.

Οι υπολογιστές κάνουν ό,τι τους πούμε. Υπακούουν δουλικά οποιαδήποτε εντολή τούς δοθεί στη γλώσσα προγραμματισμού τους. Αυτός είναι ο λόγος που κάνουν χρήσιμα πράγματα όπως η επεξεργασία κειμένου και οι υπολογισμοί λογιστικών φύλλων. Αλλά το αναπόφευκτο παραπροϊόν είναι ότι υπακούουν και κακές εντολές με τον ίδιο αυτοματισμό. Δεν μπορούν να διακρίνουν εάν μια εντολή θα έχει καλό ή κακό αποτέλεσμα. Απλώς υπακούουν, όπως υποτίθεται ότι πρέπει να κάνουν οι στρατιώτες. Εκείνο που καθιστά τους υπολογιστές χρήσιμους είναι η υπακοή τους χωρίς αντιρρήσεις, και το ίδιο ακριβώς τους καθιστά αναπόφευκτα ευάλωτους σε «ιούς» και «σκουλήκια». Ένα κακόβουλο λογισμικό που λέει «Αντίγραψέ με και στείλε με σε κάθε διεύθυνση που βρίσκεις σε αυτό τον σκληρό δίσκο» θα εκτελεστεί, και κατόπιν θα εκτελεστεί πάλι από τους υπολογιστές στους οποίους απευθύνεται, σε μια εκθετικά εξελισσόμενη διαδικασία. Είναι δύσκολο, ίσως αδύνατο, να σχεδιαστεί ένας υπολογιστής υπάκουος και ταυτόχρονα άτρωτος στις μολύνσεις.

Έπειτα από όσα είπα, θα έχετε καταλάβει το επιχείρημά μου σχετικά με τους παιδικούς εγκεφάλους και τη θρησκεία: η φυσική επιλογή οικοδομεί παιδικούς εγκεφάλους με την τάση να πιστεύουν οτιδήποτε τους λένε οι γονείς τους και οι γέροντες της φυλής. Μια τέτοια ευπειθής υπακοή έχει τεράστια σημασία για την επιβίωση: είναι ανάλογη με τον προσανατολισμό του εντόμου μέσω της Σελήνης. Ωστόσο, η άλλη όψη της ευπειθούς υπακοής είναι η δουλική ευπιστία, με αναπόφευκτο παραπροϊόν την ευπάθεια σε μολύνσεις από ιούς του νου. Για θαυμάσιους λόγους σχετικούς με τη δαρβινική επιβίωση, οι παιδικοί εγκέφαλοι έχουν ανάγκη να εμπιστεύονται τους γονείς και όσους γηραιότερους υποδεικνύουν οι γονείς. Αυτόματη συ-

νέπεια αυτού είναι ότι όποιος εμπιστεύεται αδυνατεί να διακρίνει την καλή από την κακή συμβουλή: Το παιδί δεν μπορεί να γνωρίζει ότι η συμβουλή «Μην τσαλαβουτάς στη γεμάτη κροκόδειλους λίμνη» είναι καλή, αλλά η συμβουλή «Πρέπει να θυσιάσεις μια κατσίκα όταν είναι πανσέληνος, αλλιώς δεν θα έρθουν οι βροχές» είναι στην καλύτερη περίπτωση σπατάλη χρόνου και κατσικιών. Και οι δύο νουθεσίες μοιάζουν άξιες εμπιστοσύνης. Και οι δύο προέρχονται από σεβαστή πηγή και διατυπώνονται με επίσημη σοβαρότητα η οποία εμπνέει σεβασμό και απαιτεί υπακοή. Το ίδιο ισχύει για προτάσεις σχετικά με τον Κόσμο, την ηθικότητα και την ανθρώπινη φύση. Και, πιθανότατα, όταν το παιδί μεγαλώσει και αποκτήσει δικά του παιδιά, είναι φυσιολογικό να τους τα μεταδώσει όλα —τόσο τα ανόητα όσο και τα λογικά—, με την ίδια μεταδοτική σοβαρότητα.

Σύμφωνα με το παραπάνω μοντέλο, θα πρέπει να περιμένουμε ότι, σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, διαφορετικές αυθαίρετες πεποιθήσεις —με καμία βάση επί γεγονότων— θα μεταδίδονται από γενεά σε γενεά και θα γίνονται εξίσου πιστευτές ως χρήσιμα δείγματα παραδοσιακής σοφίας, όπως η πεποίθηση ότι η κοπριά είναι καλή για τη σοδειά. Πρέπει επίσης να αναμένουμε ότι προλήψεις και άλλες αβάσιμες πεποιθήσεις θα εξελιχθούν τοπικά —μεταβαλλόμενες διαμέσου των γενεών— είτε με τυχαία γενετική παρέκκλιση είτε με κάποιο ανάλογο της δαρβινικής επιλογής, αναδεικνύοντας τελικά ένα μοτίβο σημαντικής απόκλισης από τον κοινό πρόγονο. Οι γλώσσες απομακρύνονται από μια κοινή καταγωγή με την πάροδο του χρόνου και τη γεωγραφική απομόνωση (θα επιστρέψω σε τούτο το ζήτημα στη συνέχεια). Το ίδιο φαίνεται να ισχύει για αβάσιμες και αυθαίρετες πεποιθήσεις και απαγορεύσεις, οι οποίες μεταδίδονται από γενεά σε γενεά —πεποιθήσεις ευνοημένες ίσως από τη χρήσιμη ικανότητα προγραμματισμού του παιδικού εγκεφάλου.

Οι θρησκευτικοί ηγέτες έχουν πλήρη επίγνωση τόσο της τρωτότητας του παιδικού εγκεφάλου όσο και της σημασίας της κατήχησης εξ απαλών ονύχων. Η καυχησιολογία του ιησουίτη, «Δώσε μου το επτάχρονο παιδί σου, και θα σου το φέρω άνθρωπο», δεν παύει να είναι ακριβής (ή απειλητική) μολονότι κοινότοπη. Πιο πρόσφατα, ο James Dobson, ιδρυτής του σύγχρονου επονείδιστου κινήματος «Επικεντρώσου στην Οικογένεια» (Focus on the Familly),* γνωρίζει εξίσου καλά την αρχή: «Εκείνοι που ελέγχουν τη διδασκαλία των παιδιών και τις εμπειρίες τους —τι θα βλέπουν, τι θα α-

* Γέλασα όταν διάβασα τη φράση «επικεντρώσου στη δική σου καταραμένη οικογένεια» σε ένα αυτοκόλλητο πάνω σε κάποιο αυτοκίνητο στο Κολοράντο, αλλά τώρα μου φαίνεται λιγότερο αστείο. Κάποια παιδιά ίσως πρέπει να προστατευθούν από την κατήχηση των ίδιων των γονέων τους (βλ. Κεφάλαιο 9).

κούνε, πώς θα σκέπτονται και σε τι θα πιστεύουν— θα καθορίσουν τη μελλοντική πορεία του έθνους».[79]

Θυμηθείτε όμως: η συγκεκριμένη πρότασή μου σχετικά με τη χρήσιμη ευπιστία του παιδικού νου αποτελεί μόνο ένα παράδειγμα του *είδους* της κατάστασης η οποία αντιστοιχεί πιθανόν στον προσανατολισμό των εντόμων με τη βοήθεια της Σελήνης ή των άστρων. Ο ηθολόγος Robert Hinde, στο *Why Gods Persist* (Γιατί επιμένουν οι θεοί), και οι ανθρωπολόγοι Pascal Boyer, στο *Religion Explained*, και Scott Atran, στο *In Gods We Trust*, έχουν προβάλει ανεξάρτητα τη γενική εικόνα της θρησκείας ως παραπροϊόντος κανονικών ψυχολογικών προδιαθέσεων —πολλών παραπροϊόντων, θα έλεγα, διότι οι ανθρωπολόγοι ενδιαφέρονται ιδιαίτερα να τονίσουν την ποικιλία των θρησκειών παγκοσμίως καθώς και τα κοινά τους σημεία. Τα ευρήματα των ανθρωπολόγων μάς φαίνονται παράδοξα επειδή απλώς μας είναι ανοίκεια. Όλες οι θρησκευτικές πεποιθήσεις φαίνονται παράδοξες σε όσους δεν ανατράφηκαν με αυτές. Ο Boyer επισκέφθηκε και μελέτησε τους Φανγκ τού Καμερούν, οι οποίοι πιστεύουν

> ότι οι μάγισσες έχουν ένα επιπλέον εσωτερικό ζωόμορφο όργανο με το οποίο πετούν τις νύχτες και καταστρέφουν τη σοδειά άλλων ανθρώπων ή δηλητηριάζουν το αίμα τους. Φημολογείται επίσης ότι αυτές οι μάγισσες συγκεντρώνονται μερικές φορές για τεράστια φαγοπότια, όπου καταβροχθίζουν τα θύματά τους και σχεδιάζουν μελλοντικές επιθέσεις. Πολλοί θα σας πουν ότι ο φίλος ενός φίλου είδε πράγματι μάγισσες να πετούν τη νύχτα πάνω από το χωριό, καθισμένες σε ένα μπανανόφυλλο και εξακοντίζοντας μαγικά βέλη σε διάφορα ανύποπτα θύματα.

Ο Boyer συνεχίζει με ένα προσωπικό περιστατικό:

> Ανέφερα αυτήν και άλλες εξωτικές ιστορίες στη διάρκεια ενός δείπνου σε ένα κολέγιο του Καίμπριτζ, όταν κάποιος από τους καλεσμένους μας, διακεκριμένος θεολόγος τού Καίμπριτζ, γύρισε και μου είπε: «Νά τι κάνει την ανθρωπολογία τόσο συναρπαστική αλλά και τόσο δύσκολη: Πρέπει να εξηγείτε *πώς οι άνθρωποι μπορούν να πιστεύουν τέτοιες ανοησίες*». Έμεινα εμβρόντητος. Η συζήτηση προχώρησε πριν προλάβω να σκεφθώ μια κατάλληλη απάντηση —κάτι σχετικό με τσαγιέρες και κατσαρόλες.

Αν υποθέσουμε ότι ο θεολόγος τού Καίμπριτζ ήταν παραδοσιακός χριστιανός, θα πίστευε πιθανόν σε κάποιο συνδυασμό των εξής:

- Την εποχή των προγόνων, ένας άντρας γεννήθηκε από παρθένο μητέρα χωρίς τη συμμετοχή βιολογικού πατέρα.
- Ο ίδιος απάτωρ άντρας είπε κάποτε «βγες έξω» σε ένα φίλο του ονόματι Λάζαρο, ο οποίος ήταν νεκρός αρκετές ημέρες και είχε αρχίσει να μυρίζει άσχημα, και ο Λάζαρος αναστήθηκε αμέσως.
- Ο απάτωρ άντρας επανήλθε ο ίδιος στη ζωή τρεις ημέρες μετά την ταφή του.
- Σαράντα ημέρες αργότερα, ο απάτωρ άντρας ανέβηκε στην κορυφή ενός λόφου και «ανελήφθη» στους ουρανούς.
- Αν σιγομουρμουρίσεις κάτι ή ακόμη και αν το πεις από μέσα σου, ο απάτωρ άντρας και ο «πατέρας» του (ο οποίος συμπίπτει με τον ίδιο) θα εισακούσει τις σκέψεις σου και ίσως δράσει αναλόγως. Έχει την ικανότητα να ακούει ταυτοχρόνως τις σκέψεις όλων των ανθρώπων στον κόσμο.
- Ό,τι και να κάνεις, κακό ή καλό, ο ίδιος απάτωρ άντρας τα βλέπει όλα, έστω κι αν δεν τα βλέπει κανείς άλλος. Μπορείτε να ανταμειφθείτε ή να τιμωρηθείτε αναλόγως, ακόμη και μετά θάνατον.
- Η παρθένος μητέρα του απάτορος άντρα δεν πέθανε ποτέ, αλλά το σώμα της «μετέστη» στους ουρανούς.
- Το ψωμί και το κρασί, εάν ευλογηθούν από ιερό πρόσωπο (το οποίο πρέπει απαραιτήτως να διαθέτει όρχεις), «γίνονται» το σώμα και το αίμα του απάτορα άντρα.

Τι νόημα θα έβγαζε από όλα αυτά ένας αντικειμενικός ανθρωπολόγος που θα συναντούσε για πρώτη φορά τούτες τις πεποιθήσεις εάν έκανε εργασία πεδίου στο Καίμπριτζ;

Ψυχολογικά προδιατεθειμένοι για θρησκεία

Η ιδέα των ψυχολογικών παραπροϊόντων απορρέει, φυσικά, από τον σημαντικό και αναπτυσσόμενο τομέα της εξελικτικής ψυχολογίας.[80] Οι εξελικτικοί ψυχολόγοι εκφράζουν την άποψη ότι, ακριβώς όπως το μάτι είναι ένα εξελιγμένο όργανο για την όραση και η φτερούγα ένα εξελιγμένο όργανο για την πτήση, έτσι και ο εγκέφαλος συγκροτείται από μια συλλογή οργάνων (ή «λειτουργικών μονάδων») ώστε να αντιμετωπίζει πολλές εξειδικευμένες ανάγκες επεξεργασίας δεδομένων. Μια λειτουργική μονάδα ασχολεί-

ται με τη συγγένεια, μια άλλη με τις αμοιβαίες ανταλλαγές, κάποια άλλη με την ενσυναίσθηση κ.λπ. Η θρησκεία μπορεί να θεωρηθεί παραπροϊόν δυσλειτουργίας αρκετών από αυτές τις λειτουργικές μονάδες —για παράδειγμα, των λειτουργικών μονάδων για τη διαμόρφωση θεωριών σχετικών με άλλους τρόπους σκέψης, για το σχηματισμό συμμαχιών και για τις διακρίσεις υπέρ των ημετέρων και κατά των ξένων. Καθένα από αυτά θα μπορούσε να θεωρηθεί το ανθρώπινο ισοδύναμο του προσανατολισμού των εντόμων με τη βοήθεια της Σελήνης, ευάλωτου σε δυσλειτουργίες με τον ίδιο τρόπο που πρότεινα και για την ευπιστία της παιδικής ηλικίας. Ο ψυχολόγος Paul Bloom, ένας ακόμα υποστηρικτής της άποψης πως «η θρησκεία είναι παραπροϊόν», επισημαίνει το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν φυσική τάση προς μια *δυϊστική* θεωρία του νου. Η θρησκεία, κατά την άποψή του, αποτελεί παραπροϊόν ενός τέτοιου ενστικτώδους δυϊσμού. Θεωρεί ότι εμείς οι άνθρωποι, και ιδιαίτερα τα παιδιά, είμαστε γεννημένοι δυϊστές.

Ο δυϊστής αποδέχεται μια θεμελιώδη διάκριση μεταξύ ύλης και νου. Ο μονιστής, αντιθέτως, πιστεύει ότι ο νους αποτελεί εκδήλωση της ύλης —του υλικού μέρους ενός εγκεφάλου ή ίσως ενός υπολογιστή— και δεν μπορεί να υπάρχει χωριστά από την ύλη. Ο δυϊστής πιστεύει ότι ο νους είναι κάποιο είδος πνεύματος το οποίο *ενοικεί* στο σώμα· εννοείται επομένως ότι μπορεί να αφήσει το σώμα και να υπάρξει κάπου αλλού. Οι δυϊστές πρόθυμα ερμηνεύουν τις ψυχικές νόσους ως «κατάληψη από διαβόλους», από πνεύματα που εδρεύουν προσωρινά στο σώμα, οπότε μπορούν να «αποβληθούν». Οι δυϊστές προσωποποιούν άψυχα φυσικά αντικείμενα με την παραμικρή ευκαιρία, βλέποντας πνεύματα και δαίμονες ακόμη και στους καταρράκτες ή στα σύννεφα.

Το μυθιστόρημα *Vice Versa* (Αντιστρόφως) του F. Anstey, χρονολογούμενο από το 1882, έχει ασφαλώς νόημα για ένα δυϊστή, αλλά πρέπει να είναι ολοκληρωτικά ακατανόητο για έναν πεπεισμένο μονιστή όπως εγώ. Ο κύριος Bultitude και ο γιος του ανακαλύπτουν μυστηριωδώς ότι έχουν ανταλλάξει τα σώματά τους. Ο πατέρας, προς μεγάλη χαρά του γιου, είναι υποχρεωμένος να πηγαίνει στο σχολείο με το σώμα του γιου του· ενώ ο γιος, με το σώμα του πατέρα, σχεδόν καταστρέφει την πατρική επιχείρηση με τις ανώριμες αποφάσεις του. Παρόμοιο θέμα πραγματεύεται ο P.G. Wodehouse στο *Laughing Gas* (Το αέριο του γέλιου), όπου ο μαρκήσιος Havershot και ένας ανήλικος κινηματογραφικός αστέρας ναρκώνονται ταυτόχρονα σε γειτονικές οδοντιατρικές πολυθρόνες και ξυπνούν έχοντας ανταλλάξει σώματα. Και εδώ, η πλοκή έχει νόημα μόνο για ένα δυϊστή. Πρέπει να υπάρχει κάτι που αντιστοιχεί στον μαρκήσιο Havershot αλλά δεν αποτελεί τμήμα του σώματός του —πώς αλλιώς θα μπορούσε να ξυπνήσει μέσα στο σώμα ενός παιδιού;

Όπως οι περισσότεροι επιστήμονες, δεν είμαι δυϊστής, ωστόσο μπορώ να απολαύσω το *Vice Versa* και το *Laughing Gas*. Ο Paul Bloom θα έλεγε ότι τούτο συμβαίνει διότι, παρόλο που έχω μάθει να είμαι διανοητικά μονιστής, ανήκω στο ανθρώπινο είδος και συνεπώς έχω εξελιχθεί ως ενστικτώδης δυϊστής. Η ιδέα ότι υπάρχει ένα *εγώ* κουρνιασμένο κάπου πίσω από τα μάτια μου και ικανό, τουλάχιστον στα μυθιστορήματα, να μεταναστεύσει στο κεφάλι κάποιου άλλου, είναι βαθιά ριζωμένη μέσα μου και σε όλα τα ανθρώπινα όντα, όσο κι αν αποδεχόμαστε το μονισμό. Ο Bloom υποστηρίζει τη θεωρία του με πειραματικά στοιχεία ότι τα παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες να είναι δυϊστές απ' ό,τι οι ενήλικες —ιδιαίτερα τα πολύ μικρά παιδιά. Τούτο υποδηλώνει ότι στον εγκέφαλο έχει αναπτυχθεί μια τάση προς το δυϊσμό και, σύμφωνα με τον Bloom, δημιουργεί τη φυσική προδιάθεση να υιοθετούμε θρησκευτικές ιδέες.

Ο Bloom θεωρεί επίσης ότι έχουμε την εγγενή προδιάθεση να είμαστε δημιουργιστές. Η φυσική επιλογή «δεν έχει διαισθητικό νόημα». Τα παιδιά τείνουν να αποδίδουν σκοπούς στα πάντα, όπως μας λέει η ψυχολόγος Deborah Keleman στο άρθρο της «Are children "intuitive theists"?» (Είναι τα παιδιά «διαισθητικά θεϊστές»;).[81] Τα σύννεφα υπάρχουν «για να βρέχουν». Οι μυτεροί βράχοι υπάρχουν «για να ξύνονται τα ζώα όταν έχουν φαγούρα». Η απόδοση σκοπού στα πάντα ονομάζεται τελεολογία. Τα παιδιά ασπάζονται εκ γενετής την τελεολογία, και πολλοί δεν απαλλάσσονται από αυτήν ούτε όταν μεγαλώσουν.

Ο εκ γενετής δυϊσμός και η εκ γενετής τελεολογία μάς προδιαθέτουν, σε κατάλληλες συνθήκες, για τη θρησκεία, όπως ακριβώς η αντίδραση του λεπιδοπτέρου στη φωτεινή πυξίδα το προδιαθέτει για ακούσια «αυτοκτονία». Ο εγγενής δυϊσμός μας μάς προετοιμάζει να πιστεύουμε σε μια «ψυχή» η οποία μάλλον ενοικεί στο σώμα παρά αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Εύκολα λοιπόν μπορούμε να φανταστούμε ότι ένα τέτοιο πνεύμα μεταβαίνει κάπου αλλού μετά το θάνατο του σώματος. Επίσης, εύκολα μπορούμε να διανοηθούμε την ύπαρξη μιας θεότητας ως καθαρού πνεύματος —όχι ως αναδυόμενη ιδιότητα πολύπλοκης ύλης, αλλά ως κάτι που υπάρχει ανεξάρτητα από την ύλη. Είναι ακόμη πιο προφανές ότι η παιδική τελεολογία μάς προετοιμάζει για τη θρησκεία. Εάν όλα έχουν ένα σκοπό, τίνος είναι ο σκοπός; Του Θεού, φυσικά.

Ποιο είναι όμως το αντίστοιχο της *χρησιμότητας* της φωτεινής πυξίδας του εντόμου; Γιατί άραγε ευνόησε η φυσική επιλογή το δυϊσμό και την τελεολογία στους εγκεφάλους των προγόνων μας και των παιδιών τους; Έως αυτό το σημείο, η παρουσίαση της θεωρίας περί «εγγενώς δυϊστών» έχει απλώς υποθέσει ότι οι άνθρωποι υιοθετούν το δυϊσμό και την τελεολογία εκ γενετής. Ποιο όμως είναι το δαρβινικό πλεονέκτημά τους; Η πρόβλεψη

της συμπεριφοράς των όντων του κόσμου μας είναι σημαντική για την επιβίωσή μας —και, όπως θα περιμέναμε, η φυσική επιλογή έχει διαμορφώσει τους εγκεφάλους μας έτσι ώστε να το επιτυγχάνουν με αποτελεσματικότητα και ταχύτητα. Μήπως ο δυϊσμός και η τελεολογία μάς εξυπηρετούν σε κάτι τέτοιο; Μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την υπόθεση αν ανατρέξουμε σε ό,τι ο Daniel Dennett έχει ονομάσει προθετική στάση.

Ο Dennett έχει προτείνει μια χρήσιμη τριπλή ταξινόμηση των «στάσεων» που υιοθετούμε στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε —και άρα να προβλέψουμε— τη συμπεριφορά οντοτήτων όπως τα ζώα, οι μηχανές ή οι όμοιοί μας:[82] είναι η φυσική στάση, η στάση του σχεδίου και η προθετική στάση. Η *φυσική στάση* λειτουργεί πάντα κατ' αρχήν, διότι σε τελική ανάλυση τα πάντα υποτάσσονται στους νόμους της φυσικής. Εντούτοις, η νοητική επεξεργασία υπό το πρίσμα της φυσικής στάσης ενδέχεται να είναι πολύ αργή: εάν καταπιαστούμε με τον υπολογισμό όλων των αλληλεπιδράσεων των κινητών μερών ενός σύνθετου αντικειμένου, η πρόβλεψη της συμπεριφοράς του πιθανότατα θα γίνει «κατόπιν εορτής». Για κάθε αντικείμενο το οποίο έχει πράγματι σχεδιαστεί, όπως ένα πλυντήριο ή μια βαλλίστρα, η *στάση του σχεδίου* είναι μια οικονομική συντόμευση. Μπορούμε να προβλέψουμε πώς θα συμπεριφερθεί το αντικείμενο παρακάμπτοντας τη φυσική και επικαλούμενοι κατευθείαν το σχέδιο. Όπως λέει ο Dennett,

> Σχεδόν όλοι μπορούν να προβλέψουν πότε θα σημάνει ένα ξυπνητήρι, ακόμη και με την πιο επιφανειακή επιθεώρηση της όψης του. Δεν γνωρίζουμε —ούτε και ενδιαφερόμαστε να μάθουμε— εάν κουρδίζεται με ελατήριο, εάν λειτουργεί με συσσωρευτή ή με το φως του Ήλιου, εάν έχει κατασκευαστεί με ορειχάλκινους τροχούς και ρουμπίνια ή με μικροτσίπ πυριτίου —υποθέτουμε απλώς ότι έχει σχεδιαστεί για να σημαίνει την ώρα στην οποία ρυθμίζεται.

Τα έμβια όντα δεν έχουν σχεδιαστεί, αλλά η δαρβινική φυσική επιλογή επιτρέπει να εφαρμοστεί μια εκδοχή της στάσης του σχεδίου και σε αυτά. Λόγου χάριν, συντομεύουμε τη διαδικασία κατανόησης της καρδιάς εάν υποθέσουμε ότι έχει «σχεδιαστεί» για να αντλεί αίμα. Ο Karl von Frisch οδηγήθηκε στη διερεύνηση της έγχρωμης όρασης των μελισσών (σε πείσμα της παραδοσιακής άποψης ότι έχουν αχρωματοψία), διότι υπέθεσε ότι τα ζωηρά χρώματα των ανθέων είχαν «σχεδιαστεί» για να τις προσελκύουν. Τα εισαγωγικά μπαίνουν για να αποτρέψουν κακόπιστους δημιουργιστές να ισχυριστούν ότι ο μεγάλος αυστριακός ζωολόγος ανήκει σε αυτούς. Εννοείται ότι εκείνος ήταν αξιοθαύμαστα ικανός να μεταφράσει τη στάση του σχεδίου σε κατάλληλους δαρβινικούς όρους.

Η *προθετική στάση* συνιστά επίσης συντόμευση, αλλά καλύτερη από τη στάση του σχεδίου. Ένα ον δεν υποτίθεται απλώς ότι έχει σχεδιαστεί για κάποιο σκοπό, αλλά ότι αποτελεί, ή περιέχει, έναν *ενεργό παράγοντα* με προθέσεις οι οποίες καθοδηγούν τις πράξεις του. Αν έρθετε αντιμέτωποι με μια τίγρη, καλά θα κάνετε να μην καθυστερήσετε να προβλέψετε την πιθανή συμπεριφορά της. Μη νοιαστείτε για τις φυσικές αρχές που διέπουν τα μόριά της και ξεχάστε το σχέδιο των μελών της, των νυχιών και των δοντιών της. Το αιλουροειδές προτίθεται να σας καταβροχθίσει και θα χρησιμοποιήσει τα μέλη, τα νύχια και τα δόντια του με ευκινησία και εφευρετικότητα ώστε να πραγματοποιήσει την πρόθεσή του. Ο ταχύτερος τρόπος να μαντέψετε τη συμπεριφορά του είναι να ξεχάσετε τη φυσική και τη φυσιολογία και να επικεντρωθείτε κατευθείαν στις επιθετικές προθέσεις του. Σημειώστε ότι, όπως ακριβώς η στάση του σχεδίου λειτουργεί τόσο για πράγματα που δεν έχουν όντως σχεδιαστεί όσο και για πράγματα που έχουν σχεδιαστεί, έτσι και η προθετική στάση λειτουργεί για πράγματα που δεν έχουν σκόπιμες συνειδητές προθέσεις αλλά και για όσα έχουν.

Θεωρώ εντελώς λογικό να υποθέσουμε ότι η προθετική στάση έχει επιβιωτική αξία ως εγκεφαλικός μηχανισμός ο οποίος επιταχύνει τη λήψη αποφάσεων σε δύσκολες περιστάσεις και σε κρίσιμες κοινωνικές καταστάσεις. Δεν είναι εξίσου άμεσα σαφές ότι ο δυϊσμός αποτελεί αναγκαίο συνακόλουθο της προθετικής στάσης. Δεν θα επιμείνω σε τούτο το ζήτημα εδώ, ωστόσο νομίζω ότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως κάποιου είδους θεωρία για άλλους τρόπους σκέψης, η οποία εύλογα θα χαρακτηριζόταν δυϊστική, ίσως να βρίσκεται πίσω από την προθετική στάση —ιδιαίτερα σε περίπλοκες κοινωνικές καταστάσεις, και ειδικότερα εκεί όπου υπεισέρχεται η *ανώτερου βαθμού* προθετικότητα.

Ο Dennett αναφέρεται σε *τρίτου βαθμού προθετικότητα* (ο άντρας πίστευε ότι η γυναίκα γνώριζε πως την ήθελε), *τέταρτου βαθμού* (η γυναίκα κατάλαβε ότι ο άντρας πίστευε πως η γυναίκα γνώριζε ότι την ήθελε), ακόμη και *πέμπτου βαθμού* προθετικότητα (ο σαμάνος μάντεψε ότι η γυναίκα κατάλαβε πως ο άντρας πίστευε ότι η γυναίκα γνώριζε πως την ήθελε). Πολύ υψηλοί βαθμοί προθετικότητας πιθανόν απαντούν μόνο σε μυθιστορήματα, όπως το διακωμωδεί ο Michael Frayn στο εύθυμο διήγημά του *The Tin Men* (Οι τενεκεδένιοι άνθρωποι): «Παρατηρώντας τον Νουνόπουλο, ο Ρικ γνώριζε ότι ήταν σχεδόν σίγουρος πως η Άννα αισθανόταν εντονότατη περιφρόνηση για την αδυναμία τού Φιντλινγκτσάιλντ να καταλάβει τα αισθήματά της για τον Φιντλινγκτσάιλντ, και εκείνη γνώριζε επίσης ότι η Νίνα γνώριζε πως η ίδια γνώριζε εκείνο που γνώριζε ο Νουνόπουλος [...]». Το γεγονός όμως ότι μπορούμε να γελάμε με τέτοια μυθιστορηματικά περίπλοκα συμπεράσματα για τις σκέψεις των άλλων ίσως μας λέει κάτι σημα-

ντικό σχετικά με τον τρόπο που ο νους μας έχει διαμορφωθεί από τη φυσική επιλογή για να λειτουργεί στον πραγματικό κόσμο.

Η προθετική στάση, κατώτερων βαθμών τουλάχιστον, εξοικονομεί χρόνο που ίσως είναι ζωτικός για την επιβίωση, όπως κάνει και η στάση του σχεδίου. Συνεπώς, η φυσική επιλογή διαμόρφωσε τους εγκεφάλους μας έτσι ώστε να υιοθετούν την προθετική στάση προκειμένου «να κόβουν δρόμο». Είμαστε βιολογικά προγραμματισμένοι να αποδίδουμε προθέσεις σε όντα των οποίων η συμπεριφορά έχει σημασία για εμάς. Για άλλη μία φορά, ο Paul Bloom παραθέτει πειραματικά στοιχεία ότι τα παιδιά επιδεικνύουν ιδιαίτερη τάση να υιοθετούν την προθετική στάση: όταν τα μωρά βλέπουν ένα αντικείμενο να ακολουθεί φαινομενικά κάποιο άλλο (για παράδειγμα, στην οθόνη του υπολογιστή), υποθέτουν ότι γίνονται μάρτυρες μιας πραγματικής καταδίωξης από έναν εμπρόθετο ενεργό παράγοντα, και το δείχνουν εκφράζοντας έκπληξη όταν ο υποτιθέμενος διώκτης δεν συνεχίζει την καταδίωξη.

Η στάση του σχεδίου και η προθετική στάση συνιστούν χρήσιμους μηχανισμούς του εγκεφάλου, σημαντικούς για την επιτάχυνση της πρόβλεψης της συμπεριφοράς όντων τα οποία έχουν ουσιαστική σημασία για την επιβίωση, όπως είναι οι θηρευτές ή οι πιθανοί σύντροφοι. Αλλά, όπως συμβαίνει και με άλλους μηχανισμούς του εγκεφάλου, οι εν λόγω στάσεις ενδέχεται να παρουσιάσουν δυσλειτουργίες. Τα παιδιά, καθώς και οι πρωτόγονοι λαοί, αποδίδουν προθέσεις στον καιρό, στα κύματα και στα ρυάκια, στους βράχους που πέφτουν. Όλοι τείνουμε να κάνουμε το ίδιο με τις μηχανές, ιδιαίτερα όταν μας απογοητεύουν —λόγου χάριν, όταν χαλά το αυτοκίνητο ή ο υπολογιστής μας. Ο Justin Barrett επινόησε τον όρο «συσκευή υπερδραστήριας ανίχνευσης ενεργών παραγόντων» για να περιγράψει αυτή την κατάσταση. Ανιχνεύουμε με περισσή ενεργητικότητα ενεργούς παράγοντες εκεί όπου δεν υπάρχουν, και έτσι αποδίδουμε στη Φύση δόλο ή ευμένεια, ενώ στην πραγματικότητα είναι απλώς αδιάφορη. Συλλαμβάνω τον εαυτό μου να τρέφει προς στιγμήν αισθήματα άγριας οργής εναντίον κάποιου αθώου άψυχου αντικειμένου όπως η αλυσίδα του ποδηλάτου μου. Πρόσφατα αναφέρθηκε η χαρακτηριστική περίπτωση ενός άντρα ο οποίος πάτησε το λυμένο κορδόνι του στο Μουσείο Fitzwilliam τού Καίμπριτζ, κατρακύλησε στις σκάλες και έσπασε τρία ανεκτίμητης αξίας βάζα της δυναστείας των Τσινγκ: «Προσγειώθηκε ανάμεσα στα βάζα, που θρυμματίστηκαν σε χιλιάδες κομμάτια. Καθόταν ακόμα εκεί εμβρόντητος όταν έφτασε το προσωπικό. Όλοι στέκονταν τριγύρω του άφωνοι και ταραγμένοι. Ο άντρας έδειχνε συνεχώς το κορδόνι του λέγοντας με τρεμάμενη φωνή "Νά, αυτός είναι ο ένοχος"».[83]

Άλλες εξηγήσεις της θρησκείας ως παραπροϊόντος έχουν προταθεί από

τους Hinde, Shermer, Boyer, Atran, Bloom, Dennett, Keleman κ.ά. Ο Dennett έχει εκφράσει την ιδιαίτερα ελκυστική άποψη ότι ο παραλογισμός της θρησκείας ίσως αποτελεί παραπροϊόν ενός ειδικού εγγενούς μηχανισμού ανορθολογικότητας στον εγκέφαλό μας: της τάσης μας, η οποία πιθανώς έχει γενετικά πλεονεκτήματα, να ερωτευόμαστε.

Η ανθρωπολόγος Helen Fisher, στο *Why We Love* (Γιατί ερωτευόμαστε), περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την τρέλα του ρομαντικού έρωτα και τις υπερβολές του σε σύγκριση με ό,τι φαίνεται απολύτως αναγκαίο. Ας το δούμε ως εξής: Από την οπτική ενός άντρα, λόγου χάριν, είναι απίθανο οποιαδήποτε γυναίκα από όσες γνωρίζει να είναι εκατό φορές πιο γοητευτική από την πλησιέστερη ανταγωνίστριά της, ωστόσο μάλλον έτσι θα την περιγράψει όταν «νιώθει ερωτευμένος». Αντί για τη φανατικά μονογαμική αφοσίωση προς την οποία ρέπουμε, κάποιο είδος «πολυέρωτα» είναι εκ πρώτης όψεως περισσότερο λογικό («πολυέρωτας» σημαίνει ότι μπορεί κανείς να αγαπά ταυτοχρόνως αρκετά μέλη του αντίθετου φύλου, ακριβώς όπως μπορούμε να αγαπάμε περισσότερα από ένα κρασιά, συνθέτες, βιβλία ή αθλήματα). Ευχαρίστως δεχόμαστε ότι μπορούμε να αγαπάμε πολλά παιδιά, γονείς, αδέλφια, δασκάλους, φίλους ή κατοικίδια ζώα. Αν το σκεφθούμε έτσι, δεν φαίνεται εντελώς παράδοξη η ολοκληρωτική αποκλειστικότητα την οποία αναμένουμε από τον συζυγικό έρωτα; Και όμως, *είναι* αυτό που προσδοκούμε —και που επιδιώκουμε να επιτύχουμε. Πρέπει να υπάρχει ένας λόγος.

Η Helen Fisher και άλλοι έχουν δείξει ότι ο έρωτας συνοδεύεται από μοναδικές εγκεφαλικές καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένης της παρουσίας χημικών ουσιών οι οποίες δρουν στα νεύρα (κάτι σαν φυσικά φάρμακα) και είναι εξαιρετικά εξειδικευμένες και χαρακτηριστικές της κατάστασης. Οι εξελικτικοί ψυχολόγοι συμφωνούν μαζί της ότι το παράλογο του «κεραυνοβόλου έρωτα» ίσως είναι ένας μηχανισμός που εξασφαλίζει την αμοιβαία αφοσίωση και πίστη των γονέων, τουλάχιστον για όσο χρόνο απαιτεί η από κοινού ανατροφή ενός παιδιού. Από δαρβινική άποψη, χωρίς αμφιβολία έχει μεγάλη σημασία η επιλογή ενός καλού συντρόφου, για ποικίλους λόγους. Αλλά, αφότου γίνει η επιλογή συντρόφου —έστω και κακή— και συλληφθεί το παιδί, μεγαλύτερη σημασία έχει η προσκόλληση σε τούτη τη συγκεκριμένη «επιλογή» —με οποιεσδήποτε συνθήκες— τουλάχιστον μέχρι να απογαλακτιστεί το παιδί.

Είναι άραγε δυνατόν να αποτελεί η παράλογη θρησκεία παραπροϊόν των μηχανισμών ανορθολογικότητας, οι οποίοι αρχικά αναπτύχθηκαν στον εγκέφαλό μας μέσω φυσικής επιλογής για την περίπτωση του έρωτα; Βεβαίως, η θρησκευτική πίστη έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τον έρωτα (αμφότερα δε εμφανίζουν συμπτώματα που παρατηρούνται όταν κάποιος

βρίσκεται υπό την επήρεια εθιστικού ναρκωτικού*). Ο νευροψυχίατρος John Smythies εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των περιοχών του εγκεφάλου που δραστηριοποιούνται από αυτά τα δύο είδη μανίας. Εντούτοις, επισημαίνει και κάποιες αξιόλογες ομοιότητες:

> Μία από τις πολλές εκδηλώσεις της θρησκείας είναι η σφοδρή αγάπη για ένα υπερφυσικό πρόσωπο, δηλαδή τον Θεό, σε συνδυασμό με τον βαθύ σεβασμό προς τις εικόνες του ίδιου προσώπου. Η κινητήρια δύναμη στη ζωή του ανθρώπου συνίσταται σε μεγάλο βαθμό στα εγωιστικά γονίδιά μας και τις διεργασίες ενίσχυσης. Σημαντική θετική ενίσχυση απορρέει από τη θρησκεία: το θερμό και καθησυχαστικό αίσθημα ότι μας αγαπούν και μας προστατεύουν σε έναν επικίνδυνο κόσμο, η απαλλαγή από το φόβο του θανάτου, η εξ ουρανού βοήθεια ως ανταπόκριση των προσευχών μας σε δύσκολους καιρούς κ.λπ. Παρομοίως, ο ρομαντικός έρωτας για ένα άλλο πραγματικό πρόσωπο (συνήθως του αντίθετου φύλου) αποκαλύπτει την ίδια έντονη επικέντρωση στον άλλο και σχετικές θετικές ενισχύσεις. Τα εν λόγω αισθήματα μπορούν να γεννηθούν από εικόνες του άλλου, όπως γράμματα, φωτογραφίες ή και —όπως συνηθιζόταν κατά τη βικτωριανή εποχή— τούφες από μαλλιά. Η ερωτική κατάσταση έχει πολλά φυσιολογικά επακόλουθα, όπως το να στενάζει κανείς σαν φυσερό.[84]

Συνέκρινα τον έρωτα με τη θρησκεία το 1993, όταν παρατήρησα ότι τα συμπτώματα που παρουσίαζε ένα άτομο «προσβεβλημένο» από θρησκεία «ενδέχεται να θυμίζουν εκπληκτικά τα συμπτώματα που συνήθως συνδέονται με τη σεξουαλική επιθυμία. Αυτή είναι μια εξαιρετικά ισχυρή δύναμη στον εγκέφαλο, και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι κάποιοι ιοί έχουν εξελιχθεί με τρόπο ώστε να την εκμεταλλεύονται» (οι «ιοί» εδώ αποτελούν μεταφορική έκφραση για τις θρησκείες: ο τίτλος του άρθρου μου ήταν «Viruses of the mind» [Ιοί του νου]). Το διάσημο οργασμικό όραμα της αγίας Τερέζας τής Άβιλα είναι πασίγνωστο και δεν χρειάζεται να επαναληφθεί. Πιο σοβαρά, και λιγότερο αισθησιακά, ο φιλόσοφος Anthony Kenny καταθέτει μια συγκινητική μαρτυρία για την καθαρή απόλαυση που αναμένει όσους κατορθώνουν να πιστέψουν στο μυστήριο της «μετουσίωσης». Αφού πρώτα περιγράφει τη χειροτονία του ως ρωμαιοκαθολικού ιερέα,

---

* Βλ. την περιγραφή μου για το επικίνδυνο ναρκωτικό Gerin Oil: R. Dawkins, «Gerin Oil», *Free Inquiry*, 24:1, 2003, 9-11.

εξουσιοδοτημένου να καθαγιάζει με το άγγιγμα των χεριών, συνεχίζει περιγράφοντας πόσο ζωντανά θυμάται

> την έξαρση που ένιωθα τους πρώτους μήνες αφότου εκρίθην άξιος να τελώ τη Θεία Λειτουργία. Ενώ παλιότερα μου άρεσε να μένω ξαπλωμένος μέχρι αργά και να τεμπελιάζω, τώρα πηδούσα νωρίς από το κρεβάτι, σε πλήρη εγρήγορση και γεμάτος έξαψη στη σκέψη της μεγαλειώδους πράξης που είχα το προνόμιο να εκτελέσω [...].
>
> Το άγγιγμα του σώματος του Χριστού, η εγγύτητα του ιερέα προς τον Ιησού, ήταν εκείνο που με συνάρπαζε περισσότερο. Ατένιζα την όστια μετά τον καθαγιασμό της, σαγηνευμένος σαν εραστής που κοιτάζει στα μάτια την αγαπημένη του [...]. Εκείνες οι πρώτες μου ημέρες ως ιερέα έχουν μείνει στη μνήμη μου ως ημέρες πληρότητας και δειλής ευτυχίας· ως κάτι πολύτιμο, ωστόσο πολύ εύθραυστο για να διατηρηθεί, όπως μια ρομαντική ερωτική ιστορία που τερματίστηκε απότομα από την πραγματικότητα ενός αταίριαστου γάμου.

Το ισοδύναμο της αντίδρασης μιας πεταλούδας στη φωτεινή πυξίδα της είναι η φαινομενικά παράλογη αλλά χρήσιμη συνήθεια να ερωτευόμαστε ένα και μόνο ένα μέλος του αντίθετου φύλου. Το παραπροϊόν λόγω δυσλειτουργίας —ισοδύναμο με το πέταγμα προς τη φλόγα του κεριού— είναι να ερωτευόμαστε τον Ιεχωβά (ή την Παρθένο ή τον Αλλάχ) και να προβαίνουμε σε παράλογες πράξεις με κίνητρο έναν τέτοιο έρωτα.

Ο βιολόγος Lewis Wolpert, στο *Six Impossible Things Before Breakfast* (Έξι αδύνατα πράγματα πριν από το πρωινό), εκφράζει την άποψη —η οποία μπορεί να θεωρηθεί γενίκευση της ιδέας του εποικοδομητικού ανορθολογισμού— ότι μια παράλογα ισχυρή πεποίθηση προφυλάσσει από την αστάθεια του νου: «Εάν τα πιστεύω που έσωζαν ζωές δεν ήταν ισχυρά, αυτό θα σήμαινε μειονεκτήματα κατά την πρώιμη εξέλιξη του ανθρώπου. Θα συνιστούσε σοβαρό μειονέκτημα, για παράδειγμα, εάν άλλαζε κανείς συνεχώς γνώμη την ώρα που κυνηγούσε ή κατασκεύαζε εργαλεία». Το επιχείρημα του Wolpert συνεπάγεται ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον περιστάσεις, είναι προτιμότερη η επιμονή σε μια παράλογη πεποίθηση από την αμφιταλάντευση, έστω κι αν νέα στοιχεία ή ένας συλλογισμός ευνοούν την αλλαγή. Είναι εύκολο να δούμε το επιχείρημα περί «έρωτα» ως ειδική περίπτωση, και αντίστοιχα είναι εύκολο να δούμε την «παράλογη επιμονή» τού Wolpert ως μία ακόμα χρήσιμη ψυχολογική προδιάθεση, ικανή να εξηγήσει σημαντικές όψεις της παράλογης θρησκευτικής συμπεριφοράς: μολαταύτα, παραμένει ακόμα ένα παραπροϊόν.

Στο βιβλίο του *Social Evolution* (Κοινωνική εξέλιξη), ο Robert Trivers α-

νέπτυξε περισσότερο την εξελικτική θεωρία του περί αυτοεξαπάτησης, που είχε διατυπώσει το 1976. Η αυτοεξαπάτηση είναι

> η απόκρυψη της αλήθειας από τον συνειδητό νου ώστε να διαφεύγει αποτελεσματικότερα την προσοχή των άλλων. Στο δικό μας είδος αναγνωρίζουμε ότι οι λοξές ματιές, οι ιδρωμένες παλάμες και οι σπασμένες φωνές δείχνουν ίσως την αγωνία που συνοδεύει τη συνειδητή γνώση της επιχειρούμενης εξαπάτησης. Όταν κάποιος παύει να έχει συνείδηση της εξαπάτησης που διαπράττει, κρύβει τέτοια σημάδια από τον παρατηρητή. Μπορεί να ψεύδεται χωρίς τη νευρικότητα που συνοδεύει την εξαπάτηση.

Ο ανθρωπολόγος Lionel Tiger λέει κάτι παρόμοιο στο *Optimism: The Biology of Hope* (Αισιοδοξία. Η βιολογία της ελπίδας). Η σύνδεση με το είδος του εποικοδομητικού ανορθολογισμού στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε φαίνεται στην παράγραφο του Trivers σχετικά με την «αντιληπτική άμυνα»:

> Οι άνθρωποι έχουν την τάση να βλέπουν συνειδητά ό,τι επιθυμούν να δουν. Τους είναι κυριολεκτικά δύσκολο να δουν πράγματα με αρνητικές συνδηλώσεις, ενώ βλέπουν με αυξανόμενη ευκολία οτιδήποτε θετικό. Για παράδειγμα, λέξεις που προκαλούν άγχος, είτε λόγω της προσωπικής ιστορίας κάποιου είτε εξαιτίας πειραματικού χειρισμού, απαιτούν περισσότερες διευκρινίσεις πριν γίνουν για πρώτη φορά αντιληπτές.

Η σχέση με τους ευσεβείς πόθους της θρησκείας δεν χρειάζεται περισσότερες διευκρινίσεις.

Με όλα αυτά επιθυμώ να υποστηρίξω τη γενική θεωρία της θρησκείας ως τυχαίου παραπροϊόντος —όταν κάτι χρήσιμο δυσλειτουργεί. Οι λεπτομέρειες είναι ποικίλες, περίπλοκες και αμφιλεγόμενες. Για να την εξηγήσω, θα συνεχίσω να χρησιμοποιώ τη θεωρία μου περί «εύπιστου παιδιού» ως αντιπροσωπευτική των θεωριών «παραπροϊόντος» γενικά. Η εν λόγω θεωρία —ότι ο παιδικός εγκέφαλος είναι, για βάσιμους λόγους, ευάλωτος σε μολύνσεις από νοητικούς «ιούς»— θα φανεί σε μερικούς αναγνώστες ατελής. Ο νους είναι ίσως ευάλωτος, γιατί όμως να προσβάλλεται από *αυτό* τον ιό αντί για κάποιον άλλο; Μήπως κάποιοι ιοί διαθέτουν ιδιαίτερη ικανότητα να προσβάλλουν έναν ευάλωτο νου; Γιατί η «μόλυνση» εκδηλώνεται υπό τη μορφή θρησκείας αντί για... —τι άραγε; Κάτι που θέλω να πω είναι ότι δεν έχει σημασία ποιο ιδιαίτερο είδος ανοησίας μολύνει τον παιδικό εγκέφαλο. Αφότου μολυνθεί, το παιδί θα μεγαλώσει και θα μολύνει την επόμενη γενεά με την ίδια ανοησία, όποια κι αν είναι αυτή.